

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ИЛИМЛЕР АКАДЕМИЯСИ
ҚАРАҚАЛПАҚСТАН БӨЛИМИ

ҚАРАҚАЛПАҚ ИЛИМИНИҢ ТУҢҒЫШ ЖУЛДЫЗЫ

Н.ДӘУҚАРАЕВТЫҢ 100 ЖЫЛЛЫҒЫНА
АРНАЛҒАН РЕСПУБЛИКАЛЫҚ
ИЛИМИЙ-ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯ
МАТЕРИАЛЛАРЫ

Нокте-2005

7d.3
74-50

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСИ ИЛИМЛЕР
АКАДЕМИЯСИ
ҚАРАҚАЛПАҚСТАН БӨЛИМИ Н.ДӘУҚАРАЕВ
АТЫНДАҒЫ ТИЛ ХӘМ ӨДЕБИЯТ ИНСТИТУТЫ

ҚАРАҚАЛПАҚ ИЛИМИНИҢ ТУҢҒЫШ ЖУЛДЫЗЫ

ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДАҒЫ БИРИНШИ ФИЛОЛОГИЯ
ИЛИМЛЕРИНИҢ ДОКТОРЫ, КӨРНЕКЛИ АЛЫМ,
ЖАЗЫҰШЫ, БЕЛГИЛИ ЖӘМИЙЕТЛИК ИСКЕР,
УСТАЗ Н.ДӘУҚАРАЕВТЫҢ 100 ЖЫЛЛЫҒЫНА
АРНАЛҒАН РЕСПУБЛИКАЛЫҚ
ИЛИМИЙ-ТЕОРИЯЛЫҚ
КОНФЕРЕНЦИЯ

МАТЕРИАЛЛАРЫ

1-2-июнь

НӨКИС-2005

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ИЛИМЛЕР АКАДЕМИЯСИ
ҚАРАҚАЛПАҚСТАН БӨЛИМИ ХАВАРШЫСЫ ЖУРНАЛЫНЫҢ
2005-ЖЫЛ №4 ҚОСЫМША**

Бас редактор: э.и.д. Н.К.АИМБЕТОВ

Жууаплы редактор: ф.и.к. А.АЛЬНИЯЗОВ

Корректор: Тилеуова З.

Султангулова В.

Шерниязова Г.

Верстка: Тилеуова З.

Сдано в набор: 25.06.2005. Подписано к печати 27.10.2004.

Формат бумаги: 60x84. Печать офсетная. Бум.л. 4,5. Уч.-изд.9. Тираж 250.

Заказ 4. Цена договорная.

Каракалпакское отделение Академии наук РУз.

Нукус, ул. Амира Тимура, 179".

Регистрационный номер 01-047

Отпечатано в отделе печати редакции журнала «Вестник ККО АН РУз»

К И Р И С И Ў

Ўзбекистон ўз ғарезсизлигини алғали бери халқимизнинг маданиятини, илимин раўажландиришда мүнәсип орни бар, ел-халық ушын пидайы хызмет еткен әдиўли инсанлардың мүбәрек атларын тиклеў, олардың халық ушын ислеген мийнетлерин мәңгилестириў, миллийлигимизди қайта тиклеў баслы мәселелердин бири етип ортаға қойылды. Бурынғы тоталитар дүзимнинг миллий мийрасларымызға натуўры сиясатының нәтийжесинде наҳақтан қуўдалаўға ушыраған бир топар зыялыларымыз болды. Солардың бири белгили жәмийетлик искер, талантлы жазыўшы, филология илимлериниң докторы профессор, әдиўли устаз Нәжим Дәўқараев болып табылады. Быйыл Республика жәмийетшилиги өзиниң әдиўли перзентиниң 100 жылға толыў юбилейин байрамламақта. Н.Дәўқараев Қарақалпақстан илиминиң тырнағын салған, оны биринши шөлкемлестирген илимпаз.

Усы данқлы сәнге бағышланып 2005-жылы 1-2-июнь күнлери Ўзбекистан Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими тәрәпинен шөлкемлестирілген республикалық илимий-теориялық конференция болып өтті.

Конференцияның пленарлық мәжилисин Ўзбекистан Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Президиумының баслығы, экономика илимлериниң докторы Н.Қ.Аимбетов кирис сөз бенен ашты. Оның атап өткениндей, Н.Дәўқараев-халқимиздың патриот улы, өз халқын, елин шын жүреги менен сүйген илимпаз хәм жазыўшы. Ол 30-жыллары Қарақалпақстанда жоқары оқыў орынлары ашылып, мектеплерге жоқары мағлұматлы қонигелер керек уақтында Қазақстанда педагогикалық институтта ислеп атырған жеринен өз елине хызмет етиў мақсети менен Қарақалпақстанға қайтады. Қарақалпақстанда жоқары оқыў орны, мектеп, маданият, искусство, илим, әдебият тараўында табанлы мийнет жолы басланады. Ол Қарақалпақстан мектеплери хәм жоқары оқыў орынлары ушын жигирмаға жақын сабақлық хәм хрестоматиялар, бағдарламалар жазды. Соның менен бирге Қарақалпақстан Жазыўшылар аўқамын басқарды, әдебий шығармалар жазды, дүнья классиклериниң шығармаларын қарақалпақ тилине аударды, қарақалпақ театрын хәм көркем өнерин раўажландириўға хызмет етті. 1939-жылы ҚҚАССР Халық Билимлендириў Халық Комиссариаты жанынан ашылған дәслеп тил хәм әдебият секторы, соңынан институт болғанда оның директоры Н.Дәўқараев болған еди. Бул институт 1942-жылы урысқа байланыслы жабылып, 1944-жылы Қарақалпақстан Министрлер Кеңеси жанынан Тил хәм әдебият илим-изертлеў институты болып қайтадан ашылғанда Н.Дәўқараев оның директоры болды. Бул институт 1947-жылы Экономика хәм маданият институты болып дүзилди, 1948-жылы Ўзбекистан Илимлер академиясының курамына алынды. (1958-жылы Ўзбекистан Илимлер академиясының Қарақалпақстан комплексли илим изертлеў институты, 1959-жылы Ўзбекистан Илимлер академиясының Қарақалпақстан филиалы, 1992-жылы Бөлими болды). Ол 1944-жылдан 1953-жылға, яғный өмириниң ақырына шекем Экономика хәм маданият институтының директоры болып иследи.

Хәзир Ўзбекистан Илимлер академиясының Қарақалпақстан Бөлими 5 илим-изертлеў институтынан ибарат. Оларда илимниң барлық тараўлары бойынша изертлеў жумысларын алып баратуғын, дүнья илиминде ыдайықлы орны бар алымлар жумыс ислементе. Қарақалпақстан илими-

нин ҳар бир жетискенлигинде эдиўли устаздың хызмети бар. Ол Қарақалпақстан жасларының жоқары қалалардағы илимий орайларда, жоқары оқыу орындарында атақлы илимпазлардың басыптығында илимий жұмыс алып барыуына өзи тиккелей араласқан устаз, Қарақалпақстанның жаңа қәлиплесип атырған илиминің тырнағын усылай бекем етип салған биринши шөлкемлестириўши болды.

Ол талантлы жазыўшы, эдиўли устаз, халқына ҳалал хызмет еткен әжайып инсан. Оның илимий жұмыслары қарақалпақ әдебияттаныў, фольклортаныў илимин раўажландырыўда бүгинги ғәрезсизлик жылларында бизиң миллий идеологиямызды қәлиплестириўде, демократиялык жәмийет дүзиўде бизге жәрдем береді. Оның тәрбиялаған шәкирттери Қарақалпақстан илимин дүньяға алып шыққан академиклер, профессорлар, илим докторлары болды. Ол тек ғана Қарақалпақстан ушын илимпазлар тәрбияламады, оның қолынан шыққан шәкирттери Қазақстан, Россия хәм т.б. мәмлекетлерде де ислеп атыр. Оның шөлкемлестириўшилиқ хызмети Қарақалпақстан илиминің бүгинги айдын жолына негиз ботды. Ол баслаған Қарақалпақстан илими дүнья илиминде өз орнын алып отыр, ол ашқан илимий институтлар ҳәзир халық-аралық конференциялардың орайына айналды, бизиң илимпазларымыз Германия, Түркия, Россия, Франция, Япония, Америка Қурама Штатлары илимий орайлары менен бирге ислеспекте. Уллы устаздың туўылғанына 100 жыл толыў мерекеси-Қарақалпақстан илими ушын үлкен байрам, бул сәне бизиң илимимиздің мәдениатымыздың, халқымыздың байрамы.

Академик С.Камалов өзиниң „Қарақалпақстан илиминің сағасын ашқан алым“ атлы баянатында Н.Дәўқараевтың илимий-шөлкемлестириўшилиқ жұмысларына кеңнен тоқтап өтип, уллы алымның исмин мәңгилестириў бойынша усынысларын билдирди.

Н.Дәўқараевтың өмири хәм дәретиўшилиқ хызметтери туўралы филология илимлериниң докторы С.Баҳадырова баянат жасады.

Филология илимлериниң докторы Қ.Байниязовтың Н.Дәўқараев туўралы жаңадан табылған мағлыўматлар, алымның мийнетлериниң жыйналыўы хәм баспадан шығарылыўы жөнинде ислеген баянаты конференция қатнасыўшыларында үлкен қызығыўшылық туўдырды.

Өзиниң еске түсириўтери менен сөзге шыққан Мийнет Қаҳарманы Қ.Камалов „Еркин Қарақалпақстан“ газетасында „Илим хәм ақыл шырағы, елдің саўлаты еди“ деген мақалалар дүркинин жәриялағанын айта келип, „хәр бир халық өзиниң уллы тулғалары, билимли адамлары менен дүньяға танылады. Усындай эдиўли инсанлардың бири елимизди дүньяға танытқан, Қарақалпақстан илимин раўажландырыўдың жолын излеген, Өзбекстанда биринши илим докторы Нәжим Дәўқараев болды“,—деп атап көрсетти хәм уллы устаздың исмин мәңгилестириў бойынша өз усынысларын билдирди.

Буннан кейин сөзге шыққан Өзбекстан Қаҳарманы Т.Қайыпбергенов, т.п.к. М.Тилеўмуратов, академик Ж.Базарбаевлар Н.Дәўқараевтың илимий дәретиўшилигине жоқары баҳа берип, оның мийрасларын үйрениў бойынша өз усынысларын билдирди.

Конференция жұмысы секциялар мәжилислеринде даўам етти.

Конференцияда исленген баянатлар тийкарында дүзилген усы топланда көрнекли алым, белгили жәмийетлик искер, устаз Нәжим Дәўқараевтың өмир жолы, илимий-шөлкемлестириўшилиқ хәм дәретиўшилиқ мийнеттери жөнинде жаңа материаллар берилген.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАНҒА ИЛИМ САҒАСЫН АШҚАН АЛЫМ

С.Жамалов

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы академиги

Елимиздің мәдениетін, илимин рауажландырыуға үлкен үлес қосқан алым Нәжим Дәуқараевтың туылғанына жүз жыл толыу мұна-сибети менен усы жылдың басынан баслап республикамыздың газета хәм журналларында бақалы мақалалар шықты. Н.Дәуқараев биринши гезекте илимпаз болғанлығы ушын мен бул баянатымда оның илимди рауажландырыуға қосқан үлеси тууралы тоқтап өтпекшимен.

Халқымызда „Илим сағасы Академия науқ“ деген сөз бар. Бул сөз елимиздеги илимнің рауажланыу тарийхынан келип шыққан сөз. Қайсы бир ел болмасын, оның илиминің рауажланыуына жол ашып беретугын мекеме-бул Илимлер академиясы болып есапланады. Сондай-ақ, Орайлық Азия республикаларында илимнің хәм оның кадрларының өсип рауажланыу дәуири оның Илимлер академиясының курамына кирген жылынан басланады. Мәселен, XX әсирде Өзбекстан Республикасы шаятында илимнің рауажланыу дәстүри 1932-жыллардан басланады. Өйткени, сол жыллардан баслап Өзбекстанда бурынғы СССР Илимлер академиясының базалары дүзіле баслайды. Бир қатар академиялық илим-изертлеу институтлары шөлкемлеспі, 1936-жылы Ташкентте СССР Илимлер академиясының филиалын ашыу тууралы қарар шығады. 1940-жылда академиялық институтлардың саны 10 нан асады. Усылардың тийкарында сол жылы СССР илимлер Академиясының Өзбекстан филиалы иске кириседи. Арадан үш жыл өтпей-ақ, 1943-жылы 27-сентябрьде ғажжа-ғаж екінши дүнья жүзлик урыс уақтында Орта Азия республикаларының ишинде биринши болып Өзбекстан Республикасының Илимлер академиясы пайда болды (1).

Солай етип, жақында ғана үлкен академиядан саға алған Өзбекстан илими өз алдына Академия болып үлкен илим дәрьясына айланды. Бул дәрьяның сағасын ашыуда атақлы Өзбекстан илимпазлары Т.Н.Қары-Ниязов, Т.А.Сарымсақовлар үлкен хызметлер атқарған.

Усындай жол менен басқа республикалардың да илими рауажлана баслады. Мәселен, 1932-жылы СССР Илимлер академиясының Қазақстан базасы ашылды. Соның тийкарында 1938-жылы СССР Илимлер академиясының Қазақстан филиалы шөлкемлестирилди. Ол 1946-жылы Қазақстан Республикасының Илимлер академиясына айланды. Бул академияның сағасында Қазақстанның атақлы илимпазлары Қаным Сатбаев хәм Мухтар Аўезовлар турды(2).

Орайлық Азиядағы басқа да Қырғызстан, Түркменистан, Тәжикистан республикаларындағы илимий мекемелер де усундай жоллар менен өзлеринің сағасын үлкен академиядан алған. Татарстан, Башқұртстан, Дағыстан хәм де басқа автономиялы республикалардың илиминің рауажланыу жолы сондай болды. Бул Автономиялы республикаларда 1940-1950-жыллардың ишинде-ақ СССР Илимлер академиясының филиаллары ашылды.

Қарақалпақстан илими ушын да өз сағасын үлкен академиядан алыу мүмкиншилиги болған еди. 1931-жылы Төрткүл қаласында ком-

плексли илим-изертлеу институты (КНИИ) пайда болғаннан баслап, оның директоры А.А.Гнеденко Қарақалпақстан Орайлық атқаруы комитетінің баслығы К.Нурмухамедов хәм Қарақалпақстан комиссарлар кеңесінің баслығы Қ.Әуезовлар сол институтты СССР Илимлер академиясының қурамына өткеріу хәм оны академияның Қарақалпақстандағы базасына айландыруы мәселесін көтерди. 1932-жылы 29-августтағы ҚҚАССР Халық комиссарлар советінің мәжілісінде Қарақалпақстанда Илимлер академиясының базасын дүзіу мәселесі тыңланып, мынадай резолюция қабыл етилди. „Одобрить предложение А.А.Гнеденко и войти с ходатайством перед Президиумом АН СССР о передаче Академии наук КНИИ ККАССР, сохранив за ним направление и наименование „Комплексный научно-исследовательский институт АН СССР в Каракалпакской АССР“ со следующими секторами:

- а) геологический;
- б) социально-культурный;
- в) массово-краевые работы;
- г) почвенно-геоботанический;
- д) пустынно-песчаный;
- е) физико-химическая лаборатория“ (3).

Бул қарар иске асырылмай қалады. Өйткени, Қарақалпақстан областлық партия комитеті буған қарсы болады. 1933-жылдың июль айында шыққан обкомның (биринши секретары Алиев) қарарында КНИИ дин бул алған бағдары қараланады. Институттың директоры А.А.Гнеденко институтты академияға бағдарлағаны ушын жумыстан алынады хәм оған сөгіс жарияланады. Институттың илимий секретары Н.А.Баскаков хәм онда ислеітуғын этнограф Ардашир Дәулетовлар областлық партия комитетінің қысымынан қорқып, Москваға қашып кетеди. Институттың директоры етип К.Бажаков, илимий секретарлығына А.П.Тетюшев белгіленди.

Усы қарарда Қарақалпақстан халық комиссарлар советінің СССР Илимлер академиясынан КНИИ қурамына алыу туұралы өтиниши туұралы былай деп жазылған: „Поручить Совнаркому ККАССР пересмотреть свое решение от 29 августа 1932 года о превращении КНИИ в филиал Академии наук“ (4).

Усының нәтижесінде КНИИдің СССР Илимлер академиясының қурамына өтіу мәселесі тоқтап қалады.

Бир хайран қаларлық жери, областлық партия комитетінің бул қарары Қарақалпақстандағы илимий мекемеге, яғный онда илимди раўажландыруы мәселесіне бағышланса да, бунда оннан алдыңғы айларда жүз берген әхмийетли ўақыялар нәзерге алынбаған. Мәселен, КНИИдің 1931-1933-жыллар аралығында Қарақалпақстан ушын ислеген әхмийетли жумысларын, 1933-жылдың март айында Ленинградта болып өткен СССР Илимлер академиясының Қарақалпақстанның өндириуши күшлерин изертлеу туұралы илимий конференцияның шолкемлестирилиуин хәм усы тийкарда 1933-жылдың 19-апрелинде шыққан СССР Илимлер академиясы Президиумының Қарақалпақстанда мәдений революцияны өткеріуді қәуендерликке алыу туұралы қарарын дыққатқа алмаған. Ол қарарда Қарақалпақстанға академия

тәрәпинен мәданиятты, илимди раўажландырыў ушын көп иләжлар белгиленген еди. Хәтте, СССР Илимлер академиясының Президиумы Украина хәм Белоруссия Республикаларының илимий академияларын да Қарақалпақстанға жәрдем бериўге шақырған (5).

Усындай оғада әһмийетли хужжетлерди де областлық партия комитети дыққатқа алмаған хәм олардың орынланыўына немқурайды қараған. Улыўма алғанда, обкомның қарарында Илимлер академиясын исенимли илимий мекеме ретинде есапқа алмағанлығы көринип турыпты.

Солай етип, усы қарардың себебинен Қарақалпақстан илиминин академия менен байланысы көп жыллар даўамында ўзиллип қалады.

1936-жылы КНИИ Қарақалпақстанның Өзбекстан қурамына өтиўинс байланыслы Россия Федерациясы институттағы илимий кадрларды Москваға шақыртып алады. КНИИ жабылады хәм оның болимлери хәр қыйлы наркоматларға тарқатылып жибериледи. Егер де, 1933-жылы бул институт СССР Илимлер академиясының қурамына өткенде, бундай болып институт жабылып қалмас еди. Академия улыўма Союзлық мекеме болғанлығы ушын, КНИИ оның қурамында қала берер еди. Өзбекстандағы академиялық институтлардан бөлинип қала бермес еди. Солай етип, Қарақалпақстандағы илимий мекемелердин академия қурамына кирмей қалыўы республика илиминин басқа Автономиялы Республикалар илиминин раўажланыўынан артта қалыўына алып келди.

1939-жылы Төрткүлде Қарақалпақстан халық комиссарлар Кеңесинин қасында кишкене Тил, әдебият институты пайда болды. 1943-жылы ол Тил, әдебият хәм тарийх институты деп аталды. Бул институт та Илимлер академиясы менен байланыса алмады. 1944-жылы ол институтқа Н.Дәўқараев директор болып тайынланды. Усы ўақыттан баслап Н.Дәўқараев бул институтты Өзбекстан Илимлер академиясы менен байланыстырыўға имканияты болғанынша оны академияның қурамына өткерий ушын хәрәкет жасады.

Н.Дәўқараев 1945-жылы Нөкисте Өзбекстан Илимлер академиясының көшпели сессиясын өткерийдин инициаторы болады. Сол жылы гүзде Нөкисте өткерилген академияның көшпели сессиясында Қарақалпақстанның өндирийши күшлери хәм илимин раўажландырыў ушын әһмийетли қарарлар қабыл етилди. Бунда Тил, әдебият хәм тарийх институтын академия қурамына өткерий мәселеси де қаралады. Бирақ, областлық партия комитетинин бул мәселе немқурайлы қаруына байланыслы сол 1945-жылы бул мәселе шешилмей қалады. Н.Дәўқараев усы мәселениң дурыс шешилиўин қатты талап етеди. 1947-жылы областлық партия комитетинин биринши секретары П.Сейтов хәм Қарақалпақстан Министрлер Кеңесинин Баслығы Н.Жапақов Н.Дәўқараевтын басламасын қуўатлайды хәм Өзбекстан Илимлер академиясының президентинен Тил, әдебият хәм тарийх институтын академияның қурамына қабыл етиўди өтинеди. Солай етип, 1947-жылы ол институт Өзбекстан Илимлер академиясының Қарақалпақ илим изертлеў, экономика хәм мәданият илим-изертлеў институты аты менен қайтадан қурылады. Оның биринши директоры етип филология илимлеринин кандидаты Н.Дәўқараев тастыйықланады. Бул

Қарақалпақстан илиминің рауажланыу тарийхындағы үлкен бурылыс болды. Енди, Автономиялы Республикамыз ушын илимий кадрларды таярлауды, илимнің материаллық-техникалық базасын күшейтип барыуды жобалы түрде иске асырыуға имканият тууды. Өзбекстан Илимлер академиясы Президиумы, оның институтлары Қарақалпақстан илимин рауажландырыуды өз ғамхорлығына алды.

Солай етип, Өзбекстандағы уллы илим дәрәясы болған Илимлер академиясынан Қарақалпақстан илимине саға ашылды. Қарақалпақстан илиминің усы сағасын ашқан, республикамызда биринши илим докторы Н.Дәўқараев болып есапланады.

1948-жылы Өзбекстан Илимлер академиясын Қарақалпақстан Экономика хәм мәденият илим-изертлеу институтында республикада биринши болып докторантура хәм аспирантура ашылды. Сол жылы Н.Дәўқараев хәммеге үлги болып, өзи докторантураға кирип, Москваға СССР Илимлер академиясының Шығысты изертлеу институтына оқыуға кетти. 1951-жылы ол докторантураны питкерип, докторлық диссертация жақлап, филология илимлеринің докторы илимий дәрежесин алды.

Қарақалпақ экономика хәм мәденият илим-изертлеу институтының атынан 1948-1951-жыллар аралығында Москваға Қарақалпақстаннан оннан аслам аспирантлар оқыуға кетти. Солардан С.Камалов, Р.Қосбергенов, У.Шалекенов-СССР Илимлер академиясының Этнография институтында; М.К.Нурмухамедов, С.Ахмедов, Қ.Әметов, Ж.Үббиниязов хәм А.Бекимбетовлар-СССР Илимлер академиясының Шығысты изертлеу институтында; Д.Насыров, К.Убайдуллаев, А.Нурмаханова СССР Илимлер академиясының Тил билимин үйрену институтында; З.Насруллаева СССР Илимлер академиясының Әдебият институтында аспирантурада оқыды. 1950-жылы Я.М. Досумов министрлик ұазыйпасын тапсырып, докторантураға кирди.

1954-жылда усы кадрлардың дерлик хәммеси илим кандидаты деген илимий дәреже алып келди. Сол жыллардың ишинде Қарақалпақстаннан тағы төрт илимий хызметкерлер-Ж.Орынбаев, Р.Г.Тимашева, У.Булешев, А.Тажимуратовлар да илим кандидаты деген илимий дәрежеге ийе болды.

Усы жоқарыда атлары көрсетилген хәм басқа да илимпазлардың аспирантураға орналасыуында, кандидатлық диссертациялар жақлауында Н.Дәўқараевтың Москваы С.П.Толстов, Е.Э.Бертельс, Н.А.Баскаков, Ташкентли Т.А.Сарымсаков, Х.М.Абдуллаев, Я.Г.Гулямов, Т.Айбек, И.А.Султанов, Алма-Аталы М.Аўезов, И.Кенесбаевлар қусаған уллы алымлар менен жақыннан таныс-билислиги үлкен роль атқарды.

Солай етип, егерде 1917-1949-жыллар аралығында, яғный 30 жылда Қарақалпақстанда жергиликли кадрлардан тек үш илим кандидаты (1939-жылы Д.Досумов, 1944-жылы А.Қыдырбаев, 1946-жылы Н.Дәўқараевлар) шыққан болса, ал 1949-1954-жыллар арасында, яғный бес жыл ишинде жергиликли кадрлардан бир илим докторы, 15 илим кандидаты шықты. Кейин-ала олардың ишинен еки академик, 8 илим докторы шықты. Усы санлардың өзи де илимди рауажландыруда хәм оның кадрларын таярлауда Илимлер академиясының тутқан орнының

оғада уллы екенлигине, Қарақалпақстан илиминің сағасы сол академиядан алынғанлығының бирден-бир дурыс жолы екенлигине хәм усы сағаны ашқан Н.Дәўқараевтың Қарақалпақстан илимин раўажландырыўдағы қосқан үлесиниң айтарлықтай екенлигине далил болады.

Нәжим аға Дәўқараев 1953-жылдың июль айында 48 жасында дүниядан өтті. 1948-1951-жыллары Москвада бирге болғанымызда ол „Бир арманымды орынладым. Жүдә куўанышлыман. Институтымды Академияның қурамына өткердим, енди өзинен-өзи раўажланып кете береді“ деген еди. Ал енди, оның шөлкемлестирген институты Өзбекстан Илимлер академиясының Қарақалпақ экономика хәм мәдениет илимизертлеу институты өзиниң раўажланыўын даўам етип, ол 1959-жылы Өзбекстан Илимлер академиясының филиалына айланды. Республикамыздағы илим кандидатларын хәм докторларын таярлайтуғын орайға айналды. 1992-жылы ол Өзбекстан Илимлер академиясының бөлимине айланып, қурамында 5 илимий мекеме пайда болды. Бүгинги күнде республикамыздағы университет, пединститут хәм басқа да жоқары оқыў орынларында, илимий мекемелерде илимий жұмыс алып баратуғын 700 ге жақын илим кандидатларын, 70 ке жақын илим докторларын таярлаўға салмақлы үлес қосты.

Ал енди, республикамыздың алымлары усы жетискенликлерди ядқа алғанда, булардың сағасында турған Нәжим аға Дәўқараевтың хызметин ҳеш умытпайды деп ойлайман.

Н.Дәўқараевтың исмин мәңгилестириў ушын мынадай усынысларды айтып отпекшимен:

1. Қарақалпақстан Республикасында илим хәм мәдениеттың раўажланыўына үлкен үлес қосқаны ушын Н.Дәўқараев Өзбекстан Республикасының „Буюк хизматлари учун“ орденине усынылсын.

2. Илимди раўажландырыўдағы уллы хызмети ушын үш жылда бир мәртебе берилетуғын Н.Дәўқараев атындағы мәмлекетлик илим хәм техника тараўында еки сыйлық белгиленсин.

3. Илимий мекемелер хәм жоқары оқыў орынлары арасында аспирантларға берилетуғын Н.Дәўқараев атындағы бир стипендия, студентлерге берилетуғын бир стипендия белгиленсин.

Уллы алымымыздың руўхы шад болғай.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Академия наук Узбекской ССР. Ташкент. ФАН. 1976. с. 8-9.

2. Октябрь и наука Казахстана. Алма-Ата. Наука. 1967. с. 6-8.

3. Государственный архив РУ. Фонд 50, опись 1., ед. хр. 57. Фонд Поскратства ККАССР при Президиуме ВЦИК в Москве „Протоколы засе-

дания СНК ККАССР, постановление по вопросам сельского хозяйства (1932) протокол N15. лл. 1-7“.

4. //Советская Каракалпакия. N60 (184), 28 июля, 1933 г.

5. Архив АН СССР. Ф.2. оп.6а. N1, лл.71-73.

НӘЖИМ ДӘУҚАРАЕВТЫҢ ӨМИРИ ХӘМ ТВОРЧЕСТВОЛЫҚ ЖОЛЫ

С. Бағадырова

филология илимлериниң докторы

Нәжим Дәуқараевтың ата-бабасы XVII-XVIII әсирлерде жасаған Түркстан қарақалпақларынан болып, оның бабасы Есенгелди бай, оның баласы Қосай, оның баласы Есей, оның баласы Құлман, оның балалары Дәуқара, Құдайберген, Мәткеримниң атлары бизге белгилі. Дәуқарадан Алламберген туылған, ал Алламбергенниң үш хаялы болған. Бәйбишеден Саатдийин, Әжетдийин, Қәдирберген, татар хаялы Меңсулыұдан Тәжетдийин, Зыяұатдийин, Шәмшетдийин туылған, Алламбергенге Мәткерим олген соң оның хаялы Ыршымды алып берген, оннан Марьям деген қыз туылған. Саатдийин деген баласы Қулен болыстың қызы Улханға үйленген. Оннан Нәжиматдийин, Зийнеп, Ажар, Уснатдийин атлы балалары туылған. Нәжим (Нәжиматдийин) Дәуқараев усы Қулен болыстың Улхан атлы қызынан туылады.

Нәжим Дәуқараев өзиниң өмир баянын жазғанда, совет хукиметиниң байларды қуўдалауына қарамастан, шығысым бай деп дурысын айтады. „Бай баласы“ деген атақ оны өмиринде қанша тәшүишке салды, неше рет совет хукиметиниң қәуипли адамы ретинде қуўдаланыўын билсе де, ол расын айтты. Ата-анасының революцияға шекемги негизги кәсиби аўыл хожалық саўдасы деп көрсетеди, ал Октябрь революциясынан соң негизги кәсиби аўыл хожалығы деп көрсетеди. Оның әкеси Саатдийин Қоңыраттағы ири жер ийеси болған, ол соның менен бирге саўда менен шугылланған, пахтаны тазалайтуғын заводы, тери ийлейтуғын станоги болған, пахтаны, терини жоқары қалаларға апарып сатқан. Оның әкесин совет хукимети бай сыпатында қуўдалаған, ол қуўдалаўда 1931-жылы қайтыс болған.

Н.Дәуқараев дәслеп ески мектепте, соңынан аўыллық совет мектебинде оқып саўатын ашады. Ол жасаған орталық, ол оқыған ески мектеп-Шығыс мәдениатын, илимин терең ийелеген, араб тилиндеги барлық ески китаплардан хабары бар Қоңырат зыялыларының орталығы еди. Ески китапты жыйнаў, үйинде китапхана дүзиў, Шығыс китапларын қошириў, қыссахан, қарый, бақсы, жыраў айттырыў, саўатлы адамлардың пикир алысатуғын зыяпатларын өткизиў Н.Дәуқараев тәрбияланған орталыққа дәстүр еди. Жас ўақтынан илимге деген қуштарлық болажақ илимпазды илимниң машақатлы жолына қарай жетеледи.

Ол 1924-жылы Хорезм халық Республикасының жасларды оқыўға жибериў басламасы менен Оренбургқа Қазақ Халық билимлендириў институтының таярлық курсына келип түседі. Оны 1925-жылдың октябринде питкерип, Қоңыратта округлик административлик судта инспектор болып ислейди. 1926-жылдың мартынан июль айына шекем Төрткүлде областлық судта практикант болып ислейди. 1926-жылдың октябринде Алма-Атаға келип Қазақстан Жоқары педагогикалық институтының агробиология бөлиминде келип түседі. Ол қазақ тили хәм әдебияты қәнигелиги бойынша оқыўды бирге алып барады хәм оннан имтиханлар тапсырады. Сөйтип ол 1930-жылы еки қәнигелик бойын-

ша диплом алады хәм усы жылы Қостанай қаласына педтехникумға қазақ әдебиятынан мұғаллим етип жибериледи. 1932-жылы Уральск қаласында Қазақ педагогикалық институты ашылып, оған Қазақ Халық билимлендириу комиссариаты тәрәпинен мұғаллим етип жибериледи.

Ол Қазақстанда жүргенинде қазақ фольклорын, мәдени мийрасын жыйнайтуын экспедицияларға қатнасады, қазақ әдебиятын, фольклорын, тилин терең билген, оның ҳақықат қәнигеси болып қәлипледди. Оның қазақ диалектлерин терең билгенине М.Әуезов таң қалған.

Н.Дәуқараев ҳақықат патриот, өз халқын, елин шын жүреги менен сүйген азамат еди. 30-жылларда Қарақалпақстанда да жоқары оқыу орынларына, мектеплерге жоқары мағлыұматлы қәнигелер керек уақты. Елге қайтыу, өз халқына хызмет етиу тилеги менен ол Қарақалпақстанға шақыртып алдырыуын өтиниш етип Ташкент қаласындағы ҚҚАССРдың турақлы ўәкилханасына хат жазады. Оның усы өтиниши Қарақалпақстан ҳүкметиниң Қазақстан Билимлендириу халық комиссариатына хат жиберилиўине себепши болады. 1934-жылдан оның Қарақалпақстанда жоқары оқыу орны, мектеп, мәдениет, искусство, илим, әдебиет тараўында тынышсыз, дем алыссыз мийнет жолы басланады.

Ол Қарақалпақстанға келген ўақтында Төрткүлде ҚҚАССР Наркомпросында инструктор-методист болып жумыс баслайды. Бул ўақытта мектеплер ушын қарақалпақ тили хәм әдебиятынан сабақлық, хрестоматия, бағдарламалар жазыу жаңа басланып атырған ўақыт еди. Бул жумысты ози баслап береди. 1940-жылға шекем 10 ға жақын сабақлық, хрестоматиялар жазады. 1936-жылы Москвада Учпедгиз баспасынан оның 3-класс ушын „Әдебиет хрестоматиясы“ (бул китап 1946-жылға шекем 6 рет басылды), 4-класс ушын „Әдебиет хрестоматиясы“ (бул 5 рет кайта басылды), 5-класс ушын „Әдебиет хрестоматиясы“ (1936, 1939), 3-4-класс ушын „Қарақалпақ тилиниң грамматикасы“ (М., 1936, 1937, 1938, 1939), 4-6-класс ушын „Қарақалпақ тилиниң синтаксиси“ (М., 1937, 1939, 1940, 1944, 1946), толық емес орта мектеплер ушын қарақалпақ тили хәм әдебиятының программасы (Төрткүл, 1938) хәм т.б. оқыу кураллары шығады. 1936-жылы „Қызыл Қарақалпақстан“ газетасында „Қарақалпақ поэзиясы“ (N86, 87, 88), „Совет мұғаллими“ газетасында „Қарақалпақ фольклоры“ (N52, 53, 54) мақалалары менен ол әдебиеттаныу хәм фольклортаныу илиминиң есигин ашты. Буннан соң оның Аяпберген шайыр, Бердақ шайыр, қарақалпақ әдебияты, фольклоры жөниндеги мақалалары газета, журнал бетлеринде избе-из шығып турды.

1938-жылы озбек әдебиятының классиги Алишер Науайының 500-жыллығын белгилеу бойынша юбилей комитетиниң ағзасы болып сайланды хәм „Фархад хәм Шийрин“ шығармасын аударыуға қатнасты, алғы сөзин жазды, Науайы ҳақында мақалалар жазды. Ол әстен қарақалпақ әдебияты жөнинде изертлеу жумысына терең араласып баслады. „Дружба народов“ журналында (1939, N3) „Қарақалпақ поэзиясы“ атлы мақаласын жариялады. Ал, 1939-жылы Қарақалпақстан жазыушыларының II съездинде ол жәмийетшиликке әдебиетшы, илимпаз сыпатында танылып, А.Бегимовқа қосымша баянат иследи хәм

ҚҚАССР Жазыушылар басқармасының баслығы болып сайланды, ал Өзбекстан Жазыушыларының II съездинде ол шығып сойледі хәм Басқарма ағзасы болып сайланды. Усы съезден соң ол 1942-жылға шекем Қарақалпақстан Жазыушылар аўқамын басқарып барды. 1946-жылы қайтадан Қарақалпақстан Жазыушылар аўқамы басқармасы баслығы болды. Ол Төрткүл қаласында халық талантларының олимпиадасын шөлкемлестирди, оған халық шайырлары Аббазды, Садықты, жыраў-бақсыларды шақырды. Оларды Жазыушылар аўқамына ағзалыққа алды, халық шайырларын жәмийетлик турмысқа араластырды. Ол 1935-39-жыллары Төрткүлде Муғаллимлер таярлау институтында кафедра баслығы болып иследи, соңынан Қарақалпақ мәмлекетлик пединститутында кафедра баслығы, Жазыушылар аўқамы басқармасының баслығы жумысын негизги жумысына қосып алып барды. Ол Қарақалпақстанға келген күннен бастап жаңа ашылып атырған Комплексли илим-изертлеу институты менен байланыста болды, оның илимий экспедициялары, онда іслеп атырған илимпазлар, Москва, Ташкент қалаларынан келген илимпазлар менен бирге жүрди. Бул комплексли илим-изертлеу институты 30-жыллардың орталарында жабылып қалды. 1939-жылы ҚҚАССР Халық билимлендиру комиссариаты жанынан ашылған дәслеп тил хәм әдебиат секторы, соңынан институт болғанда, оның директоры болды. Бул институт 1942-жылы урысқа байланыслы жабылып қалды.

1942-1944-жыллары ол ҚҚАССР Совнаркомы жанындағы искусство басқармасының баслығы хәм К.С.Станиславский атындағы театрдың директоры болып иследи. Урыс жыллары искусствоны, театрды басқару ең қыйын жыллар еди. Пайтахттың Төрткүлден Нөкиске келиуі, жаңа пайтахтта театр хызметкерлерин турақ жай менен тәмийинлеу, урыс қыйыншылығына байланыслы искусство хызметкерлерин ыдыратып алмау, олардың творчестволық потенциалын сақлап қалуы Н.Дәўқараевтың дыққатында турды. Урыс жыллары театрдың халық арасына тез-тез шығуын шөлкемлестирди, бомба астында ұайран болған Россия қалаларының искусство хызметкерлериниң бир топары Нөкиске келип турды. (Ерли-зайыплы Ладурлар, И.Г.Компанеев, В.Туманян, А.Кондар-Штилов хәм т.б.). Бул атақлы художник, артист, илимпазларға ғамхорлық иследи.

Урыс жыллары ол халық шайырлары, бақсыларының халық арасына шығып тез-тез концерт берип халықтың руўхын көтериуине жәрдем берди. Урысқа, батальонға баратырған халық шайыры Аббазды халық шайыры, урысқа қосығы менен жәрдем бериуи керек, деп әскерий бөлимге түсиндирип, оны урыстан алып қалып еди. Ол халық шайырларын, жыраў-бақсыларын Нөкиске көширип әкелди, оларды жумысқа орналастырды, қарақалпақ халық намаларының жыйнауға кеуил бөлди, оларды нотаға түсируге композитор Шафранниковты тартты. Олардың жасауына, творчествосына мүмкиншилик туўдырып берди.

1944-жылы Қарақалпақстан Министрлер Совети жанынан Тил хәм әдебиат илим-изертлеу институты ашылып, Н.Дәўқараев оның қайтадан директоры болды. Бул институт 1947-жылы Экономика хәм мәдениат институты болып дүзилди, 1948-жылы Өзбекстан Илимлер академиясының қурамына алынды. (1958-жылы Өзбекстан Илимлер ака-

демиясының Қарақалпақстан Комплексли илим-изертлеу институты, 1959-жылы Өзбекстан Илимлер академиясының Қарақалпақстан филиалы, 1992-жылы Бөлими болды). Ол 1944-жылдан 1953-жылға дейін, яғни өмиринің ақырына шекем Экономика хәм мәденият институтының директоры болып иследи.

Хәзир Өзбекстан Илимлер академиясының Қарақалпақстан болими 5 илим-изертлеу институтынан ибарат. Қарақалпақстан илиминин барлық тараулары бойынша изертлеу жумысларын алып баратуғын дүнья илиминде өз орны бар илим орайы. Бул жерден тәрбияланып шыққан илим докторлары бизиң республикамызда ғана емес, ал шет еллердин жокары оқыу орынларында, илим-изертлеу институтларында ислеп атыр, бир неше шет ел академияларының академиклери, бир неше халық аралық ассоциациялардың ағзалары бар. Бул илим орайының тырнағын салған қадирли устазымыз Нәжим Дәуқараев болғанын мақтаныш пенен тилге аламыз. Институт ашылған ўақтында я илимий кадрлары, я китапханасы, ҳеш нәрсеси жоқ ўақытта ол жумыс баслады. Н.Дәуқараев барлық шөлкемлестириу жумысын жоқтан баслауына туўра келди. Қарақалпақстанға тарийхшы А.Савицкийди Ташкенттен алып келеди, Соколов, Я.Досумов, Б.Зейналиев, З.М.Мениахметов, Тохталиев, Ноғайбеков, Т.Айдемиров, К.Оразов, А.Қыдырбаев, О.Қожуров, Қ.Айымбетов, Г.Убайдуллаев, Д.Насыровты жумысқа алады. „Русша-қарақалпақша сөзликти“ жазыўға Москваы илимпаз Н.А.Баскаковты тартады. Бул көлемли китап 1947-жылы Москвада шығарылды.

Қарақалпақ тили хәм әдебиятын изертлейтуғын институттың Қарақалпақстанның экономикасын хәм мәдениятын изертлейтуғын институт дәрежесине көтериу ушын дәслеп изертлейтуғын темаларына кеўил бөледі. Ол Қарақалпақстанның перспективасын, оның тәбийғый байлықларын, мийнет ресурсларын есапқа алып және бизиң экономикамызға пайдалы әҳмийетли темаларды изертлеу мәселесин ортаға қояды. Институт экономика, мәденият, тәбият ресурсларын изертлеу бағдарына қурылады. Мәденият тараўы бойынша: тарийх, этнография, тил, сөзликлер, әдебият, фольклор, билимлендириу, искусство изертленеди. Ол институтты басқарған жыллары қарақалпақ тилинин орфографиясы, фонетикасы, орфографиялық сөзлиги, Бердақтың творчествосы, қарақалпақ фольклоры, қарақалпақ классик әдебияты тарийхы, совет әдебияты тарийхы, ҚҚАССР тарийхы, Қарақалпақстанда балықшылық санааты, жоңышқа өсириу сыяқлы илимий-изертлеу жумысларын фундаменталь изертлеўди жобаластырды. Институт тез күнде Қарақалпақстанның тәбият ресурсларын изертлеу бойынша ҳүкимет алдына мәселелерди қойып хәм мағлыўмат берип отыратуғын ҳақықый илим орайына айналады. Институтта Өзбекстан Илимлер академиясының көшпели илимий сессиясы болды, илимий конференциялар өткизилди.

Ол илим-изертлеу институты ушын илим кандидаты, докторы болыуы шәрт екенин түсинеди. Ол өзи 1946-жылы „XIX әсирдеги қарақалпақ әдебияты“ атлы темада кандидатлық диссертациясын жақлады. Буннан соң докторлық диссертациясын қолға алды. Н.Дәуқараев Өзбекстан Илимлер академиясының қарары менен еки жылға Моск-

ваға СССР Илимлер академиясының Шығыстану институтына докторантураға жибериледи.

Н.Дәуқараев 2 жылда „Қарақалпақ әдебияты тарихының очерки“ атлы темада докторлық диссертациясын жазып бітіреді. 1950-жылы 9-августта ҚҚАССР Министрлер Кеңесінің баслығы Н.Жапақовқа берген есабында ол докторлық диссертациясын 931 бет машинкада бітіргенін білдіреді. „Диссертациям 3 кітаптан тұрады. 1-кітап „Фольклор“ 365 машинка бетінен тұрады. 2-кітап „Революцияға шекемгі қарақалпақ әдебияты“ 253 бет, 3-кітап „Қарақалпақ совет әдебияты“ 313 беттен тұрады. Бұл 3 кітап толық түрде қазір таяр, бұл пединститут, мұғалымдар институты студенттері үшін оқыту құралы ретінде шығарылуға таяр тұр. Бұнан басқа диссертацияны жазыту үшін мен қарақалпақ фольклоры, әдебияты бойынша бай материал жыйнадым. Бұл материалдар 2 том, менің диссертациямның қосымша материалының 1-томы-фольклор 800 бет, 2-томы-революцияға шекем шайырлар творчествосы бұл 600 беттен тұрады. Усы материалдардың тийкарында сентябрь-октябрьде „Қарақалпақ әдебиятының хрестоматиясын“ 2 томнан ибарат пединститут, педтехникум үшін баспадан шығарылуға тапсыраман. Ал, 1-сентябрьде Нөкіске екі кітапты басытуға жиберемін: „Қарақалпақ әдебияты тарихының очерки. Фольклор“, „Қарақалпақ әдебияты тарихының очерки. Революцияға шекемгі дәуір“ деп ол бұл есабында жазған. Диссертациясына қосымша материал етіп 1400 бетлік хрестоматия дүзген. Диссертациясын Н.Дәуқараев рус тилинде жақтауы керек еді. Сонлықтан илимий басшысы Е.Э.Бертельстің, С.П.Толстовтың, Н.Гордливскийдің кеңесі менен диссертация 700 бет көлеміне қысқартылып, рус тилине аударылады. Докторантурада жүрген жыллары оның ең жемісли илимий мийнетін жазған жыллары.

Оның докторлық диссертациясында қақыйқат қарақалпақ әдебияты фольклорын терең баян ететугын, күшлі, илим тарихында ҳеш гонермейтуғын мийнет дәретті. Ол биринши рет 3 әсирлик қарақалпақ әдебиятының тарихын жазып, әдебиат классиклерін өз орнына қойып, дурыс, әдил баҳасын берип кетті. Оған шекем мақалалардан тұрған, ал айырымлары сөз стилмеген шайырлардың творчествосын анализледі. Онда Жийен, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш, Омар, Сарыбай, Құлымбет, Гүлмурат, Құлмурат шайырлардың творчестволық портретін дәретті. Ол биринши болып қарақалпақ фольклорының тарихын жазып берді. Бұл дәуірде фольклор бойынша санаулы ғана мақалалар жазылған еді. Қарақалпақ халқының пайда болыуынан баслап оның тарихы, ауыз екі дәретпелері, оның атқарыушылары, халық арасына таралуы жоллары бойынша терең изертлеу жұмысын дәретті. Биринши рет биз қарақалпақ жырау-бақсыларының мектебі, олардың репертуарлары, қыссахан, қәтип, қосықшы, шайыр, жуабы, ертеқши сыяқлы фольклордың атқарыушылары жөнінде мағлыұмат алдық.

Ол биринши рет қарақалпақ фольклорының жанрлық жақтан дурыс классификациясын ислеп шықты, ҳәр бир жанрдың теориялық анықламасын берді. Ол биринши рет қарақалпақ дәстанларының идеялық мазмұнына, атқарылуына қарап жанрлық жақтан айырды,

дәстанлардың дөрелиў тарийхына тоқтады. Қарақалпақ халқының „Алпамыс“, „Қырық қыз“, „Қоблан“ сыяқлы төл дәстанларын салыстырмалы-тарийхый, әдебий-тарийхый жақтан изертлеў жумысын жүргизди. „Алпамыс“, „Қоблан“ дәстанларының басқа халықлардағы вариантлары менен биринши рет салыстырып изертледи ҳәм қарақалпақ версиясының өзгешелигин көрсетти. Ал, „Қырық қыз“ дәстанының басқа халықларда версиясы жоқ, тек қарақалпақларда бар дәстан екенлигине тоқтады, оның әйемги матриархат дәуиринен, әйемги Окс жағасындағы ҳаяллар патшалығынан мағлыўмат беретугын дәстан екенлигине тоқтады. Н.Дәўқараевтың қарақалпақ фольклоры жөниндеги мийнетлери бизиң фольклортаныў илимимиздиң тарийхын, теориясын ашып берген бүгинги күни әҳмийети күшли мийнетлерден есапланады.

Н.Дәўқараевтың 1950-жылы 21-августта Өзбекстан Илимлер академиясының президенти Т.А.Сарымсақовқа жазған хатында „Мениң диссертациям 10 баспа табақ көлеминде болыўы керек еди, бирақ диссертацияны жазыў барысында қарақалпақ халқының фольклорлық байлығын изертлемей қарақалпақ әдебияты тарийхын жазыў мүмкин емес екенлигин түсиндим. Жумысты жазыў барысында бул мәселени толықтырыўды түсиндим. Усыған байланыслы диссертацияның үш есе көлеми көбейди, мениң жумысымның барлық шығыны мениң өз айлығымнан иске асты. Ҳәзир мен жәрдемге мұтәжбен. Мениң жағдайымды есапқа алып жәрдем бериўинизди соранаман“ деп хат жазды.

Бир неше илимий хызметкери бар институтлар таярлайтуғын жумысты бир өзи айлығының есабынан жазыўы қаншама ерликти, қаншама энергияны, қаншама ғәрежет жағынан күшти талап етеди...

Оның диссертациясы СССР Илимлер Академиясының Шығыстаныў институтының (Москва группасы) Совет Шығысы секторында талқыланады. Талқылаўға аты дүньяға белгили шығыс изертлеўшилери Э.Бертельс (мәжилисти басқарады), С.П.Толстов, М.Әүезов, К.Зелинский, И.Султанов, Н.А.Баскаков ҳәм т.б. қатнасады ҳәм шығып сөйлейди. Диссертация илимпазлар ортасында тартысты туўдырады. Көлеминиң көплиги ушын, қозғаған проблемасының илимий қуны ҳәм т.б. жөнинде. Бул пикирлерге М.Әүезов бир аўыз сөз бенен „еле тарийхы жазылмаған халықтың әдебияты тарийхының көлеми көп болыўы тәбийғый“ деп мәселени шешип береді. Жумыс жақлаўға усынылады. Талқылаўдың соңында шығып сөйлеген илимпазларға рахмет айтқан сөзинде ол Бердақ шайырдың демократиялық, гуманистлик көз-қарасларына жоқары баға береді, ол „Қырық қыз“ дәстанын „ең ески поэма, буған гүман жоқ, поэма қарақалпақ халқының пайда болыўының ядросы болды“ деп оған айырықша тоқтайды. 1951-жыл 12-февральда СССР Илимлер академиясы Шығыстаныў институтының Илимий кеңесинде докторлық диссертациясын жақлады. Ол жақлаған Илимий кеңеске проф. С.П.Толстов басшылық етеди. Сөйтип қарақалпақ филология илимине биринши илим докторы келеди.

1951-жылы март айларынан баслап ол өз ўазыйпасына толық кириседі. 1950-жылдың басында Қарақалпақстан жәмийетшилиги қарақалпақ әдебиятының көрнекли ўәкили Бердақтың өлген күнин белгилеген

республикалық мәжіліс өткізеді. Хүкімет шайырдың творчествосы бойынша кітап жазыўды Н.Дәўқараевқа тапсырады.

Оның бул кітабы 1950-жыллары ВКП(б) Орайлық Комитетинин совет әдебияты, искусство шығармаларын қайта қараў мәселесин көтерген ўақтына туўра келди. Совет хўкіметинин қосеми В.И.Ленинниң „бир миллет мәдениятында еки мәденият бар, бири пролетар мәденияты, екиншиси буржуйлар мәденияты“ деген докторинасы қурылып атырған социалистлик жәмийеттин идеологиясын партия қалеген ўақытта тас-талқан етип, оның талантлы ўәкиллерин темир торға салыўына имканият берер еди. Бир миллетти екиге бөлиў, бир миллеттин ишинде өзли-өзли тартысқа, исенбеўшиликке, миллий кадрлардың бир-бирине ғұман менен қараўына, жала жабыўына алып келиў деген сөз еди. Совет хўкімети 30-жылларда „пролетариат жазыўшыларын“ өз әтирапына топлап, ески миллий кадрлардың бир топарын шеклеп жоқ еткен болса, 1937-38-жыллары бир топар талантлы интеллигенциясын репрессия етти, 1944-жылы ВКП (б) Орайлық Комитети „Едиге“ эпосының сюжетине жазылған „Идугей“ татар операсы жонинде қарар шығарып, эпосларды жазып алыўға, оларды пайдаланыўға шек қойды, қайтадан „бир миллеттин еки мәденияты“ жониндеги теория халық мийрасын жыйнаўға қатты зыянлы тәсийрин тийгизди. Буннан соң ВКП (б) Орайлық Комитети „Звезда“, „Ленинград“ журналларындағы идеясызлық, абстракционистлер жонинде қарар шығарды. 50-жыллардың басында бул толқын және күшине минди. 1952-жылы ВКП (б) Орайлық Комитетлеринде идеологиялық мәселе қаралған пленумлар болып өтти. Өзбекстан ВКП (б) Орайлық Комитети X пленумы 1952-жылы 21-22-февраль айында болды.

1952-жылы март айында Қарақалпақстан Областлық партия комитетинде, Нөкис қалалық партия комитетинин Өзбекстан КП(б) Орайлық Комитети X пленумы материалларын долалаўға арналған партия активиниң жыйналысы болып өтти. Усы партактив жыйналысы идеология тараўында белсенди жұмыс ислеп атырған бир топар илимпаз, жазыўшылар „идеясы төмен, идеясыз“ шығармалары ушын қараланды. Солардың бири Н.Дәўқараев еди. Н.Дәўқараевты куўдалаў жұмысын бир топар „илимпазлар“ алып барды.

1950-жылы Н.Дәўқараев „Бердақ шайыр“ брошюрасын жазады. „Шарқ юлдузи“ (1951, N1) журналында өзбек тилинде, „Звезда Востока“ (1951, N1) журналында рус тилинде басылады. 1951-жылы рус тилинде С.Г.Бассинниң редакторлығында өз алдына баспадан шығады. Брошюрада ол өзинен алдын Бердақты изертлеген И.Сағитовтын, С.Г.Бассинниң жұмысларын анализ етеди, кемшилигин көрсетеди. Көп узамай И.Ефимовтын „Брошюра, содержащая идеологические извращения“ атлы мақаласы 1952-жылы 2-мартта „Советская Каракалпакия“ газетасында басылады. Усы мақала Н.Дәўқараевтын өмиринде қайғылы ўақыяға себепши болды. Бул мақаладан соң Экономика хәм мәденият институтының турмысы қатты аўыр жағдайға түсти. Илимий жұмыс ислеўдин орнына олардың ўақытын жыйналыслар, түсиник ҳатлар жазыў алды. Экономика хәм мәденият институтының партия жыйналысынан баслап Илимий кеңесинде қаралған мәселе ашшы критика менен „Советская Каракалпакия“ газетасында басылып тур-

ды. (И.Ефимов. В институте экономики и культуры. 1952, 29 ноября; И.Ефимов. По поводу одного заседания Ученого Совета института экономики и культуры. 1952, 12 апреля; Г.Игнатьев. Разоблачать и пресекать проявления буржуазной идеологии. 1953, 28 февраля). Институтта күнде тексеріу, жыйналыс басланды. Н.Дәуқараев пенен бирге Экономика хәм мәденият институты, Н.Дәуқараевты жақлаған илимпазлар куўдаланылды. Институттың кадрлары, темалары, финансы бәри тексерилди. Н.Дәуқараевтың „Большая советская энциклопедия“ ушын жазған қарақалпақлар жониндеги мақаласы да критикаланды.

Ал, институт директоры Н.Дәуқараевтың үстинен бириниң изинен бири оны совет хукиметине қарсы душпан, буржуазияшыл-миллетшил, марксизмди бурмалаушы илимпаз деген статьялар басылып турды. (1952-жылдың март айында 3 статья, жыл дауамында 7 статья басылды). Институт партия шөлкеминиң секретары Қ.Айымбетов Н.Дәуқараевты қорғағаны ушын секретарлық жумысынан шетлетилди. Бул жерде Н.Дәуқараевтың критиклери оннан анағурлым дәрежеде билими төмен, илиминиң әпиуайы мәселелері бойынша түсиниги жоқ адамлар еди. Олар ҳәр бір мақаласында Н.Дәуқараевты критикалайман деп өзлериниң илимнен узақта турған адамлар екенин көрсетер еди. Н.Дәуқараевты айыплаушы дәлилери тыянақлы емес еди.

„Советская Каракалпакия“ газетасы Областлық партия комитетиниң органы бола турып, бир нәрсеге кеўил бөлмеди. Бул ўақытта Бердақ қарақалпақ әдебиятының ири ўәкили сыпатында мектеплерде, жоқары оқуў орнында оқуў программасында бар еди. Бердақтың өлгенине 50 жыл толыў күни белгиленген, оның творчествосына арнап илимий жумыс жазыўды тапсырған. Халық шайырын усылай баҳалап отырғанда оны реакцион шайыр деп көрсеткен мақаланы партия өз органында басты. Газета Н.Дәуқараевтың изине түскен бир топар адамлардың пикирин емин-еркин айтатуғын майдан болды. Н.Дәуқараев өзиниң позициясын түсиндирип жазған статьясын олар өз мәли ушын бурмалап басты. Н.Дәуқараев „Советская Каракалпакия“ газетасының қәтесин айтып қаншама Обкомпартияға арзы етти. Бирақ олар қаралмады.

Сойтип Н.Дәуқараев совет хукиметине қарсы адам, ол реакцион шайыр Бердақты идеализациялап көрсеткен, бай-ийшанлардың көзқарасын алып жүриўши, Октябрь революциясының қарақалпақ халқы ушын әхмийетин төмен түсириўши, буржуазиялық-миллетшил, космополит, марксистлик концепцияға қарсы жасларды тәрбиялаушы деп Н.Дәуқараев басшылық еткен Экономика хәм мәденият институтында әдебиятты изертлеу жумысын тексеріўди, алымның пединститутта жасларға билим бериўден шетлетиў мәселесин көтереди.

Бул ўақытта институтта 14 ке жақын хызметкер ғана ислеп атыр еди. А.П.Савицкий, Я.М.Досумов, В.Б.Гуссак, М.Е.Штейнгарт, Н.А.Баскаков, С.О.Османов, Ш.Зиявутдинова, А.Қыдырбаев, С.Камалов, Қ.Айымбетов, Р.Қосбергенов, Д.Насыров, Р.Тилеуов, З.Насруллаева. Институтты жоқары органдардан бир неше мәрте тексерилип тексереді. Усы 14 ке жақын хызметкери бар институтта келип тексерип кетеди.

19-февраль 1953-жылы Экономика хәм мәденият институты

партия шөлкеми жыйналысында Н.Дәуқараевтың буржуазияшыл-миллетшил қәтешилиги қараланып, оны партиядан шығарады.

Н.Дәуқараевтың үстинен түскен арзалар бойынша тексеріу уақытында оның жұмысынан табылған „кемшиликтең“ биреуі оның оқып атырған жасларға ғамхорлығы. Ол Москвада аспирантурада оқып атырған Р.Қосбергенов пенен С.Камаловты илимий хызметкер етип алып айлық төлейди. Пединститутта сырттан оқып атырған Қ.Бердимуратовты, аспирант Ж.Орынбаевты, О.Қыдырбаеваны штаттан тыс илимий хызметкер деп оларға айлық төлейди. Бул әлбетте мийнет тәртибин бузыу, ол түсинеди, бирақ бул студент хәм аспирантларға усылай жәрдем бермесе оқый алмайтуғынын билди. Филология илимлериниң докторы Қ.Байниязовтың, филология илимлериниң кандидаты Г.Есемуратовтың еске түсириулеринен биз Н.Дәуқараевтың қарақалпақ халқының әсирлер бойы қәлиплестирген устазлық етиу дәстүриниң үлгисин берген бийик адамгершиликли инсан болғанын көремиз. Еле творчестволық жолы басланбаған бул еки жас жигитти жетелеп илимге әкелген, олардың жаслығына қарамай әдебияттың төрине мирәт еткен, оларды еркелетип төбесине көтерген, марапатлаған, қасына ертип жүрген. Ол усы устазлық меҳрин илимге келген жаслардың хәр бирине берген. Оның тәрбиялаған жаслары Қарақалпақстан илиминиң ири тулғалары болды. Н.Дәуқараев илимпаз болыу менен бирге қарақалпақ әдебиятының көрнекли ўәжили. Ол „Көп күнлердиң биреуі“ гүррини менен әдебиятқа кирди. Ол 1929-жылы „Жаңа мектеп“ журналында Алматада қазақ тилинде шықты (№11-12). Оның екинши әдебий шығармасы 1935-жылы жазылған „Партизанлар“ гүрриңи, „Ким билмейди Айшаны“ қосығы „Қызыл Қарақалпақстан“ газетасында жарияланды. Бул қарақалпақ оқыушыларына айырықша талантлы жазыушы, шайыр сылатында дыққатты өзине аударды. Оның „Ким билмейди Айшаны“ қосығы А.Ситковскийдиң аудармасында „Советская Каракалпакия“ газетасында, Москвада „Работница“ (1936) журналында басылды.

Н.Дәуқараев ҳақыйқат патриот, жалынлы, жаңашыл жазыушы еди. Ол Қарақалпақстанда шолистанға суу апарыу, „Сүуенли“ жаңа каналын қазыудың әхмийетин уақытында халыққа жеткизиу мақсетинде М.Дәрибаев, Н.Жапақов пенен бирге „Жаңа канал“ атлы хат-поэма жазды. Буннан соң „Интернатта“, „Бахытлы мийнет“, „Бийбихан“, „Бағман“ „Тойда“, „Батырлық“, „Өлимди писент етиушилер“ гүрриң хәм очерклерин жазды. Оның бул прозалық шығармалары 30-40-жыллары қарақалпақ прозасында белгили орынды тутады. Көркем шынықты реаль деталлар менен бериуи, тилиниң рәң-бәрендиги, образ дәретийде шеберлиги менен өзгешеленип турады.

Ол 1948-жылы қарақалпақлардың тарийхын жазған илимпаз П.Иванов ҳаққында „Умытылмас күнлер“ очеркин жазды және бул илимпаздың өмирине арнап пьеса жазыуды планластырды. Ол 1940-жылы „Алпамыс“ эпосының сюжетинде „Алпамыс“ пьесасын жазды. Бул пьеса „Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы“ журналында шықты (1940, №3). А.Волковтың аудармасында „Возрожденный народ“ альманахында шықты (Төрткүл, 1941). К.С.Станиславский атындағы Мәмлекетлик театрда 1943-1944-жыллары қойылды. Ол рус клас-

сиклериниң шығармаларын қарақалпақ тилине аударды.

Н.Дәўқараев бизиң илимпаз сыпатында ғана емес, устаз сыпатында да бийик шыңымыз. Өзи басқарған институттың кадрларын тәрбиялаўға айырықша кеўил бөлди. Ол қарақалпақ илиминиң дәслепки қарлығашларының бир топарын тәрбиялаған атамыз. Ол Экономика ҳәм мәденият институты келешекте илимниң орайына айналатуғынын түсинди, оның кадрларын таярлаўды алдына мақсет етти. Ол институттың директоры болып ислеп турған ўақытында институтты жас, жоқары билимли кадрлар менен толықтырыўға, қарақалпақ халқының келешекте илим менен мәденияттын көтеретуғын кадрларды тәрбиялаўға жан-тәни менен араласты. Ол директор болған жыллары 1952-жылы 21-августта берген мағлыўматында С.Камалов, Р.Қосбергенов, Д.Насыров, Қ.Әметов, Ж.Ўббиниязов, С.Ахметов, М.Нурмухамедов, А.Бекимбетов, У.Шалекенов, А.Валиев, Т.Абдулина, А.Мамбетжумаев, Т.Таубаев, З.Насруллаева, С.Ережесов, К.Юсупов, Т.Иванова, А.Нурмуханова, П.Ержанова, А.Садыков, О.Қыдырбаева, С.Бекмуратов, А.Нурманов, С.Тлеўмуратов, Ж.Сапаров, С.Наурызбаева, Г.Куттамбетов, Г.Мавленова, С.Бекмуратов, Т.Дәўлетмуратов, З.Нурлыбаевларды институттың атынан Москва, Ленинград, Ташкент қалаларында аспирантураға жибереди. Булар келешекте тарийх, әдебият, тил физика-математика, химия, биология илимлери бойынша илим-изертлеў жумысын алып баратуғын Қарақалпақстан илиминиң биринши қарлығашлары еди. Олардың ишинен 8 илим докторы, 4 академик, аты дүньяға мәлим илимпазлар шықты. Әсиресе ол жас илимпазлардың Москва, Ташкент, Ленинград қалаларына жиберийўге ғамхорлық етеди. Оның аспиранты профессор С.Ахметовтың еске түсирийўинде ол 1948-1950-жыллары бир топар жасларды аспирантураға Москваға жиберийў ушын Өзбекстан Илимлер академиясының президенти Х.М.Абдуллаевқа өзи барып рухсат алып, оларды Москваға жибергенин айтады. Москвада олардың атаклы илимпазларға аспирант етип бекитилиўине, илимий басшы таўып берийўге, институт директорларына барып олардың аспирантураға имтихан тапсырыўына өзи қатнасады. Оларды жатақханаға орналастырады, стипендияларының ўақтында алыўына, үйи менен байланысыўына барлық жағынан жәрдем береді. Сол жыллары Москваға МГУға оқыўға барған, ҳәзир филология илимлериниң кандидаты Рәўия апа Есемуратованың еске түсирийў бойынша, Н.Дәўқараевтың Москваға ҳәр келиўи олар ушын байрам болған. Ол қарақалпақ жасларының кийрйў экзаменлерин тапсырыў ушын ректорларынан баслап деканына шекем жолыққан, жығылған студентлерди тапсыртқызған, қуўылғандарды қайта тиклеген, аспирантлардың илимий басшыларына барған, бәрине ол өз перзентиндей қараған.

Жақсы алымның аты да халқына, шәкиртлерине азық болады. Буган бир мысал, оның аспиранты профессор С.Ахметов жақлап үлгермей ол киcи өлип кетеди. С.Ахметов жумысын даўам етиў ушын илимий басшы излеп Ташкентке келеди. Сонда ол Нәжим Дәўқараевты Айбектиң, Г.Гуламның қатты ҳүрмет ететуғынын түсинеди. „Нәжимниң аспиранты“ деген сөзди еситип Г.Гулам бирден-ақ сорапнастан С.Ахметовқа жәрдем береді ҳәм Нәжимниң баласындай көрип

үйинде сақлайды. Бул не деген хұрмет!!!

Н.Дәуқараев 1944-жылы билимлендириу тарауындағы хызметлери ушын „Өзбекстанға мийнети синген муғаллим“, урыс жыллары ислеген мийнетлери ушын Мийнет Қызыл байрағы орденин, Мийнетте батырлығы ушын медалын, Өзбекстан ССРы хәм ҚҚАССР дың хұрмет жарлықларын алды. Ол 1947-жылы Өзбекстан ССР Жоқарғы Кеңесине депутат болды.

Қарақалпақ халқының ҳалап перзенти, уллы илимпаз, жәмийетлик ғайраткер, талантлы жазыушы, әдиули устаз Н.Дәуқараев 1953-жылы 20-июльде 48 жасында тосаттан қайтыс болды. Қарақалпақ халқы ушын бул орны толмас аўыр жоғалтыу еди. Оның терең билими, эрудициясы, оның ой-пикириниң кенлиги, оның өз халқына деген сүйиушилиги ол тәрбиялаған шәкиртлеринде, мийнетлеринде қалды. Ол бизге илимпаз болыудың, устаз болыудың, өз халқын қалай сүйиудин үлгисин берип кетти. Ол байлық жыйнамады, ол билим жыйнады. Ол жеке басының пайдасын ҳеш ойламады. Ол жан-тәнин, ўақытын халқына жумсады. Ол халқына ҳеш гөнермейтуғын байлық таслап кетти. Бул оның мийнетлери. Әсирлер, жыллар оны бизден узақлатқан сайын оның дөреткен мийнетлери қарақалпақ халқының алтын ғәзийнесинде нуры жарқырап, қуны жоқарылай береди.

Устаз өлген соң оның мийнетлерин жыйнау, баспадан шығарыу ол басшылық еткен институт (ҳазирги ӨзРИАҚҚБ) илимпазлары, шәкиртлери, дослары тәрәпинен қолға алынды. Оның қол жазбалары 50 томнан ибарат Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлиминиң қол жазба фондында коздиң қарашығындай сақлаулы. Оның атына 1965-жылы Тил хәм әдебият институты қойылды, көшелер, мектеплерге оның аты берилди.

Оны Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан филиалы Н.Дәуқараев атындағы Тарийх, тил хәм әдебият институты тәрәпинен „Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери“ мийнети қарақалпақ хәм рус тиллеринде шығарылды. „Шығармаларының толық жыйнағы“ нын 3 томын шығарды (1970-1979-жж.), „Таңдамалы шығармалары“, „Шығармалары“, „Интернатта“ шығармалары баспадан шықты.

Н.Дәуқараев баслап берген қарақалпақ әдебияттаныу илими „Қарақалпақ әдебияты тарийхы“ атлы ири фундаментал изертлеу жумысын рус тилинде Ташкентте шығарды. Жийен жырау, Бердақ, Әжинияз, Күнхожа, Өтеш, Омар хәм т.б. творчестволары толық түрде жыйналып, шығармалары баспадан шықты, илимий монографиялар, бир неше диссертациялар жазылды. Ол баслап берген „Қарақалпақ совет әдебияты тарийхы“ рус тилинде „ФАН“ баспасынан 1981-жылы шықты, бул мийнет ушын илимпазлар Беруний атындағы Өзбекстан Мәмлекетлик сыйлығын алыуға миясар болды. Қарақалпақ фольклорын жазып алыу иси устаз ўәсияты менен иске асты. Н.Дәуқараев атындағы институт илимпазлары жырау-бақсылардың репертуарын толық дерлик жазып алды. Қарақалпақ фольклорының 20 томын шығарды, ҳазир 100 томлығының үстинде ислеп атыр, „Алпамыс“, „Қоблан“, „Шарьяр“, „Мәспатша“ хәм т.б. дәстанлар өз алдына бир неше рет баспадан шықты. Ол баслаған „Қарақалпақ фольклорының

өчерки“ 1977-жылы рус тилинде „ФАН“ баспасынан шықты. Устаздың тастыйықлаган „Қырық қыз“ дәстаны-қарақалпақ халқының қәлиплесиўинде ядросы болды“ деген пикирине сүйене отырып, биз „Қырық қыз“ дәстанына арнап халық-аралық конференция өткиздик. Тилди изертлеў тараўында „Русша-қарақалпақша сөзлик“, „Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги“ (4 томлық, бул мийнет Беруний атындағы Өзбекстан Мәмлекетлик сыйлығын алды), „Қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы“, қарақалпақ тилиниң тарийхы, бир неше сөзликлери хәм т.б. баспадан шықты. Устаз баслап берген илимниң таябысын бир мақалаға киргизиў мүмкин емес.

Н.Дәўқараевтың өмири хәм творчествосына арнап Г.Есемуратовтың „Н.Дәўқараев“ (1965), „Умытпайман, Нәжим аға!“, С.Ахметовтың „Устаз ҳаққында сөз“, А.Пахратдиновтың „Уллы устаз ҳаққында еске түсириў“, Қ.Байниязовтың „Бизлер тағы ушырасамыз“ еске түсириўлери (Нәжим Дәўқараев. Нөкис, 1990) шықты. Устазды ҳүрметлеў, өмирин, оның илимий жаңалығын, творчествосын изертлеў бизиң барқулла дыққатымыздан шетте қалған емес. Қарақалпақ әдебияты тарийхын, фольклорын изертлеген барлық монографиямызда ол орайлық орында турады. Оның мийнетлери әдебияттаныў, фольклортаныў бойынша изертлеўлеримизде жол көрсетиўши жұлдыз сыяқлы қәдирли, биз илимий жумыстың әлипбесин Н.Дәўқараевтың пикирине сүйене отырып алып барамыз. Оның творчествосы мектеп, жоқары оқыў сабақлықларында өз орнын алған.

Устаздың дәретпелери, оның хызмети, мийнетлери халқымыздың байлығы, бизиң миллий руўхый байлығымыз.

Н.Дәўқараев Қарақалпақстан илиминиң тырнағын салған, оны биринши шөлкемлестирген илимпаз, ол талантлы жазыўшы, әдиўли устаз, халқына ҳадал хызмет еткен әжайып инсан. Оның илимий жумыслары қарақалпақ әдебияттаныў, фольклортаныў илиминиң бүгинги ғәрезсизлик жылларында бизиң миллий идеологиямызды қәлиплестириўде, демократиялық жәмийет дүзиўде бизге жәрдем береді. Оның тәрбиялаган шәкиртлери, оның шөлкемлестириўшилик хызмети Қарақалпақстан илиминиң бүгинги раўажланыў жолына негиз болды. Ол баслаган Қарақалпақстан илиминиң кәрўаны узақ жолға, бийик шыңға қарай өз мәнзилине бармақта.

НӘЖИМ ДӘУҚАРАЕВТЫҢ ӘДЕБИЙ, ИЛИМИЙ МИЙРАСЛАРЫНЫҢ ЖЫЙНАЛУЙ ХӘМ БАСЫП ШЫҒАРЫЛУЙ ЖАҒДАЙЛАРЫ ХАҚҚЫНДА

Қ.Байниязов, филология илимлериниң докторы,

Т.Байниязова, киши илимий хызметкер

1953-жылы бәхәрде узақ даўам еткен қуўдалаўлардан кейин уллы алым, көрнекли жазыўшы хәм жәмийетлик ғайраткер Нәжиматдин Са-атдин улы Дәўқараев ден саўлығынан айрылып, биротала тосек тартып жатып қалады. Енди буның ақыбети неге алып келетуғыны озине де, яр-дослары менен туўысқанларына да мәлим еди. Сонлықтан ол ырза-ласыўға келген аўыллас жорасы Асан Бегимовқа: „Қазақстанда бир перзентим қалып баратыр. Соны елге аман-есен қуўыстырыўың-ызды отинемен“, - деген екен. Досты Асан бул гәпке түсинбей: „Ул-қызларыңыздың барлығы озиниз бенен бирге жасап атырған жоқпа?“ - деп сорапты. Сонда Н.Дәўқараев: „Мен „перзентим“ деп, 1929-жылы „Жаңа мектеп“ журналында басылып шыққан „Көп күнлердиң бир-реўи“ атлы шығармамды айтып отырман“ деп жуўап берипти.

„-Достым, ол жағынан ғам жеменіз, - депти оған Асан Бегимов. - Қара жерди қайра басып, тири жүретуғын болсам, Сизиң мийнетле-риниздиң барлығын жыйнап, қайтадан бастыртаман“.

Хақыйқатында да ол бул ўәдесин инабат пенен орынлайды. Усы-ның нәтийжесинде 1955-жылы Н.Дәўқараевтың „Таңламалы шығарма-лары“ өз алдына китап болып басылып шығады. Оған жазыўшының алты гүррини менен „Бахытлы мийнет“ очерки енгизилди. Және бул топламды дүзиўши хәм редакторлаўшы А.Бегимов есапланады. Көп кешикпей КазПИде бирге оқыған М.Қаратаев, Ҳ.Есенжанов хәм басқа да досларына хат жазып, аўыллас жорасының „Көп күнлердиң бир-реўи“ атлы гүрриниң алдырады және оны Н.Дәўқараевтың жаңа кита-бына қосады (Нөкис, 1958, 212-б.). Бул топламына 23 атамдағы қо-сық, гүрриң хәм очерклер менен „Алпамыс“ пьесасы енгизилди. Өз-иниң қылтамақ (рак) пенен аўырып жүргенине қарамастан, А.Бегимов бул китапты баспаға таярлап, Н.Дәўқараевтың әдебий мийрасын қайта тиклеўге салмақлы үлесин қосады.

Өзбекстан ССР Илимлер академиясы Қарақалпақстан Комплексли илим-изертлеў институтының жәмәти 1959-жылы Ташкент қаласында „ФАН“ баспасында Н.Дәўқараевтың „Революцияға шекемги қарақал-пақ әдебияты тарийхының очеркleri“ мийнетин орыс тилинде („Очерки по истории дореволюционной каракалпакской литературы“. Изд. АН УзССР, 222 с.) өз алдына китап ретинде бастырып шығарды. Бул жумыстың орыс тилиндеги тексти филология илимлериниң кан-дидатлары Қ.Айымбетов, М.Нурмухамедов, И.Сағитов хәм жазыўшы Б.Исмаилов қурамындағы редакциялық коллегия тәрепинен баспаға таярланған және оларға киши илимий хызметкерлер Г.Есемуратов, А.Кәримов, Ә.Пахратдиновлар көмек берген еди. 1961-жылы Б.Исмаилов хәм Ө.Хожаниязовлар орыс тилиндеги нускасы тийкарын-да Н.Дәўқараевтың „Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тар-рийхының очеркleri“ монографиясын баспаға таярлады (Нөкис. „Қарақалпақстан“ баспасы, 208 бет). Усының нәтийжесинде көп мын-лаған китап оқыўшылар жәмийетшилиги уллы алымның қалдырған

илимий мийраслары менен танысуу имканиятина ийе болды.

1965-жылы каракалпак халқы Н.Дәўқараевтың туулганына 60 жыл толуы юбилейин кең түрдө белгиледи. Усы мерекеге байланыслы Озбекстан ССР Илимлер академиясы Каракалпакстан филиалы курамындагы Тарийх, тил хэм әдебият институтына каракалпак халқының тарийхын, тили хэм әдебиятын бириншилерден болып изертлеген көрнекли илимпаз Нәжим (Нәжиматдин Саатдин улы) Дәўқараевтың исмин бериў кереклиги ҳаққында усыныс етилди. Республикамыздың ҳүкимет басшылары Тарийх, тил хэм әдебият институты жәмәетинин бул тилегин бир ауыздан мақуллады және Н.Дәўқараев шығармаларының толық жыйнағын басып шығарыў ҳаққында арнаулы қарар қабыл етти. Усы қарарға муўапық, илимпаздың „Қаракалпак әдебияты тарийхының очерклери“ атлы докторлық диссертациясы менен илимий мақалаларын Тарийх, тил хэм әдебият институтының каракалпак фольклоры менен революцияға шекемги каракалпак әдебияты секторларының илимий хызметкерлери баспаға таярлауы керек еди. Тилекке қарсы, олар бул әҳмийетли жумысқа көп ўақытқа шекем итибар бермеді. Сонлықтан Н.Дәўқараевтың әдебий-илимий мийрасларының барлығын жыйнап, баспаға таярлау ўазыйпасын Тарийх, тил хэм әдебият институты каракалпак совет әдебияты секторының илимий хызметкерлери өз мойнына алыўға мәжбүр болды.

1970-жылы Г.Есемуратов, Ә.Насыруллаев, С.Нийетулаев, Т.Мамбетниязов, К.Худайбергенов, О.Өтениязовлардың таярлаўында Н.Дәўқараев шығармаларының биринши томы баспадан шықты (Н.Дәўқараев шығармаларының толық жыйнағы. I том. Нөкис. 1970, 488 бет). Бул китап Г.Есемуратовтың алғы сөзи менен ашылып, онда Нәжим Дәўқараевтың өмир жолы хэм илимий-дәретиўшилик хызметлери ҳаққында кең түрдө мағлыўмат бериледи (5-32-бетлер). Бул томға жазыўшының қосықлары, гүрринлери менен очерклери, пьесалары хэм көркем аўдармалары енгизилип, бул шығармалар оның талантлы шайыр, шебер прозаик, атақлы драматург хэм көрнекли дилмаш болғандығын анық тастыйықлайды.

XX әсирдің 30-40-жылларында Н.Дәўқараевтың мийнетлерине нағуўры баға берилип, оны „буржуазиялық идеядағы әдебиятты мақтаушы хэм жақлаушы алым“ деп атады. Усындай наҳақ айыплау хэм куўдалаулар күтә аянышлы ақыбетлерге алып келди. Халқымыздың ардақлы перзенти биймезгил қайтыс болып, оның илимий мийнетлери менен көркем шығармалары орайлық китапханалар менен архивлерде, жекке адамлардың үйлеринде шашыранды түрдө қалып қойды. Бизлер өз нәубетимизде Н.Дәўқараевтың гейпара оригинал шығармалары, халық ауыз еки әдебиятының нұсқалары тийкарында қайта ислеген ертеклери менен гүрриндери, көркем аўдармалары „Шығармаларының толық жыйнағы“ ның I томына енгизилмей, бүгинги күнге шекем китап оқыўшылары жәмийетшилигине биймәлим болып қалып қойғандығын анықладық. Сондай-ақ илимпаздың XX әсирдің 30-40-жылларында республикалық хэм орайлық газеталарда жарияланған илимий хэм сын мақалалары елеге шекем өзиниң арнаулы жыйнаўшысын хэм изертлеўшисин күтип турғанын ескертип өткимиз келеди.

Бизлер И.Қурбанбаев, Ж.Нарымбетов үшеўимиз Н.Дәўқараевтың үш бөлимнен ибарат „Қаракалпак әдебияты тарийхының очерклери

(тарийхый-әдебий изертлеу)“ атлы фундаментал мийнетин баспаға таярладық. Бул жумыстың биринши бөлими „Халық аўыз еки творчествосына“ арналған ҳәм ол 1977-жылы өз алдына китап болып басылып шықты (Нәжим Дәўқараев. Шығармаларының толық жыйнағы. 2 том. Нөкис, 356 бет). Н.Дәўқараевтың докторлық диссертациясының екінши бөлими „Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты“, үшінши бөлими „Қарақалпақ совет әдебияты“ деп аталып, шығармаларының толық жыйнағының үшінши томын қурады (Нөкис, 1979. 360 бет). Ж.Нарымбетовтың Нөкис педагогикалық институтына кафедра басылығы, И.Қурбанбаевтың „Совет Қарақалпақстаны“ газетасының жууаплы хаткери болып кетиўине байланыслы бул томды редакторлаў, текстологиялық жумыслар жүргизиў менің мойныма жүкленди. Бундай жумыслардың барлығын тематикалық планнан тысқары, жәмийетлик басламада қалыс ислегенимди айтып өтким келеди. Н.Дәўқараев шығармалары толық жыйнағының 2 ҳәм 3-томларының басып шығарылыўы халқымыздың мәдений турмысында әҳмийетли ўақыя болып, республикамыздың китап оқыўшылар жәмийетшилигин үлкен қуўанышқа бөледі. Белгили әдебиятшы-алымлардан Қ.Султанов, С.Баҳадырова, К.Худайбергеновлар өзлериниң жазған рецензияларында бул томларды унамлы түрде бағалады.

Бизлер Н.Дәўқараев шығармаларының толық жыйнағының 1, 2, 3-томларын ХХ әсирдің 30-50-жылларындағы баспа сөз дәреклери менен қол жазба нұсқаларға салыстырып, олар арасында әдеўир айырмашылықлардың бар екенлигин байқадық. Мәселен, Н.Дәўқараевтың „Болың таяр“ („Қызкеткен қурылысшыларына“) қосығы, „Қызыл әскер“ очерки, „Сезгирлик“, „Түс көргиш адам“, „Қайтпас“, „Өлген қазан“, „Түлки менен бодене“, „Ешек ҳәм түйе“, „Абыл жыраўдың наамалары“ усаған ертеклери менен гүрриндери, Л.Н.Толстойдың „Кавказ тутқыны“, Н.А.Некрасовтың „Темир жол“, А.П.Чеховтың „Каштанка“, В.М.Гаршинниң „Саяхатшы бақа“, В.Гюгоның „Гаврош“, К.М.Симоновтың „Орыс адамлары“, Шиваркинаның „Өгей бала“, Ҳамзаның „Майсараның хийлесі“, А.С.Пушкинниң „Гарғаның гүл дәстеси“ шығармалары ҳәм А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, Н.А.Некрасов, И.А.Крылов, Абайдың бир қанша қосықлары менен тымсалларының аўдармалары Н.Дәўқараев шығармалары толық жыйнағының I томына енгизилмеген. Буның ушын томды баспаға таярлаўшыларды айыптаў нийетинен аўлақпыз. Өйткени, оның әдебий-илимий мийрасларының барлығын толық жыйнап, бастырып шығарыў жумысы-бул коллективлик күш жумсаўды талап ететуғын машақатлы мийнет болып табылады. Сол себепли қарақалпақ совет әдебияты секторының илимий хызметкерлери Нөкис қаласының китапханалары менен Өзбекстан Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлиминиң қолжазбалары қорында сақланған материалларды баспаға таярлаў менен шеклениўге мәжбүр болғаны белгили.

Бул китапханалар менен Қарақалпақстан Орайлық мәмлекетлик архивинде сақланған көркем шығармалар менен қол жазба нұсқаларды таўып оқыў күтә қыйын. Мен буннан 25-30 жыл бурын Н.Дәўқараевтың баласы Роллан менен бирге Нәжим ағаның қол жазбаларының 53 томнан ибарат екенлигин анықлаған едим. Ҳәзир 50 томы ғана қалған. Бул томлардың базы биреўлериниң тигиси сөтилип, гейпара бетлери

жыртып алынған. Қарақалпақстан Орайлық мәмлекетлик архиви соңғы 40 жыл ишинде үш жерге көшірилди. N13 аптеканың қасындағы жайы гөнерип, Дослық гүзары көшесіндегі автотресттің имаратына орналасқан еді. Нөкіс қаласының 70 жыллық юбилейіне байланысты бұл жай да бузылды хәм орайлық архив жабылып қалған бир көшпели механизацияланған колоннаның жайына көшірилди. Бұл жайдың төбесінен суу өтип, бақалы хұжжетлер менен қолжазба дәреклері зая болып атыр. Сонықтан бұл архивте хазирги ўақытта отырып ислеу имканияты жоқ. Мен бурын бұл архивтен К.М.Симоновтың „Орыс адамлары“ пьесаның аудармасын қолдан көшірген едим (Константин Симонов. Орыс адамлары. 4 акти, 9 картинаны пьеса. Аударған Н.Дәўқараев. Фонд 352, оп.1, ед.хр.210, 102-б. ЦГА ККАССР).

Республикалық кітапхана да соңғы 40 жыл ишинде үш жерге көшірилди. Усының салдарынан көп ғана газета-журналлар менен кітаптар пайдаланыўға жарамсыз болып қалды. Ал, хазирги сақланып атырғанларының көп жерлері соңғы ўақытлары алмас пенен кесип алынған. Сол себепли керекли материалларыңды ізлеп табыў күтә қыйын.

Бурынғы аўқам тусында Москва, Ленинград (Санкт-Петербург), Алма-Ата, Ташкент қалаларындағы кітапханалардан Н.Дәўқараев шығармаларының фотокопиясын түсіртип алатуғын едик ямаса оларды қолдан коширетуғын едик. 1986-жылдан берли бундай имканиятқа ийе емеспиз. Сол себепли ХХ әсирдің 30-40-жылларында газета-журналлар менен кітаптарда басылып шыққан Н.Дәўқараевтың бир неше илимий мақалалары хәм көркем шығармалары хазирги кітап оқыўшылар жәмийетшилигине биймәлим болып қалып баратыр. Сонықтан алдағы ўақытта илимий хызметкерлерди орайлық қалаларға сапарға жиберип, бұл уллы алымның мийнетлерин толық жыйнатуў зәрүр, деп есаплаймыз.

Бизлер соңғы 25-30 жыл ишинде жыйнаған материалларымыз тийкарында Н.Дәўқараев шығармалары толық жыйнағының IV томын баспаға таярладық (көлеми 17 б.т.). Бұл том төрт бөлимнен ибарат болып, биринши бөлиmine Н.Дәўқараевтың илимий мақалалары хәм рецензиялары, екінши бөлиmine көркем шығармалары, үшінши бөлиmine аудармалары енгизилди. Бұл материалларды жыйнаўға соңғы еки-үш жылда илимий хызметкер Тазагүл Байниязова да қатнасты хәм олардың көпшилигин қолдан көширип жазды. Лаборантлардан Улдәўлет Мәмбетмуратова хәм Раўно Юлдашевлар машинаға басты. Сондай-ақ қызымыз екеўимиз „Нәжим (Нәжиматдин Саатдин улы) Дәўқараев“ атлы биобиблиографиялық көрсеткишти дүздик (көлеми 75 бет).

Биобиблиографиялық көрсеткиштиң биринши бабы „Нәжим Дәўқараевтың өмири, әдебий, илимий, педагогикалық хәм жәмийетлик хызметлери ҳаққында қысқаша очерк“ деп аталып, бизлер бунда архив хұжжетлери, баспа сөз дәреклері хәм туўысқанлары менен заманласларының еске түсириўлерине тийкарланып, уллы алымның ата-теги, туўылып өскен орталығы, билим-тәрбия алған ески мектеп, медиресеси хәм жоқарғы оқыў орындары ҳаққында жаңа мағлыўматларды келтирдик. Буннан кейин Н.Дәўқараевтың көркем әдебий, илимий хәм педагогикалық мийнетлерине қысқаша шолыў жасап, оның хазирги

қарақалпақ әдебияты хәм әдебият таныу илимин раўажландырыуға қосқан үлеслери менен ашқан жаңалықларын заманластарының мийнетлерине салыстырмалы усылда көрсетиўге ҳәрекет еттик. Биобиблиографиялық көрсеткиштин екинши бабында бул уллы алымның илимий-изертлеу мийнетлеринин дизими бериледи хәм бул жумыслар қандай басылымда, қашан жәрияланғаны ҳаққында анық дәреклер келтириледи.

Н.Дәўқараев жигирма жыл даўамында баслаўыш хәм орта мектеп-лер ушын қарақалпақ тили хәм әдебияты пәни бойынша бағдарламалар, оқыу куралларын дүзиу менен шуғылланды. Қарақалпақ оқыўшыларының пүтин бир әўлады шерек әсир даўамында усы сабақлықлар арқалы өзлеринин саўатын ашқанлығы мәлим. Усының менен бирге ол қарақалпақ тилин хәм әдебиятын оқытыу усыллары ҳаққында мақалалар, методикалық қолланбаларды жазып, баспа сөзде жәриялайды. Сол себепли бизлер биобиблиографиялық көрсеткиштин үшинши бабында Н.Дәўқараевтын дүзген сабақлықлары менен педагогикалық мийнетлеринин дизимин берийди мақул көрдик.

Хәзирги қарақалпақ әдебиятының жанрлық жақтан раўажланып, бурынғы аўқам көлеминде кеңнен танылыуы Н.Дәўқараевтын доретиўшилиқ хызметлерине тиккелей байланыслы болды десек, қәтелеспеймиз. Өйткени, оның идеялық-коркемлик жақтан жетилискен қосықлары менен гүрринлери, пьесалары, очерклери, илимий хәм сын мақалалары тек бизиң республикамызда басылып ғана қалмастан, орайлық газета-журналларда да жәрияланғаны мәлим. Сондай-ақ, ол СССР халықлары хәм дүнья жүзи әдебиятларының ең жақсы нускаларын ана тилимизге аўдарыуға белсене қатнасты. Сол себепли биобиблиографиялық көрсеткиштин III бабында аўдармаларының дизимин келтирдик.

Н.Дәўқараевтын өмири хәм илимий доретиўшилиқ хызметлери усы уақытқа шекем монографиялық бағдарда арнаўлы түрде изертленбеди. Ол туўралы жүзден аслам мийнет жазылды, бирақ олар қысқаша илимий-биографиялық очерк, әдебий портрет, сын мақалалар, рецензия хәм еске түсириўлерден ибарат. Бизлер жумысымыздың VI бабында Н.Дәўқараевтын өмири хәм илимий-доретиўшилиқ хызметлери ҳақында жәрияланған әдебиятлардың дизимин келтирдик және олардың айырымлары ҳаққында қысқаша пикир билдирдик.

Мәселен, Н.Дәўқараев шығармаларының толық жыйнағының I томында „Рабочий журеги“ деген пьеса жәрияланған (268-281-бб.). Ҳақыйқатында бул пьеса Н.Дәўқараевтын оригинал шығармасы емес, ал өзбек жазыўшылары Сабыр Абдулла хәм Чустийдин „Мәрт семья“ атлы бир актлы музыкалы драмасы есапланады. 1941-жылы Н.Дәўқараев оны қарақалпақ тилине аўдарып, Жас тамашагөйлер театрында қойылған (Өзбекстан ИА ҚҚБ китапханасының қолжазбалар қоры, Р-62, 12 бет). Сондай-ақ, „Өлимди писент етпеўшилер“ шығармасы да айырым дәреклерде Н.Дәўқараевтын гүрриңи сыпатында анализ етилип жүр. Ҳақыйқатында бул доретпе подполковник П.С.Прудковтын еске түсириуи болып, оны Н.Дәўқараев қарақалпақ тилине аўдарғаны мәлим („Жеңис ҳаўазы“, Нокис, 1946, китап I, 46-55-бетлерди қараныз). Усындай анықлаўды талап ететуғын алжасықларды келтире берийүмиз мүмкин. Бирақ буның менен тийкарғы мәселемиз шешиле

қоймайды.

Жоқарыда айтқанымыздай, Н.Дәуқараевтың XX ғасырдың 30-40-жылдары жәрияланған көркем шығармалары менен илимий мийнетлерін Ноксидің кітапханалары менен архивлерінен таба алмаймыз, сондықтан оларды Москва, Ленинград (Санкт-Петербург), Ташкент, Алма-Ата қалаларына барып, ізлеуіміз керек. Бизлер соңғы 30 жыл дауамында Н.Дәуқараев шығармаларының толық жыйнағының I, II, III томдарына енгізілмеген мийнетлерін қолдан көшірдік, көлемі 17 баспа табақ. Бұған қосымша „Нәжим Дәуқараев“ атлы биобиблиографиялық көрсеткішті дүзип шықтық. Көлемі 3 баспа табақ. Улыўма бизлердің қолымызда Н.Дәуқараев шығармалары толық жыйнағының IV томына тийисли машинкада басылған 20 баспа табақ көлемінде материал таяр тур. Бизлер бул материалларды шәртли түрде төрт топарға бөлиўди мақул көрдик.

1. Н. Дәуқараевтың илимий хәм сын мақалалары.
2. Н. Дәуқараевтың көркем шығармалары.
3. Н. Дәуқараевтың көркем аўдармалары.
4. Нәжим (Нәжиматдин Саатдин улы) Дәуқараев. Биобиблиографиялық көрсеткіш.

Жоқарыда атап өткенимиздей, илимпаздың екінши жер жүзлик урысқа шекемги дәўирде баспа сөзде жәрияланған мийнетлерін Нокс қаласындағы архивлер менен кітапханалардан табыўымыз күтә қыйын. Сонлықтан Н.Дәуқараевтың XX ғасырдың 30-40-жылдары газетажурналларға басылған базыбир мақалалары менен гүрриндерін жыйнаў имканиятына ийе бола алмадық. Сол себепли Қарақалпақстан Орайлық мәмлекетлик архиви, Өзбекстан Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлиминиң кітапханасы хәм Н.Дәуқараевтың үйінде сақланған қолжазба нұсқалардан коширип жазыўымызға туўра келди. Мәселен, илимпаздың „Қарақалпақ поэзиясы ҳаққында“ атлы мақаласы „Қызыл Қарақалпақстан“ газетасының 1936-жылы 31-декабрьдеги 301(1550)-санында басылған еди. Тилекке қарсы, бул газетаның сол дәўирдеги санлары тек Москва, Ленинград (Санкт-Петербург) қалаларындағы кітапханаларда, илимпаздың мийнетлерінде ғана сақланғанлықтан, биз автордың қолжазбасын оқыўшылардың дыққатына усындық. Ескерте кететуғын бир жағдай: қолжазбаның 8-бетинен кейинги жағы табылмады. Солай да болса, Н.Дәуқараевтың дәслепки илимий мийнетлериниң бири сыпатында оны кітапқа киргиздик.

Нәжим Дәуқараев – өз дәўириниң перзенти болғанлықтан, қарақалпақ әдебияттаныў илиминиң қәлиплесиў хәм раўажланыў басқышларының дәрежесине байланысly илимпаздың мийнетлеринде гейпара қәте-кемшиликлердин орын алғанлығы белгили, сонлықтан бизлер оның қалдырған мйрасларына бүгинги күнниң талаплары тийкарында қатнас жасадық хәм базыбир мақалаларын қысқартылған ямаса дүзетилген ҳалында жәмийетшиликтиң дыққатына усынганды мақул көрдик.

ИЛИМ БАЙРАҒЫН КӨТЕРГЕН ИНСАН

Ҳ. Ҳамидов

Ўзбекистон Республикасы Илимлар академиясы академиги

Эл илму иззатид-дуня ўз шәрәфүл-ахырати-Илим дуньяда иззет-хўрметли, ахыретте, яғний ол дуньяда шарапатлы зат деген мәниде пайғамбардың ҳадийси-айтқан сөзи бар екен. Илим иззетли, хўрметли болыў менен бирге, оның гейбир жағдайларда апаты, трагедиясы бар екен де ҳадийслерде айтылған екен. Соның ушын да өткендеги уллылар, илим жолы аўыр, машақатлы, ғариплик жол, деген екен. Сондай-ақ, өзиниң үйренген илимин тәмегойлик, дунья-мал арттырыў, биреўге жәбир-зулым ислеў, алдаў, ҳәмел-мәнсапқа ерисиў усаған нәпси бузықлыққа пайдаланған кимселер ҳақыйқый илимге дақ түсириўши мүфсидлер-бузғыншылар, өзиниң де, илимниң де қәдирин кетириўшилер, яғний илимге апат келтириўшилер саналар екен. Ал ҳақыйқат илим ушын гүрескенлерди апатқа жолықтырыўшылар да сондай кимселер екен. Зейни пәс, шала саўат, өзлерин алым санаўшы, шынлық пенен жалғанға көз жумып қарайтуғынлар да илимниң қәдирин кетириўшилер екен.

Илим, бәри бир, хўрметли, иззетли, қәдирли. Оның қәдир-қымбатын, абырой-иззетин терең түсинген ҳалал, кеўиллери ҳақ инсанлар өзиниң барлық өмирин илимге бағышлаған, ҳақыйқатлық ушын қурбан болыўдан тайынбаған. Усындай тулғалардың бири Қарақалпақстан илиминиң байрағын көтерген жазыўшы, алым, мәрхум Нәжим Дәўқараев болған екен. Ол жәбир-зулымның, ҳўжданы напәк, шала саўат „билермен“лердиң жала, өсеклериниң ақибетинде илимге келген апаттың қурбаны болған екен.

Мен Н.Дәўқараевты тири гезинде көрмедим, оны изинде қалдырған әдебий, илимий мийраслары арқалы ғана танийман. Қайғылы дус келиў ҳадийсесине жолыққаным есимде. 1953-жылдың жаз айларынын биринде аўылда орта мектепти питкергеннен кейин пединститутқа оқыўға кириў ушын қабыллаў комиссиясына документ тапсырыўға киятыр едик. Ол заманда автобус жоқ, ҳәмме жүк машинаның ашық бортына минеди. Шымбайдан Нокиске қарай киятырған жүк машинанын үстинде оқыўға кириў куўанышынан жүрегимиз шәўкилдеп Таслақтың үстинде Нөкистин қарасы көрингенине куўанып зырлап киятыр едик. Шоршаның түсуынан өтип баратырғанда алдымызда көп адамның узатыўында қайғылы музыка менен қойымшыллыққа қарай киятырған мәресимге дус болдық. Машина жолдың бир шетинде тоқтады. Бизлер машинада кеўиллеримизде бирден пайда болған суўық сезим менен мунды қарап отырдық. Ашық гробда жатқан адамды көрдик. Ол жерлеўге алып баратырған Нәжим Дәўқараев екен.

Мен оны, жоқарыда айтқанымдай, изинде қалдырған әдебий, илимий мийраслары бойынша ғана билемен, оның қарақалпақ әдебияты, искусствосы, илими, билимлендириў тараўларындағы басшылық, шөлкемлестириўшилиқ хызметлери туўралы жазылған мақалалардан оқып ҳәм ол киси менен корискен, билискен, оған шәкирт болған адамлардың энгимелерин тыңлап хабардар болдым. Тири гезинде өзин көрмегенликтен, ол киси туўралы мен жеке тәсирге ийе емеспен.

Н.Дәуқараев қалдырған мийрасларынан көрген-билгенлерім бойынша ол инсан әдебият, искусство, қарақалпақ тили хәм әдебияты бойынша сабақлықлар жазыу, илимий изертлеу жұмысларын жүргизиу тарауларында бириншилерден болған хәм сол жолда өзін пидә қылған бийик тулға. Басқалар дәуир дауылынан қайысып, сынып өзлерин та-саға алған гезлерде де үрkip қаймықпаған, өзи көтерген илим бай-рағын қолынан түсирмеген инсан екен.

Көркем дөретиүшилик тарауында сол гездеги әдебияттын дерлик хәмме жанрында қәлемин сынап көрген шайыр, прозаик, драматург хәм аудармашы сыпатында танылған. Поэзиядағы доретпелери тийка-рынан сол жыллардағы баслы бағдар-өткен дәуирди ғарғап, жаңа дүзимди мақтап үгит-нәсият жүргизиу сыпатында айтылған сөзлерден ибарат. Прозадағы жазғанлары да тийкарынан усындай. Ал драматур-гия, аудармашылық тарауларындағы хызметлери айрықша. „Алпамыс“ пьесасы қарақалпақ драматургиясында классикалық шығарма болып қалды. Хәммемиз де уллы рус әдебиятының маржан шығармаларынан А.С.Пушкиннің бир қатар қосықларын, атақлы „Капитан қызы“ шығармасын Н.Дәуқараевтың қарақалпақ тилине аударыуында оқып үйренгенбиз.

Егер көркем дөретиүшилик пенен шекленгенде, Н.Дәуқараев сол уақытлардағы жазыушы шайырлардың қатарында орташа бир қәлем-кеш болып қалған болар еди. Оны басқалардан айрықша бийик шоқ-қыға шығарған нәрсе-шарапатлы исти қолға алып, республикада көруан басы болып илим байрағын көтергени хәм сол жолда жан-тәнин аямай басшылық, шөлкемлестириу ислерин қолға алғаны бол-ды.

Оны қызықтырған мәселе-қарақалпақ әдебиятының тарийхы, ха-лықтың ауызеки доретпелери болып, Қарақалпақстанда биринши илим кандидаты хәм илим докторы дәрежесине ерискени илим бабын-да оның лидерлигин тәмийинледі. Әдетте лидердин жауы көп бола-туғыны мәлим. Буған оның изертлеу объекти етип таңдаған тарауы хәм еддеги сиясий ағым себеп болды.

Мен бул жерде хәммеге мәлим нәрселерди такирарлап отырмақшы емеспен. Оның өмириниң трагедиясына себеп болған айырым фактор-ларға жеке өзимнің көз-қарасымды ғана айтпақшыман. Ол инсан еки заманның перзенти еди. Совет хәкимияты келместен бурын ески мек-тепке оқып жақсы ғана билим алып, оның аңына ески заман руұхы терен синген инсанлардың бири болғанын оның өмирин изертлеуши-лер көп айта бермейди.

Ески анды сындырыу, жаңа дәуирге бейимлесиуге урыныу адам-ның өзін де белгили дәрежеде сындырады. Бирден жаңа дүзимнің адамы болып кетиу қыйынға түседі, жаңа дүзимнің адамы болыуға урыныушылардың жауы көп болады.

Ески заман руұхының епкини оны илимий изертлеу бабында өт-миштин мийрасларына қарай жетеледі. Әдебият тарийхын изертлеуге, халықтың мәдений, руұхый аңынын тарийхын ашып көрсетиуге ум-тылған алым XIX әсирдеги қарақалпақ әдебияты хәм жалпы револю-цияға дейинги қарақалпақ әдебияты тарийхы мәселелерин изертледі. Бул мәселелердин материаллары сол жыллардағы хәким сүрген мәмле-

кетлик идеологияға бола кийели, қәуипли объектлер еди. Соған қарамастан алым өзи таңдаған жолдан қайтқысы келмеди. Ол ескиликті пропагандалаушы сыпатында айыпланбаға қарады.

Н.Дәуқараев үшін ең кийели болған объект-Бердақ мийрасларын изертлеуі, әсіресе „Хорезм“ шығармасы болды. Усыған байланысly бир мысал ядқа түседи. Бердақтың усы шығармасы қырық жыл дауа-мында мени де жүдә қызықтырды. Араб алфавитинде өткен әсирлерде жазылған төрт нусқасын тауып үйрениу несип болды. Оның ең толық нусқасы тууралы 1972-жылы „ӨзРИАҚҚБ Хабаршысы“ журналына берген мақаламның басына журнал редакциясы өз алдына, бөлек мынадай ескертиу жазыпты. „Бул шығарманы И.Сағитов, М.Нурмухамедов хәм басқа да айырым адамлар Бердақтики емес дейди, ал Н.Дәуқараев, Қ.Айымбетов хәм жас алым Х.Хамидовлар Бердақтики дейди. Бул мақаланы пикир алысуу үшін жиберип отырмыз“. Бул шығарманы Бердақтики емес деушилер жақына дейин бар еди. Усын-дай сиясатпазлыққа бағындырылған илим тәрепдарларына қарсы қайт-пай гүресийлердин ақыбети оның өмиринин қысқа болуына себеп болды.

Бердақ мийрасының коммунистлик идеология дәуиринде кийели сыпатының тийкары оның ислам мәдениятының тығыз, ажыралмас бөлеги болуында еди. Бул сыпат шайырдың дерлик хәмме дөретпелеринде, айрықша „Шежире“, әсіресе „Хорезм“ шығармаларында жүдә кең орын алған. Ислам дәстүрлеринин, түсиниклеринин халықтың турмыс тәризине, аңына терең сиңип кеткенлиги соншелли, Бердақ оларды өзинин шығармаларында сөз етиуи тәбийий халат еди. Исламдағы уллы шахслар, пайғамбар, оның төрт халийфелери, ўәлийлер, пирлер, ийшанлар, қазылар, суфылар, аят-хәдийслер, парыз, ўажыб, сүннет түсиниклери, басқа да жүдә көп исламий уғымлар советлик дәуир үшін қадаған нәрселер болғанын хәмме биледи. Бундай сөзлер, түсиниклер орын алған шығармаларды жоқ қылуу, оларды әдебий, мәдений мийрас деп қараған адамларды аласлау, оларды қаралау сия-сатының қурбанларының бири Нәжим Дәуқараев болды. Ол усындай сиясат ығына жығылмады, Бердақтың дүрдана дөретпелерин Бердақ-тики емес демеди.

Қарақалпақстанда илимнин тууын көтерген уллы инсан Нәжим Дәуқараевтың уллылығын ортаға келтирген еки оре: биреуи - өзинин жеке илимий изертлеу жұмыслары, екіншиси - илимди буннан былай раўажландыруу үшін илимий кадрларды таярлау тараўындағы бас-шылық, шөлкемлестириушилик хызметлери болды. Оның тиккелей ағалық ғамхорлығы нәтийжесинде соңғы жылларда атлары дүнья жүзине белгили болған Сабыр аға Камалов, Марат аға Нурмухамедов, Досжан аға Насыровтай әжайып инсанлар, уллы алымлар, илим тараў-ларының шөлкемлестириушилери жетилисти. Академик Сабыр аға Камалов Қарақалпақстан илимине 37 жыл дауаында басшылық еткен дәуирде Нәжим Дәуқараев тиклеген илимнин байрағы тағы да бәлент көтерилди.

Н. ДӘУҚАРАЕВ-МЕКТЕП САБАҚЛЫҚЛАРЫН ДӘСЛЕПКИ ДҮЗИҮШИЛЕРДИҢ БИРИ

М. Дәулетов

филология илимлериниң докторы

Н. Дәуқараев корнекли жазыўшы, дилмаш, әдебияттаныў илимин изертлеўши алым ретинде ғана танылып қалмай, қарақалпақ тил илиминиң изертлениўи, раўажланып қәлиплесиўине де үлкен үлес қосты. Алымның жасаған өмириниң дәслепки жыллары қарақалпақ миллий жазыўын жасаў хәм қәлиплестириў дәўири еди. Бул дәўирде қарақалпақ тилиниң жаңа әлипбе хәм имласын ислеп шығыў ең әҳмийетли мәселелердиң бири ретинде күн тәртибине қойылды.

Қарақалпақ миллий жазыўы ретинде түркий тиллес халықлар менен бир қатарда 1928-жылға шекем араб графикасына тийкарланған жазыўды қолланып келдик. Араб жазыўы халықтың тез саўат ашыўы ушын қыйын жазыў болды. Бул жағдай өткен әсирдиң 20-жылларының орталарына келип жазыўды жаңалаўды талап етти. 1928-жылы Қарақалпақстан жаңа әлипбе комитетиниң пленумы болып, онда латын жазыўына тийкарланған жаңа әлипбе қабыл етилди. Қарақалпақ тилиниң латын жазыўындағы жаңа әлипбеси 1929-1930-оқыў жылынан бастап мәмлекетлик жазыў ретинде енгизилди.

Пүткил аўқамлық жаңа әлипбе орайлық комитетиниң басшылығында 1929-1932-жыллар аралығында көпшилик түркий тиллериниң имласы дүзиліп, жаңа жазыўға өтти. Қарақалпақ тилиниң латын жазыўына тийкарланған ең дәслепки имласы 1932-жылы дүзилди.

1932-жылы сентябрьде Төрткүл қаласында латын жазыўына арналған имла конференциясы өткерилип, қарақалпақ тилиниң әлипбе хәм имла қағыйдалары жыйнағы қабыл етилди. Бул қабыл етилген имла қағыйдалары Г.Алпаров, К.Убайдуллаев хәм Қ.Айымбетов тәрепинен дүзилди. Бунда имла қағыйдалары фонетика-морфологиялық принципке тийкарланып, оның фонетикалық өзгешелиги басым етип алынды. Бул имлада илимге тийкарланған бираз жетискенликлер болды. Бирақ, соған қарамастан, имлада фонетикалық принциптиң басым болыўы хәм латынша гейпара ҳәриплердиң жетиспеўи сырттан кирген сөзлердиң дурыс жазылыўын тәмийинлей алмады. Усындай жағдайларға бола әлипбе менен имланы қайта қарап шығыўға туўра келди.

1935-жылы июль айында Төрткүлде екінши имла конференциясы өткерилди. Бул конференцияның жумысына Н.Дәуқараев қатнасты хәм 1932-жылы қабыл етилген имладағы гейпара жетиспеўшиликлерди дүзетиў ислери Н.Дәуқараевқа тапсырылды. Екінши конференцияда қаралатуғын мәселелер төмендегилерден ибарат болды: әлипбениң қурамынан **ә, ө, ү, ы** ҳәриплерин алып таслаў хәм ашық буўынлы сөзлердиң биринши буўынында **ы, и** ҳәриплерин жазбай, түсирип қалдырыў, еринлик даўыслы ҳәриплерди (**у, у**) сөзлердиң тек биринши буўынында жазыў усаған өзгерислерди киргизиў мәселелери қаралып, талас-тартыслы пикирлер болды. Бул талас-тартыслы пикирлер конференцияда бир шешимге келе алмады.

Латын жазыўына тийкарланған үшінши имла конференциясы 1938-жылы октябрь айында Төрткүл қаласында болды. Бул конферен-

цияда Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, К.Убайдуллаев тәрәпинен дүзилген қарақалпақ тилинің әлипбе хәм имла қағыйдаларының жаңа варианты талқыланып, қабыл етилди. Бул имла морфология-фонетикалық принципке тийкарланып, оның морфологиялық өзгешелиги басым етип алынды. Қабыл етилген жаңа имла қағыйдаларының өзгешелиги 1932-жылғы имла қағыйдаларына қарама-қарсы болып, еринлик дауыслы *о, ө, у, ү* хәриплери сөздің биринши бууынында жазылатуғыны көрсетилди: *отын, орын, өрім, қулын, түлки* хәм т.б. Ал езиулик дауыслы *ы, и* хәриплери қысық бууынлы сөзлердің биринши бууынында жазылмайды деп берилди: *қыыл, қиын, қсым, блим, ктап* хәм т.б. Бирақ бул жазыу гейпара кемшиликлерге жол қойды. Сөзлердің түбири сақланбайтуғын болды. Бул жағдай оқыу-оқытыу жұмыстарында сөздің түбири менен қосымталарын мектеп оқыушылары айыра алмайтуғын дәрежеге алып келди.

Сондай-ақ, қарақалпақ тилинің орыс жазыуына тийкарланған жаңа әлипбе хәм имла қағыйдалар жыйнағы Н.Дәўқараев, К.Убайдуллаев, Қ.Айымбетов тәрәпинен исленди хәм ол 1940-жылдың 18-июлинде Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңесиниң Пәрманы менен тастыйықланды.

Н.Дәўқараев қарақалпақ тилинің әлипбе хәм имла қағыйдаларын дүзиуғе қатнасуы менен бир қатарда олардың жетилисиуи хәм қәлиплесиуине қатнаслы „Жаңа орфография ҳаққында пикир“ („Қызыл Қарақалпақстан“, 1935, 21-апрель), „Бизниң әдебиятымыз хәм әдебий тилимиз өсип киятық“ („Қызыл Қарақалпақстан“, 1935), „Әдебий тилимизди жасайық“ („Совет муғаллими“, 1937, 29-июнь) хәм т.б. мақалаларды жәриялады.

Н.Дәўқараев усы жыллар ишинде билимлендириудің тийкары болған мектеп сабақтықларын дүзиуғе белсене қатнасты. Ол мектеп сабақтықларын дәслепки дүзиушилер С.Мажитов, Қ.Әуезов, Қ.Ерманов, А.Қыдырбаев хәм т.б. авторлар менен бир қатарда сабақтықлар дүзиуши дәслепки авторлардың бири болды. Оның авторлығында „Сауат ашыу мектеби“ (Төрткүл, 1935), „Әлипбе“ (Москва, Учпедгиз, 1938), „Қарақалпақ тили“, 3-класс ушын сабақтық (А.Есемуратов пенен бирликте, Москва-Төрткүл, 1940), „Қарақалпақ тили“, 4-класс ушын сабақтық (Р.Жумамуратов пенен бирликте, Төрткүл, 1940), „Қарақалпақ тилинің грамматикасы“. 2-бөлим. Синтаксис, 6-7-класслар ушын сабақтық (Москва-Төрткүл, 1939) сыяқлы бир неше сабақтықлар дүзилди. „Қарақалпақ тилинің грамматикасы“, 2-бөлим. Синтаксис, сабақтығы Н.Дәўқараевтың жеке авторлығында 1939, 1940, 1946, 1949-жыллары мектеп бағдарламасына сәйкес 4 рет басылып шықты. Усы аталған сабақтықтың 1952, 1956-жыллардағы басылулары А.Есемуратов хәм А.Худайбергеновтың авторлығында басылды. Ал, 1960-жылғы басылуына Н.Дәўқараевтың авторлығы қайта қосылды. Усы аталған сабақтыққа 1962-жылы Қарақалпақстан Республикасы Билимлендириу Министрлиги тәрәпинен таңлау жәрияланып, таңлау жолы менен сабақтық К.Убайдуллаев, Е.Дәуенов хәм М.Дәулетовтың авторлығына отти. Улыума, аталған сабақтық Н.Дәўқараевтың авторлығында 20 жылдан аслам (1963-жылға дейин) оқыу қуралы ретинде республикамыздың мектеп оқыушыларына хызмет етти.

Н.Дәўқараевтың жеке авторлығындағы 1949-жылғы басылыуы қарақалпақ тилинің синтаксислик қурылысын бираз толық системалы қамтыған басылыуы еді. Оның көлемі 10,5 баспа табақты қурайды. Сабақлық мектеп бағдарламасына сәйкес бір неше бөлімлерден тұрады. Оның I-бөлімінде гәп хәққында улыўма түсиник бериледи. Бунда синтаксистиң морфология менен тығыз байланыслы екенлиги түсиндирилип, синтаксиске төмендегише анықлама берген: *„Синтаксис-гәптиң қурылысын, гәптиң түрлерин, гәптеги сөзлердің байланысын үйрететуғын илим“*. Хәқыйқатында да, тилдің қарым-қатнас жасау хызметі гәп арқалы тәмийинленеди. Демек, синтаксис гәп хәм сөз дизбеги хәққындағы илим екенлиги анықламада анық берилген. Сондай-ақ, усы биринши бөлімдеги гәпке берилген анықламаны алып қарайық: *„Толық бир пүтин ойды билдиретуғын сөз ямаса сөзлер топарын гәп деп атаймыз“*. Ал, хәзирги синтаксис бойынша дүзилген мектеп сабақлығында: *„Тил арқалы қарым-қатнас жасаудың ең киши синтаксислик бирлиги гәп деп аталады“* деген анықлама берилген. Бул берилген еки анықлама да дурыс. Гәп, тийкарынан, бир пүтин толық ойды билдириу арқалы тилдің қарым-қатнаслық хызметин атқарады. Хәзирги тил билиминде гәптиң 300 ден аслам анықламасы бар. Сонлықтан сабақлықларға берилген анықламалардың мынаўсы дурыс, мынаўсы қәте деп пикир билдириу илимге тийкарланбағанлықты аңлатады. Соның менен қатар, соңғы параграфларында гәп ағзалары хәм олардың түрлери, бас хәм түсиндириуши ағзалар, гәптиң қурылысы хәм мәнисине қарай түрлери, гәп ағзаларының өз-ара байланысы, гәп ағзаларының орын тәртиби туўралы избе-излик пенен түсиник берилген.

Сабақлықтың II-бөліми *„Жай гәплердің синтаксиси“* деп аталып, бунда гәптиң бас хәм екінши дәрежелі ағзаларына, сондай-ақ биргеліки хәм айырымланған ағзаларға түсиниклер берилген. Әсиресе, автор формасы жағынан бирдей болып қолланылатуғын толықлауыш пенен пысықлауышларды бир-биринен ажыратууда қыйыншылық туудыратуғын орынларға үлкен әхмийет береді. Оларды бир-биринен ажыратууда төмендегише түсиник береді: *„Толықлауыш баянлауыш билдирип турған ис-хәрекет пенен байланысатуғын нәрсени көрсетеди. Пысықлауышлар баянлауыш билдирип турған ис-хәрекеттің хал-жағдайын, орнын, мезгилин, себебин, мақсетин билдиреди“*. Демек, сабақлық авторының анықлауы бойынша, толықлауыш ис-хәрекетке қатнаслы объектик (затлық) мәни билдиреди де, пысықлауыш ис-хәрекеттің ислениўиндеги хал-жағдай, орын, ўақыт, себеп-мақсет хәм т.б. мәнилерди билдиретуғынын көрсетеди.

Сабақлықтың III-IV-бөлімлеринде жай гәптиң түрлери сөз етилген. Бунда *„толық хәм толық емес гәплер“, „атау гәп“, „ийесиз гәп“, „қаратпа сөз“, „кирис сөзли гәплер“, „гәптиң басында келетуғын „ауа, жоқ“ сөзлери“, „таңлақлар“* тил фактлери тийкарында мысаллар менен түсиндирилген.

Сабақлықта, әсиресе қоспа гәплердің синтаксисине кең түсиник берилген. Бунда қоспа гәп хәққында улыўма түсиник берилиуи менен қатар, қоспа гәпти дәстүрий бөлиу бойынша дизбекли қоспа гәп хәм қоспа бағыныңқы гәп деп екиге бөледі. Дизбекли қоспа гәпти өзине

тән өзгешелигине қарай, *тиркеуиш сөзли дизбекли қоспа гәп хәм тиркеуиш сөзсиз дизбекли қоспа гәп* деп бөледі. Дизбекли қоспа гәплер сабақлықта мәнисине қарай: *меzgиллес, қарсылас, қайталама, үстеме, алмасыў, гезеклес* сыяқлы 6 түрге бөлип көрсетиледи.

Әсиресе, синтаксистиң ең қыйын қоспалы категорияларының бири бағыныңқылы қоспа гәп. Сабақлық авторы мектеп оқыўшыларының жас өзгешелигине ылайық қоспа гәптиң анықдамаларын эпийайылас-тырып бериўди мақсет еткен. Бағыныңқылы қоспа гәп, тийкарынан, еки ямаса бир неше жай гәплердиң бири екншисин түсиндирип, бағына байланысыўынан дүзиледи. Сонлықтан сабақлықта томендегише анықлама берилген: *„Қоспа гәптиң ишиндеги бир неше жай гәплердиң биреўи екншисин түсиндирип турса, қалғанлары бағындырып турған гәптиң мәнисин ямаса бирер ағзасын толықтырып, түсиндирип турса, қоспа бағыныңқы гәп деймиз“*. Бул анықламада стильлик жақтан азы-кем кемшиликтиң ушырасқаны болмаса, тийкарынан дурыс.

Сондай-ақ, сабақлықта бағыныңқылы қоспа гәплерди мәнисине қарай түрлерге бөлиўде бағыныўшы гәп пенен бас гәптиң мәнилик қатнасы хәм сораўларына тийкарланады. Оларды, тийкарынан, анықлаўыш бағыныўшы, толықлаўыш бағыныўшы, пысықлаўыш бағыныўшы гәп сыяқлы үш түрге бөледі. Пысықлаўыш бағыныўшы гәпти және де бас гәпти сыпатлаў өзгешелигине қарай себеп, ўақыт, теңемели, мақсет, шәрт, қарсылас бағыныўшы гәп сыяқлы 6 түрге бөлип көрсетеди хәм оларды әдебий тилдиң фактлери тийкарында мысаллар менен түсиндиреди.

Соның менен қатар, автор сабақлықта қоспа гәптиң көп бағыныңқылы болып қолланылыўы, туўра хәм өзлестирилген гәплер туўралы да бағдарламаға сәйкес түсиник береді.

Сабақлық авторы оқыўшыларға иркилис белгилеринен түсиник бериўге де әҳмийет береді. Қарақалпақ тилиниң фактлери тийкарында *точка, сораў белгиси, үндеў белгиси, үтир, точкалы үтир, сызықша, үтирли сызықша, қос точка, көп точка, скобка, тырнақша* сыяқлы 11 түрли иркилис белгисиниң бар екенлиги көрсетиледи. Бул иркилис белгилери ҳазирги сабақлықларда да усы атамалары менен үйренилип киятыр.

Н.Дәўқараев тәрепинен дүзилген сабақлықта лингвистикалық терминлерге де үлкен әҳмийет берилген. Мәселен, *гәптиң бас ағзалары: баслаўыш, баянлаўыш, екнши дәрежели ағзалар: анықлаўыш, толықлаўыш, пысықлаўыш терминлери, сондай-ақ толық хәм толық емес гәплер, атаў гәп, гәптиң биргелкили ағзалары, айырымланған ағзалар, туўра хәм өзлестирилген гәплер* хәм т.б. сыяқлы синтаксистик терминлер өзлериниң мазмунына ылайық сабақлық авторы тәрепинен жүдә дурыс берилген. Бул терминлер ҳазирги мектеп сабақлықлары хәм илимий жумысларда өзгериссиз қолланылып киятыр.

Әлбетте, Н.Дәўқараев тәрепинен дүзилген „Қарақалпақ тилиниң грамматикасы (Синтаксис)“ сабақлығы қарақалпақ тилиниң синтаксистик қурылысын биринши рет сыпатлаўшы мийнет болғанлықтан, онда гейпара кемшиликлер хәм жетиспеўшиликлердиң болатуғынлығы тәбийий. Мәселен, сабақлықта *„қоспа бағыныңқы гәп“* термини

стильлик жақтан онша үйлесімлі емес. Бул термин рус тилиндеги „*сложноподчиненные предложения*“ термининин аудармасындай болып коринеди. Сонықтан бул термин хазирги мектеп сабақлықларында „*бағыныңқылы қоспа гәп*“ термини менен қолланылып киятыр.

Сондай-ақ, сабақлықта анықлауыш бағыныушы гәп хәм толықлауыш бағыныушы гәпке берилген анықламалар хәм оларға берилген мысаллар хазирги синтаксис илиминин анықлауларына сәйкес келмейди. Мәселен, „*Анықлауыштың сорауына жууап беретугын, өз алдына баслауышы бар бағыныушы гәплерди анықлауыш бағыныушы гәп деймиз. Мысалы: Қолы қыймылдағанның, аузы қыймылдайды (нақыл)*“, „*Толықлауыштың нени? кимди? деген сорауына жууап берип турған өз алдына айырым баслауышы бар бағыныушы гәпти толықлауыш бағыныушы гәп деймиз. Мысалы: Қулақ еситкенди, көз көреди (нақыл). Бир адам ислегенди, екінши адам ислей алады*“.

Бул мысалларда үтир арқалы бөлінген дәслепки компонентлер сабақлық авторы тәрәпинен анықлауыш хәм толықлауыш бағыныушы гәплер деп есапланған. Автор булардағы атау формадағы *қолы, қулақ, бир адам* сөзлерин баслауыш, ал *қыймылдағанның, еситкенди, ислегенди* сыяқлы сеплик қосымталы келбетлик фәйиллерди баянлауыш деп есаплаған. Ҳақыйқатында, бул гәплердеги қолы қыймылдағанның, қулақ еситкенди деген сөз дизбеклерин хазирги синтаксислик илиминин анықлаулары бойынша бағалағанымызда бағыныңқылы қоспа гәптин талабына жууап бермейди. Бул сыяқлы конструкциялардың бағыныңқылы қоспа гәптин талабына жууап бермейтуғынлығы К.Бердимуратовтың „Структура придаточного предложения в каракалпакском языке“ (Нөкис, „Билим“, 1992, 21-23-бетлер) деген мийнетинде айтылды. Бирақ, Н.Дәуқараевтың авторлығында дүзилген сабақлықтың жазылған ўақты менен бағалағанымызда түсиник хәм мысаллар дурис. Усындай үйрениу сол ўақытлары түркий тиллериндеги сабақлық хәм илимий мийнетлерден де орын алды. Мәселен, қазақ тилиндеги қоспа гәплерди изертлеуши академик Н.Т.Саўранбаев, татар тилин изертлеуши М.Зәкиев тәрәпинен келбетлик фәйил хәм хәрәкет аты фәйиллеринин атау хәм табыс сепликлерин қабыл етип, бағыныңқы гәптин баянлауышы болатуғыны мийнетлеринде көрсетилди. Бул пикир өз ўақтында изертлеушилер тәрәпинен сынға алынды. Сонықтан Н.Т.Саўранбаев 1956-жылы Алма-Ата қаласында өткерилген „Түркий тиллердеги фәйилдин түр категориясы менен бағыныңқылы қоспа гәп проблемалары“, бойынша координациялық кеңесте жасаған „Основные способы связи составных частей в сложноподчиненном предложении“ деген баянатының жуўмақлау сөзинде анықлауыш бағыныңқы хәм толықлауыш бағыныңқы гәплерди кеңейтилген ағзаға өткеріу мүмкин деп жуўмақ жасады.

Хазирги синтаксислик үйрениулерде жоқарыдағы сыяқлы сөз етилген келбетлик фәйил хәм хәрәкет аты фәйилли топламлар қәлиплескен түрде синтаксислик хызмети бойынша кеңейтилген ағза деп үйрениледі. Хазирги мектептерде оқытылып киятырған „Қарақалпақ тили“ (синтаксис) сабақтығында 1983-жылғы басылуынан баслап кеңейтилген ағзалар гәп ағзаларының дүзилисине қарай бир түри ретинде

үйренилип киятыр.

Республикамызға ұзақ жыллар басшылық еткен елимиздің әйулі ақсақалы, Мийнет Қахарманы Қаллибек аға Камаловтың „Ұллы тулғалар“ рубрикасы менен „Еркін Қарақалпақстан“ газетасының 2005-жыл январь айындағы санларында Нәжим Дәуқараевтың 100 жыллығы алдынан жарияланған көлемлі еске түсиру мақаласында әжайып инсан Н.Дәуқараевтың өмирі, илим, әдебиет, мәдениет тарауларындағы дәретиушилик хәм жәмийетлик хызметлери кең сәулеленген. Мақаланы жуўмақлай келип, автордың Н.Дәуқараев туўралы билдирген тилеклери жүдә орынлы. Бул айтылған тилеклердің хәммеси де Н.Дәуқараевтың уллылығы ушын арзыйды. Әсиресе, хәзирги Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлық әдебиет хәм көркем өнер тараулары ушын қалдырылып, оннан илим тарауы бөлип алынып, илим тарауында Н.Дәуқараев атындағы мәмлекетлик сыйлық шөлкемлестирилсе жақсы болар еди, деген тилеги жүдә орынлы.

Демек, қарақалпақ филология илимлериниң тийкарын салыўшы, уллы илимпаз, жазыўшы, жәмийетлик ғайраткер Нәжим Дәуқараевтың исми қарақалпақ миллети менен бәрха бирге жасайды, алым хәм жазыўшының изинде қалдырған мийнетлери хәзирги хәм келешек әуладларға бәрхама үлги болып қалады.

стильлик жақтан онша үйлесімлі емес. Бул термин рус тилиндеги „*сложноподчиненные предложения*“ термининің аудармасындай болып коринеди. Сонлықтан бул термин ҳазирги мектеп сабақлықларында „*бағыныңқылы қоспа гәп*“ термини менен қолланылып киятыр.

Сондай-ақ, сабақлықта анықлауыш бағыныушы гәп хәм толықлауыш бағыныушы гәпке берилген анықламалар хәм оларға берилген мысаллар ҳазирги синтаксис илиминің анықлауларына сәйкес келмейди. Мәселен, „*Анықлауыштың сорауына жууап беретугын, өз алдына баслауышы бар бағыныушы гәплерди анықлауыш бағыныушы гәп деймиз. Мысалы: Қолы қыймылдағаннын, аузы қыймылдайды (нақыл)*“, „*Толықлауыштың нени? кимди? деген сорауына жууап берип турған өз алдына айырым баслауышы бар бағыныушы гәпти толықлауыш бағыныушы гәп деймиз. Мысалы: Қулақ еситкенди, көз көреди (нақыл). Бир адам ислегенди, екинши адам ислей алады*“.

Бул мысалларда үтир арқалы болинген дәслеппки компонентлер сабақлық авторы тәрәпинен анықлауыш хәм толықлауыш бағыныушы гәплер деп есапланған. Автор булардағы атау формадағы *қолы, қулақ, бир адам* сөзлерин баслауыш, ал *қыймылдағаннын, еситкенди, ислегенди* сыяқлы сеплик қосымталы келбетлик феийллерди баянлауыш деп есаплаған. Ҳақыйқатында, бул гәплердеги қолы қыймылдағаннын, қулақ еситкенди деген сөз дизбеклерин ҳазирги синтаксислик илиминің анықлаулары бойынша баҳалағанымызда бағыныңқылы қоспа гәптің талабына жууап бермейди. Бул сыяқлы конструкциялардың бағыныңқылы қоспа гәптің талабына жууап бермейтуғынлығы К.Бердимуратовтың „Структура придаточного предложения в каракалпакском языке“ (Нокис, „Билим“, 1992, 21-23-бетлер) деген мийнетинде айтылды. Бирақ, Н.Дәуқараевтың авторлығында дүзилген сабақлықтың жазылған ўақты менен баҳалағанымызда түсиник хәм мысаллар дурыс. Усындай үйрениу сол ўақытлары түркий тиллериндеги сабақлық хәм илимий мийнетлерден де орын алды. Мәселен, қазақ тилиндеги қоспа гәплерди изертлеуши академик Н.Т.Саўранбаев, татар тилин изертлеуши М.Зәкиев тәрәпинен келбетлик феийл хәм ҳәрәкет аты феийллеринің атау хәм табыс сепликлерин қабыл етип, бағыныңқы гәптің баянлауышы болатуғыны мийнетлеринде көрсетилди. Бул пикир өз ўақтында изертлеушилер тәрәпинен сынға алынды. Сонлықтан Н.Т.Саўранбаев 1956-жылы Алма-Ата қаласында откерилген „Түркий тиллердеги феийлдің түр категориясы менен бағыныңқылы қоспа гәп проблемалары“, бойынша координациялық кеңесте жасаған „Основные способы связи составных частей в сложноподчиненном предложении“ деген баянатының жуўмақлау сөзинде анықлауыш бағыныңқы хәм толықлауыш бағыныңқы гәплерди кеңейтилген ағзаға откериу мүмкин деп жуўмақ жасады.

Ҳазирги синтаксислик үйрениулерде жоқарыдағы сыяқлы сөз етилген келбетлик феийл хәм ҳәрәкет аты феийли топламлар қәлиплескен түрде синтаксислик хызмети бойынша кеңейтилген ағза деп үйрениледи. Ҳазирги мектеплерде оқытылып киятырған „Қарақалпақ тили“ (синтаксис) сабақлығында 1983-жылғы басылуынан баслап кеңейтилген ағзалар гәп ағзаларының дүзилисине қарай бир түри ретинде

үйренилип киятыр.

Республикамызға узақ жыллар басшылық еткен елимиздің әдиўли ақсақалы, Мийнет Қахарманы Қәлибек аға Камаловтың „Уллы тулғалар“ рубрикасы менен „Еркин Қарақалпақстан“ газетасының 2005-жыл январь айындағы санларында Нәжим Дәўқараевтың 100 жыллығы алдынан жәрияланған көлемли еске түсириў мақаласында әжайып инсан Н.Дәўқараевтың өмири, илим, әдебият, мәдениет тараўларындағы дәретиўшилиқ хәм жәмийетлик хызметлери кең сәўленген. Мақаланы жуўмақдай келип, автордың Н.Дәўқараев туўралы билдирген тилеклери жүдә орынлы. Бул айтылған тилеклердин хәммеси де Н.Дәўқараевтың уллылығы ушын арзыйды. Әсиресе, ҳәзирги Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлық әдебият хәм коркем өнер тараўлары ушын қалдырылып, оннан илим тараўы бөлип алынып, илим тараўында Н.Дәўқараев атындағы мәмлекетлик сыйлық шөлкемлестирилсе жақсы болар еди, деген тилеги жүдә орынлы.

Демек, қарақалпақ филология илимлериниң тийкарын салыўшы, уллы илимпаз, жазыўшы, жәмийетлик ғайраткер Нәжим Дәўқараевтын исми қарақалпақ миллети менен бәрха бирге жасайды, алым хәм жазыўшының изинде қалдырған мийнетлери ҳәзирги хәм келешек әўладларға бәрхама үлги болып қалады.

Н. ДӘУҚАРАЕВ-ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТТАНЫҮ ИЛИМИН БАСЛАҰШЫЛАРЫНЫҢ БИРИ

М.Қ. Айымбетов

филология илимлеринің докторы, профессор

Кеңеслик дүзим дәуиринде қарақалпақ классик шайырларының әдебиеттағы тутқан орны олардың келип шығуы жағдайлары менен тығыз байланыстырылып барылды. Бул дүзим бәрше классиклердің жарлы шаңарақлардан келип шыққанлығы хаққындағы уғымды үзиликсиз түрде халықтың сана сезимине синдирип барды. Ақыбетинде бундай сөз шеберлеринің шығармаларына ылайықлы баға беріудің орнына олардың жарлылықтарын тәрийілеп „әпсана“ға айландырылды. Бул кубылыс азлық қылғандай, сол тоталитаризм дәуириндеги болажақ дөрелиуші шығармалардың идеялық бағдарын да кеңес хукіметинің үккілери басқарып отырды. Бурынғы аўқамда жасаушы көп миллетли әдебиетлар сыяқлы қарақалпақ әдебиаты да партиялық хәм класслық идеологияның қатаң қадағалауы астында болды. Бундай басқаруы сол дәуирдеги тоталитаризмге тән болған бирден-бир усул еди.

Ақыбетинде миллий әдебиет өзине тән тәбийий ямаса нызамлы раўажланыу жолы менен емес, ал раўажланыудың қандай да бир жасалма формасына усап кететуғын еди.

Н.Дәуқараев мине усындай қыйын шараятларда миллий әдебиатымызды тиклеуде хәм оны раўажландыруы жолында хызмет еткен инсанлардың бири сыпатында халқымызға таныс. Ол өз дәуиринде қарақалпақ әдебиеттаныу илиминде пайда болған ири мәселелерге өзинің шешиуші тәсирин көрсете алған.

Н.Дәуқараев зыялылар тәрәпинен анық мойынланған шахслардың бири. Себеби ол хәр қандай жағдайда да пайда болған пикир таласларын ямаса қурамалы мәселелерди тыянақлы таллаушы, гезлескен кубылысларды дурыс аңлаушы хәм оған дәл баға беріуші алым болған.

Н.Дәуқараевтың миллий әдебиатымызды тиклеу хәм оны раўажландыруы жолында алып барған ислери бир тегис алға қарай илгерилемген. Оның Бердақ шығармалары жонинде айтылған пикирлери өткир сынға алынды. Қарақалпақ әдебиеттаныу илиминің баслаушысына буржуазиялық идеологияның нәсиятлаушысы деген айыпты қойып, миллий әдебиатымызды қалбекилестириуге урынды. Әлбетте, бул урыныулар арқалы тоталитаризм идеологиясының жалпылдақлары әдебиатымыздың миллийлигин жоғалта алмаған.

Н.Дәуқараев хәм оның бир қатар пикирлеслери менен даўамшылары қарақалпақ әдебиатына садық болып, өз позицияларында өзгермей турған.

Н. ДӘУҚАРАЕВ ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫ

К.Алламбергенов

филология илимлериниң докторы, профессор

Өткен әсирдің 1930–40–жылларында қарақалпақ халқының миллий мәдениаты, әдебияты хәм илиминиң пайда болыу, қалиплесиуйнде белсенсә гүрес алып барған, белгили алым, жазыушы, мәмлекетлик хәм жәмийетлик ғайраткер, қарақалпақ әдебияттануы илиминиң тийкарын салыушылардың бири Н.Дәуқараевтың қарақалпақ фольклортануы илимине қосқан үлесі де айрықша болды.

Н.Дәуқараев 30–жыллардың орталарынан баслап қарақалпақ фольклорын жыйнау хәм изертлеу жұмысларына шынтлап киристи. 1935–1937–жыллар арасында шөлкемлескен экспедициялардың жұмысларына белсенсә араласып, онда жыйналған фольклорлық материаллар тийкарында илим-изертлеу жұмысларын алып барыуға басшылық етти. Илимпаздың 1936–1940–жыллар аралығында жазылған „Қарақалпақ поэзиясы ҳаққында“, „Қарақалпақ фольклоры“, „Алпамыс дәстаны“, „Қарақалпақ әдебиятының тарийхы жөнинде“ мақалалары қарақалпақ фольклоры бойынша дәслепки изертлеулерден болып есапланады.

Н.Дәуқараевтың фольклор тарауындағы хызметлери әсиресе 1940–жыллардан баслап айрықша көзге тасланып турады. Бул жылларда ол „Алпамыс“, „Қырық қыз“ усаған қарақалпақ халық дәстанларын қарақалпақ, орыс тиллеринде бастырып шығарыу хәм олар бойынша илим-изертлеу жұмысларын алып барыу ислерине кунт пенен кириседи. Бул дәстанлардың қарақалпақша, русша басылымларына алғы сөз, соңғы сөзлер жазады, оларды хәр қандай нигилистлик керитартпа көзқараслардан қорғап, баспа сөзлерде, илимий әнжуманларда пикирлер билдиреди.

Н.Дәуқараевтың фольклорды изертлеу тарауындағы хызметлериниң жууағы 1951–жылы „Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери“ атамасындағы жақлаған докторлық диссертациясында айқын көзге тасланады. Илимпаз бул жұмыстың биринши бөлимин қарақалпақ халық ауыз-еки дөретиушилигине арнап, онда қарақалпақ фольклорының изертлениу мәселелеринен тартып, тарийхий дереклери, тематикасы, түрлери, фольклордың атқарыушылары, фольклор шығармаларының көркемлик өзгешелиги қусаған мәселелерди тутас алып қарастырады. Профессор Қ.Мақсетовтың эдил бахалап көрсеткениндей, 50–жылларға шөкем қарақалпақ фольклорын Н.Дәуқараевтай етип тутас жанрларға бөлип ҳеш ким изертлемеген еди.

Ҳақыйқатында да, Н.Дәуқараев қарақалпақ фольклортануы илиминиң тек тырнақ тасын қалап қоймай, оны тутас бир илимий система сыпатында қалиплестирди, оның буннан былай да рауажланыуына беккем илимий тийкар таярлап берди.

Н.Дәуқараев жоқарыда биз атап өткен мийнетинде қарақалпақ фольклорын үлкен еки жанрға–лирикалық хәм эпикалық жанрларға бөлип алып қарастырып, барлық жанрларға қарақалпақ фольклорының материаллары тийкарында кең таллау жүргизеди. Қарақалпақ фольклорының тийкаргы түрлери болған қосықларға, ертеклерге, нақыл-мақалларға, диний фольклорға, дәстүр жырларына, толғауларға,

„Алпамыс“, „Қоблан“, „Қырық қыз“ усаған дәстанлардың жанрлық өзгешелігі бойынша биринши илимий талқы, мине, усы Н.Дәўқараев тәрәпинен бериледи.

Н.Дәўқараев „Алпамыс“, „Қырық қыз“, „Қоблан“ дәстанлары сыяқлы „Едиге“ дәстанын изертлеўге де айрықша итибар берди. Мәселен, оның ауыз әдебияты ҳаққындағы усы изертлеўине сер салып қарасак, „Едиге“ дәстанының қарақалпақ версиясының дәслеппи вариантлары Х эсирдің биринши шерегинде емес, ХІХ эсирдің 40-жылларында-қ жазып алынып, бастырып шығуға ҳәрекет болды, деген пикирдің тезиси алға сүрилгенин көриўге болады. Н.Дәўқараевтың бул пикирлерге келиўине, бизиң ойымызша, Ш.Ұәлийхановтың 1841-жылы Сыр бойындағы қарақалпақлар арасына келип, „Едиге“нің үш вариантын жазып алғанлығы, оның бир вариантын қарақалпақ ҳаққындағы аңыз бенен қоса бастырып шығарғанлығы себепши болған болса керек.

Н.Дәўқараевтың пикирине қарағанда „Едиге“нің Ш.Ұәлийханов жазып алған текстлери де көбирек қарақалпақлар арасында таралған вариантлары болған. Ш.Ұәлийхановтың өзиде бул текстлерде үзил-кесил қазақ версиясы вариантлары деп атамаған, оның қырғызлар (қарақалпақлар-А.К.) „Едиге төбе“, „Едигениң ауылы“ деп отырған Уллы тау әтирапындағы жер атамаларыда қарақалпақлардың бир бөлегиниң Туркстан дәуириндеги омиринен алыс кетпейди.

Н.Дәўқараев болса бул ҳаққында, 1840-жыллар ишинде белгили оқымыслы Ш.Ұәлийханов қарақалпақлардың арасында болып, толып атырған фольклорлық, этнографиялық материалларды бир неше мәртебе қарақалпақлардан „Едиге“ поэмасын жазып алды деп көрсетеди. Ол бул вариантлардың биғиниң қарақалпақ версиясы екенлигине ҳеш гүман келтирмейди, керисинше бул мәселеге анықлық киргизип, 1905-жылы профессор Мелиоранский „Едиге“ жырының қырғызша-қарақалпақша вариантын бастырып шығарды. Бул вариант Ш.Ұәлийханов жазып алған вариант, бирақ тилин көбирек қазақластырған, деп тастыйықлайды.

Илимпаз усының менен қатар „Едиге“нің қарақалпақ версиясы вариантлары екнши рет профессор Березин тәрәпинен 1962-жылы жазып алынды, деген пикирди де айтады.

Н.Дәўқараевтың „Едиге“ дәстанының жыйнаў, бастырып шығаруў жумысларына үлкен дыққат аударатуғын және бир факт-Өзбекстан Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Н.Дәўқараев атындағы тил ҳәм әдебият институтының қолжазбалар фондында Н.Дәўқараев қолжазбаларының 46-томында тигиўли турған „Едиге“ дәстанының китабий қысса варианты болып табылады (Инв. N 37420).

Бул вариант „Едиге“нің 1939-жылы Х.Зарифов бастырып шығарған „Тулым бий“ дәстанының өзбекше версиясы менен С.Бахадырова, Т.Нийетуллаев, К.Алламбергеновлар бастырып шығарған қарақалпақша „Тулым бий“ге бир қанша жақын.

Н.Дәўқараев 30-жыллардың ақырында Хорезм ҳәм Қарақалпақстан аймағында бул дәстан сюжетиниң кеңнен тараў мәселесине қызығып, оны усы аймақларда жасаушы халықлар арасынан жазып алып, 1941-жылы Қарақалпақ мәмлекетлик баспасы арқалы бастырып шығаруўға

хәрекет етеди. Ә.Шамуратов Н.Дәўқараев таярлаған бул вариантқа арнаўлы редактор етип бекитиледи. Тилекке қарсы, бул вариант негедур жарық көрмей қалады. Ал, 1962-жылы болса бул баспаға таярланған қолжазба Орайлық мәмлекетлик архивке сақланыў ушын есапқа алынады.

Дәстанның баспаға таярланған қолжазбасының титул бетинде „Едиге“ (Хорезм варианты) деген жазыўларды көремиз, яғный Н.Дәўқараев дәстанды кимнен, қайсы жыраўдан жазып алғанлығы ҳаққында мағлыўмат бермей, оны улыўмаластырып „Хорезм варианты“ деп атаған. Н.Дәўқараевтың бул вариантты Хорезм варианты деп аталыўының мәниси, бул варианттың Х.Т.Зарифов бастырып шығарған „Тулым бий“ дәстанына сюжетлик желиси ҳәм тиллик өзгешелиги бойынша бираз жақынлығынан болса керек.

Деген менен, Н.Дәўқараев жазып алған бул варианттың „Едиге таныў“ илими ушын әҳмийети үлкен. Бул, бириншиден, Н.Дәўқараевтың Едигетаныў илимине қосқан үлкен үлесин дәлиллеўши бир дәрек болып хызмет етсе, екиншиден, „Едиге“ дәстаны сюжетлериниң Хорезм ҳәм Қарақалпақстан аймағында жасаўшы халықлардың арасында да кеннен тарқап, „Едиге“ниң жаңа вариантларының дөрелиўинде бул халықлардың ҳәммеси де ортақ доретиўшилиқ мийнет еткенлигинен дәрек берип турады. Үшиншиден, бул вариант бизге оны „Едиге“ дәстанының „Тулым бий“ варианты, басқа да китабий лиро-эпикалық вариантлары менен бир үнлес екенлигин, бул вариантлар болса оз гезегинде „Едиге“ дәстанын Шығыс халықларының шах дәстанлары есапланатуғын „Қорқыт ата китабы“, „Шахнама“, „Гөруглы“ сыяқлы қаҳарманлық эпослар менен салыстырып изертлеўге кең мүмкиншилиқ береді.

Н. ДӘУҚАРАЕВТЫҢ ЖӘХӘН АЛЫМЛАРЫ МЕНЕН БАЙЛАНЫСЫ

О. Доспанов

филология илимлеринин докторы, профессор

Қарақалпақ филологиясының қалыптасуына және дамуына салмақты үлес қосқан, оның ірге тасын қалаушылардың бири-халқымыздың әділ перзенти, республикамыздағы туңғыш филология илимлеринин докторы Н. Дәуқараев өзінің қысқа өмірінде үлкемизде ұсы илим саласының және тәрәплеме рауажланыуына барлық билими, ғайратын жумсағанлығы мәлим.

Өткен әсирдин 30-жылларында қарақалпақ тили және әдебиятының хәр тәрәплеме изертлениуінде жәрдемлескен көплеген туысқан халықлар алымлары бар еди, олардан Н.А.Баскаков, С.Е.Малов, Е.Д.Полливанов, Ғ.Алфаров және т.б. айрықша атап өтиу орынлы.

Аталған алымлардан айрықша проф Н.А.Баскаковтың қарақалпақ филологиясының хәзирги күнги дәрежесине келиуінде салмақты үлеси барлығын хеш ким бийкарлай алмайды, себеби бул әжайып инсан тилимиздин және шақапларының изертлениуине белсене қатнасып, төрт томлық „Қарақалпақ тили“ (орыс тилинде) деп аталған иргели мийнетлерин доретип (1951-1952, 1995-1996), оларда тилимиздин фонетикасы, морфологиясы, синтаксиси, лексикасы хәзирги заман лингвистика илиминин жетискенликлери тийкарында үйренилген.

Сондай-ақ, ол тәрәпинен қарақалпақ тил билиминин түрлише мәселелерине арналған 80 ге жақын көлемли илимий мақалалар жәрияланып, олар тек бизин елимиздеги ғана емес, ал түркий тиллес республикалардағы тилши-алымлар тәрәпинен де илимий-изертлеулеринде пайдаланып киятырғанлығын айтыу дәркар.

Н. Дәуқараев көплеген көрнекли әдебиятшы, тилши, тарихшы алымлар менен де тығыз қатнасып, ұсы тарауларға, әсиресе, қарақалпақ әдебияттануы илими, фольклоры бойынша пикирлесип, хатлар алысып турды. Бул жағдай оның изертлеулеринин сапалы болуы, актуальлығы, бақалылығының артыуына мүмкиншилик берди.

Алым-ұстаз республикамыздың баслауыш және орта мектеплери ушын қарақалпақ тили және әдебиятынан сабақлықлар менен оқуы бағдарламаларын дүзиуге де қатнасты.

Үлкемиз жасларының бир әулады оның авторлығындағы „Әлипбе“ ден сағат ашып, „Оқуы китабы“ арқалы ана тилимиздин грамматикасынан өзлеринин билимлерин және тәрәплеме жетилистиргенин көремиз.

Ол Г.Убайдуллаев, Қ.Айымбетовлар менен бирге 1929-1940-жылларда латын жазуына тийкарланған қарақалпақ тили имласын жетилистириу, әдебий тилимиз нормаларын ислеи шығуы мәселелерине байланыссы көплеген мақалалар жазған.

Көрнекли изертлеуши қарақалпақ әдебияттануы илиминин тийкарын салған алымлардың бири екенлиги мәлим.

Сонлықтан да ол 1946-жылы „XIX әсирдеги қарақалпақ әдебияты“ атамасындағы кандидатлық изертлеуин ӨзИА А.С.Пушкин атындағы Тил және әдебият институтында, ал 1951-жылы Москвада СССР ИА Шығыстануы институтының Илимий кеңесинде „Қарақалпақ әдеби-

яты тарихының очеркleri“ деген темада докторлық диссертациясын жақлап, қарақалпақтардан шыққан биринши илим докторы болды.

Жоқарыда айтып өтилген жұмысларды кеуилдегидей орынлауда оған пайдалы илимий мәсләхәтleri менен жәрдем берген алымлардың бири проф Н.А.Баскаков еди.

Түркий халықларының тили, әдебияты, тарихы, этнографиясы бойынша терең билимдан бул инсан қарақалпақ илиминиң қайсы шақабынан болса да илимий-изертлеу жұмыслары менен айналысып жүргенлерге кеңеси, жәрдемин аямайтуғын, бул халықтан көбирек илимий кадрлардың өсип жетилисиўине қызыққан әжайып, кең пей-илли адам еди.

Ол усындай хызметleri арқасында Россия Федерациясы, Қазақстан, Түркменстан хәм Қарақалпақстан Республикаларына мийнети синген илим ғайраткери хұрметли атағына миясар болды.

Николай Александровичтин бир қанша илимий мақалалары қарақалпақ әдебияты, этнографиясының әҳмийетли мәселелерине арналды, баспадан шыққан жұмысларға өзиниң пикирlerini билдирди.

Солардан бири-оның орыс тилинде жәрияланған „Қарақалпақ көркем әдебияты тарихына“ („ӨзРИАҚҚБ Хабаршысы“, 1992, N1, 124 - 129-б) деп аталған мийнети болып табылады.

Бунда 1959-жылы ӨзРИА баспасы тәрепинен орыс тилинде жәрияланған „Қарақалпақ әдебиятының тарихы бойынша очерклер“ атамасындағы Н.Дәуқараевтың монографиясына әдил бақа берилген, оның жоқары оқыу орынларының студентleri менен аспирантлары ушын әмелий әҳмийети көрсетиледи, миллет хәм миллий мәденияттың раўажланыўындағы тарихый процесс есапқа алынып, бунда айрықша дыққат фольклорға, халық доретиўшилигиниң гейпара түрleri, оларды орынлаўшыларға қаратылған.

Мәселен, хәзирги заманға дейин сақланып қалған бәдик хәм гүләпсанның ерте дәуірлерден бар екенлиги, олардың әйемги түсиниклер менен тиккелей сабақласлығы, аң аўлау хәм балықшылық терминологиясының лексикалық қатламы, мал-шарўашылығы, маллардың иреңи, жасына байланыслы лексиканың жүдә бай екенлиги атап өтилген.

Сондай-ақ, фольклор бойынша материаллар арасында ҳайўанатларды қоллап-қуўатлайтуғын олардың пирleri, атап айтқанда, жылқылардың пири - Жылқышы ата, ири қара малдың пири - Зәңги баба, қой жанлықлардың пири - Шопан ата, түйелердин пири - Ұәйсил қараға байланыслы екенлиги көрсетилген.

Буларға қосымша, әйемги заманлардағы дийханшылық ислери, ертедеги жаңа жыл атамасы (улыстын уллы күни, яғный күн есаплауынан 22-мартқа туўры келеди) туўралы да мағлыұматларды өз ишине алған.

Усылай етип, Н.Дәуқараевтың бул мийнети қарақалпақ халқының әдебиятына бағышланған тунғыш жуўмақлаўшы изертлеу сыпатында илимий жәмийетшиликке танылды хәм.т.б.

Атақлы түрколог өзиниң түркологияның әҳмийетли мәселелери, сондай-ақ қарақалпақ әдебиятына арналған мийнетлеринде Н.Дәуқараевтың изертлеулерине айрықша бақа берип, олар арасындағы илимий хәм дослық байланыслар узақ жыллар даўам етти.

Н.ДӘУҚАРАЕВТЫҢ ИЛИМИЙ-ИЗЕРТЛЕҮ ЖУМЫСЛАРЫНДА ТЕОРИЯЛЫҚ КӨЗ-ҚАРАСЛАР

Қ.Оразымбетов

филология илимлерінің кандидаты, доцент

Н.Дәуқараев қарақалпақ фольклорын, жазба әдебиятын ең бірінші изертлеген, оны системаға салған илимпаз. Ол илим-изертлеу тарауында оғада үлкен мәрттік етті. Себебі, бір изертлеудің ішінде соншалық үлкен материалды қамтыу және оларды тек шолу жолы менен емес, ал талқылау, дәлilleу, тастыйықлау, болжау жолы менен изертлеу илимпаздың жүде үлкен эрудицияға, билимге ийе екендігін, мийнеткешлігін аңлатады. Сондай-ақ, Н.Дәуқараев соншалық үлкен материалды жайлы-жайына қойып, қарақалпақ фольклоры менен әдебиятын белгилі бір системаға салғанының өзі ол тәрептен іс-ленген әжайып илим-изертлеу жұмысы болар еді. Бирақ илимпаз бұның менен шекленбеді. Ол әдебиет тарихын жаратыу менен бирге тұңғыш мәртебе қарақалпақ әдебиаты теориясын да жаратып барды. Өзинің изертлеуінің дерлік хәр бір тарауында теориялық пикирлер, көз-қараслар билдирді. Оның хәр бір айтқан теориялық пикирлері қарақалпақ әдебиаттаныу илими ушын жаңалық еді. Өйткени, ол бірінші мәртебе айтылып атырған еді.

Биз Н.Дәуқараевтың 1977-1979-жыллары баспадан шыққан шығармаларының толық жыйнағының 2 және 3 томында орын алған теориялық көз-қараслар туұралы базы бір пикирлеримизді билдиріп өтпекшіміз.

2-томда автордың қарақалпақ фольклоры бойынша изертлеулері орын алған. Бұнда илимпаз тәрепинен ауыз әдебиаты хәр тәреплеме үйрениліп, системаға салынады. Н.Дәуқараев қарақалпақ фольклорының тарихый дереклері, оның атқарушылары, ауыз әдебиатының тематикасы және түрлері, XX әсир қарақалпақ фольклоры қусаған мәселелерді изертлейді. Жоқарыда атап өткеніміздей, дерлік хәр бір бағдар бойынша теориялық көз-қарасларын билдиреді. Мәселен, илимпаз улыма фольклорлық шығармаларды лирикалық және эпикалық жанрларға бөледі. Бұл үлкен екі тексти жанрларға, оларды жанрдың ішіндегі жанрларға бөліп қарастырады. Арадан 60 жылға шамалас дәуір өтуіне қарамастан Н.Дәуқараевтың бұл теориялық принциптері тийкарынан өзгеріске ушырамады.

Илимпаз фольклорлық шығармаларды жанрларға мәзі жиклеп қоймастан, хәр бір жанрға теориялық сыпатлама береді. Лирикалық жанрға да, эпикалық жанрға да берген сыпатламасы теориялық жақтан анық және дурыс. Ол лирикалық жанрдағы шығармаларды: 1.Қосықлар; 2.Салт әдебиаты; 3.Аталар сөзі деп үш түрге бөліп қарайды. Өз гезегінде бұлардың барлығын ішкі жанрларға ажыратады. Эпикалық жанрларды да усындай түрлерге және ішкі жанрларға бөледі. Яғный илимпаз қарақалпақ фольклорын классификациялайды. Автордың классификациясы басқа классификациялаушылардан (Қ.Айымбетов, О.Кожуров, Н.А.Баскаков, Қ.Мақсетов) усы жанрлардың тәбиятын оғада дурыс ашып беріуі және берілген теориялық тәріп жанрға сай келіушілігі менен ажыралып турады.

Н.Дәуқараев усы мийнетінде фольклорлық шығармаларды жанр-

ларға жиклеп, олардың ҳәр биринин жанрлық қасиетин, көркемлик белгилерин ашып беріу менен бирге айырым ири фольклорлық шығармаларға өз алдына тоқтап, талқы жасайды. Мәселен, „Қоблан“, „Алпамыс“, „Қырық қыз“ дәстанларының жыйналыуын, изертлениуін, бул дәстанлардың басқа халықлардағы версияларын, олардың қарақалпақша версия менен уқасалық хәм өзіншелік таманларын изертлейди. Булар бойынша айырым талас-тартыслы мәселелерге өзиниң адил баҳасын айтады. Орыс, өзбек, қазақ илимпазлары менен тартысқа түседі. Автор қарақалпақ фольклорының қайсы тәрептери айрықша изертлеуді талап ететугынын атап көрсеткен еди хәм бул көрсетпелер кейинги фольклористлер тәрепинен әмелге асырылды.

Әлбетте, Н.Дәўқараевтың тийкаргы мийнети - бул қарақалпақ әдебияты тарийхын жаратыуы болып табылады. Илимпаз XVIII-XX әсир қарақалпақ әдебияты тарийхын қолда бар материалларға тийкарланып хәм өз мүмкиншиликлери шегарасында жаратты. Бунда өзиниң базы бир заманласлары қусап қызыл идеологияның жетегине ерип кетпестен, дәўирдиң, әдебий өмирдиң реал картинасын доретип бере алды. Революцияға шекем қарақалпақ халқы жалпы саўатсыз болды деген „музыка шертилип“ атырғанда ол бул мәселеге басқаша жантасты. „Қолда бар материалларға қарағанда, XIX әсирде жасаған қарақалпақ шайырларының шығармаларын тексерип қарағанымызда, олардың барлығы дерлик саўатлы болғаны, қосықты ҳақыйқат шайырлардай жазып шығарғаны белгили. Қосықты қайта-қайта дүзетип, бирине-бири оқып берип, пикир алысып жүргенин көремиз (1). Мине, бул ҳақыйқый илимпаз тәрепинен айтылған илимий пикир еди.

Н.Дәўқараев Жийен жыраўдың „Посқан ел“ поэмасына жанрлық талқы жасай отырып, шығарманың көркемлик белгилерин де теориялық жақтан анықлайды: „Поэма оғада ерте заманларға характерли болған толғаў формасында жазылған. Онда қосықтың өлшеуі, уйқаслары еркин, турақлы емес. Тили көпшиликке түсиникили, халық тили менен жазылған“ (2). Сондай-ақ, илимпаз шығарманың композициясы, шайырдың образ жаратыу шеберлиги жөнинде де бир қатар теориялық қоз-қарасларды билдиреди.

Әжинияз шайырдың шайырлық шеберлигин, шығармаларының көркемлик дәрежесин де илимпаз, бизиң нәзеримизде, дурыс анықлап берген. „Әжинияздың буындай қосықлары (муҳаббат қосықлары- О. Қ.) оғада сулыў, көркем келеди. Оларда жақсы метафора, аўыстырыў, кейиплеў, теңеўлер менен бай эпитетлер дым ғана нәзик... Әжинияз Шығыстың атаклы шайырларының шығармалары менен жақсы таныс болыуы менен қатар, олардың жақсы традициялары, тил, стил, әдебий форма жақларынан да қарақалпақ поэзиясын байытты. Әжиниязға дейинги қарақалпақ шайырларының шығармаларында қосықтың көбинесе төрт түри гезлеседи. Мәселен, 1, 2, 4 қатарлары бир уйқасып, 3-қатар бөлек туратуғын 11 буўынлы ямаса усы өлшемдеги 8 буўынлы қосық, 1, 2, 3 қатарлары бир уйқасып, 4-қатар бөлек туратуғын 11 буўынлы ямаса 8 буўынлы қосықтың түри, 14, 15 қатарлы 7, 8 буўынлы терме түри. Әжинияз қарақалпақ поэзиясына булардан басқа да бир талай жаңа түрлер қосты“ (3).

Н.Дәўқараев жақсы ғана текстолог та еди. Ол коплеген шайырлардың шығармаларының негизги нұсқасын табыў бойынша да сәтти жу-

мыс алып барды. „Оннан кейин Бердақтың шығармаларын жазып алғанда, баспаға таярлағанда бір қанша өзгертілгени белгили“ (4).

Н.Дәуқараев, әсиресе, Бердақ дөретиүшилиги бойынша оғада үлкен илимий-изертлеу жумысларын жүргизди. Илимпаздың шайыр шығармаларының тили, оларда қолланылатуғын көркемлеу кураллары, эпикалық поэзиясының жанрлық қасийетлери, көркемлик өзіншелikleri жөнинде айтқан теориялық көз-қараслары бүгинги күнге шекем өзиниң әхмийетин жоғалтқан жоқ. Шайырдың „Шежире“ дәстанының дөрелиүи жөниндеги бақлаулары, оның халықлық варианты менен шайыр вариантын салыстырыулары да қызығыушылық туўдырады.

Н.Дәуқараевтың XIX әсирдин ақыры, XX әсирдин басындағы қарақалпақ әдебияты, революциядан кейинги қарақалпақ әдебиятын изертлеген бөлимлерде де теориялық пикирлер хэм көз-қараслар оғада көп. Әсиресе, А.Мусаев, А.Дабыловлардың шығармаларының көркемлик өзіншелигин, поэтикасын жүдә дәл ашып бериүге ерискен.

Әлбетте, хәр бир илимпаздың теориялық ашылыуларға қосқан үлеси, изертлеу жумысларының қуны оның изертлеулеринен, теориялық жуўмақларынан ямаса илимий материалларынан, тапқан фактлеринен басқалардың каншелли пайдаланғаны, оған силтемелер бергени менен де өлшенеди. Усы көз-қарастан алып қарағанда да Н.Дәуқараев жүдә көп силтемелер берилетуғын илимпазлардың қатарына киреди. Усы ўақытқа шекем қарақалпақ фольклоры, әдебияты тарийхы бойынша жазылған мийнетлердин ишинде Н.Дәуқараевқа силтеме берилмеген бирде-бир мийнет жоқ десек асыра айтқан болмайыз. Булай болыуы тәбийғый да. Өйткени, Н.Дәуқараев қарақалпақ фольклорын жыйнауға да тиккелей қатнасты, жоқарыда атап өткенимиздей, оларды бириншилерден болып илимий айланысқа қосты. Қарақалпақ әдебияты тарийхын туңғыш мәртебе системаға салды.

Екиншиден, Н.Дәуқараевқа тек қарақалпақ илимпазлары емес, түркий әдебият бойынша изертлеулер алып барған көплеген илимпазлар сүйенген, оннан силтемелер келтирген. Бир ғана мысал келтирейик. Белгили түркмен илимпазы Сейит Қаррыев өзинин әдебий байланыслар бойынша жаратқан көп ғана мийнетлеринде пикирин тастыйықлау ушын Н.Дәуқараевқа силтеме береді. Ол 1960-жылы жазған „Мақтымқулы өзбек хэм қарақалпақ халықларының сүйикли шайыры“ атлы мақаласында бир неше орында Н.Дәуқараевтың „Бердақ шайыр“, „Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятының тарийхы бойынша очерклер“ атлы мийнетлеринен силтемелер келтиреді.

Улыұмаластырып айтқанда, Н.Дәуқараев қарақалпақ әдебияттаныу илиминин, оның теориясының баслаушыларының бири болып есапланады. Оның теориялық көз-қараслары қанша ўақыт өтсе де өзиниң актуальлығын, теориялық тийкарлылығын жоғалтпайтуғыны сөзсиз.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Дәуқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 3-т. Нөкис. 1979, 39-бет.

2. Сонда, 56-бет.

3. Сонда, 74 хэм 86-бетлер.

4. Сонда, 98-бет.

НӘЖИМ ДӘУҚАРАЕВ ӘДЕБИЙ ЖАНРЛАР ТУЎРАЛЫ

Қ.Жәрімбетов

филология илимлерінің кандидаты, доцент

Нәжим Дәуқараев қарақалпақ халқының рухый дүниесін тек әдебий, мәдени мұраслар көз-қарасларынан ғана үйреніп қоймастан, оларға әдебий-теориялық жақтан да баға беріп барды. Ол қарақалпақ фольклоры менен әдебиятын жанрларға бөліп, оларды тематикасы, мазмұны хәм формасы бойынша типологиялық усылда тәртіп-лестірді. Әлбетте, Н.Дәуқараев қарақалпақ әдебияты жанрлары туўралы арнаулы мийнетлер жаза алмады, оған мүмкиншилиги де жоқ еди. Себеби, ол қарақалпақ әдебияттануы илиминің сағасында турғанлықтан шығармаларды жыйнау, тәртіп-лестіріу, оларға текстологиялық ислеу беріу, олардың идеялық-тематикалық бағдарларын анықлау усаған жас әдебиятқа тән ислер менен көбирек шуғылланды. Деген менен, қарақалпақ фольклоры хәм әдебиятының жанрлары бойынша онын айтқан пикирлері өзинің анықлығы, илимий жақтан писиклиги менен ҳазир де өз әхмийетин жоғалтқан жоқ. Оның қарақалпақ әдебияты жанрлары бойынша айтқан пикирлерине ҳазир де толық арқа сүйеуге болады, олар ҳазир де көп ғана таласлы ой-пикирлерди шешиуге жәрдем бере алады, оларға исенимли илимий дәрек ретинде жүгиниуге болады. Бул Н.Дәуқараевтың терең теориялық билимге ийе болғанынан дәрек береди.

Н.Дәуқараев әдебий жанрлардың келип шығыуын, қалиплесиуйн халықтың тарийхы, эстетикалық көз-қараслары, талғамлары, турмыс қалпи, социаллық, сиясий, экономикалық жағдайлары, сондай-ақ фольклорлық, әдебий, мәдени дәстүрлері менен тығыз байланыстырады (1).

Н.Дәуқараев қарақалпақ фольклорын үлкен еки түрге: лирикалық жанрларға хәм эпикалық жанрларға бөледі. Оннан соң оларды тематикалық қасийетлерине қарай өзлеринің ишки жанрларына жиклейди. Ол лирикалық шығармаларды қосықлар, салт әдебияты, аталар сөзи деп үш үлкен топарға бөледі. Қосықларды жайдары қосықлар, айтыс хәм жуўап, бәйит, балалар қосықлары хәм т.б. деп бөледі.

Изертлеушинің қосықтың бәйит түри туўралы бақлаулары дыққатқа ылайық. Қосықтың бул жанры ышқы-мұхаббат, отырыспа, зияпат, ўақты-қошлық усаған турмыстың қызықлы тәреп-лерин жырлайды. Н.Дәуқараев бәйит қосықларының келип шығыуын қарақалпақларда қала турмысының қалиплесиуй менен байланыстырады. Бәйит-лер дәстанлар сыяқлы кең аудиторияда емес, ал тар көлемдеги отырыспаларда, зияпатларда атқарылған ямаса қыссаханлар тәрепинен намаға салып айтылған.

Н.Дәуқараев жазба әдебияттағы бәйитти биринши баслаған Әжинияз деп есаплайды. Оның „Ай әлип“, „Шықты жан“, „Бу сәхәр“ қосықларын бәйит жанрына жатқарады, яғный оларды бәйит стилинде (үлгисинде) жазылған деп есаплайды (2).

Н.Дәуқараев „Аталар сөзи“ деген қызық терминди қолланады хәм оған нақыл-мақалларды, пәтия, толғау хәм термелерди жатқарады.

Соңғы екеуін бир жанр, яғный толғау деп түсіндиреди де, оны екиге бөледі: 1. Нақыл-мақаллардан өсип шыққан үгіт-нәсият мазмунын беретұғын қысқа жырлар, яғный термелер. 2. Тарийхый хәдийселерди жырлайтуғын толғаулар. Буларға „Посқан ел“, „Ноғайлы“, „Орманбет бий“, „Замана“ хәм т.б. толғауларды киргизеди. Ал соңғы дәуір фольклоршылары толғау менен термени ажыратып, айырым жанрлар сыпатында усынады (3). Буны мақулласа болады.

Н.Дәуқараев толғауды көркем сөз өнериниң лирика түрине жатқарыуға мейиллик билдиреди. Бул пикирде жан бар. Себеби, толғаулар тарийхый хәдийселерге арналған менен, оларды сап эпикалық планда сүүретлемейди, ал лирикалық қахарманның ишки кеширмелерин, руұхый халатларын беретұғын орынлар да ушырасады. Бир сөз бенен айтқанда, толғауларда сюжет эпикалық шығармалардағы яңлы баслы әхмийетке ийе емес, ал ол, Н.Дәуқараевтың өзиниң сөзи менен айтқанда, сюжет „автордың пикирин, ойын, көз-қарасын толықтырыу ушын керекли орынларда ғана пайдаланылады“ (4). Демек, толғаулар тек ғана эпикалық шығармалар емес, ал олар лирикалық қәсийетлерди де өзінде жәмлейди. Фольклор жанрлары туұралы хәм оларды Н.Дәуқараевтың қалай талқын еткени туұралы профессор Қ.Мақсетов өзиниң „Қарақалпақ фольклористикасы“ атлы китабында кеңирек тоқтап өткен хәм фольклордың хәр бир жанрына Н.Дәуқараевтың қандай түсиник бергени туұралы толық мағлыұматлар берген (5).

Н.Дәуқараев XIX әсирдеги қарақалпақ шайырларының қосықларын тийкарынан идеялық мазмуны бойынша таллайды. Усы тийкарда олардын мазмунлық, тематикалық бағдарларын белгилеп кетеди. Мысалы, Күнхожаның „Ел менен“, „Неге керек“, „Әрманда“ қосықларында „философиялық жуұмақлар“ бар деп, оларды философиялық лирика қатарына жатқарыуға мейиллик билдиреди (6).

Изертлеуши Күнхожаның тағы бир топар шығармаларын „тәбиятты сүүретлейтуғын, гейде астарлы мәни берип хайұанларды сүүретлейтуғын қосықлар“ деп белгилейди (7). Оларға Күнхожаның „Ақ қамыс“, „Өлген балық“, „Арба“, „Қызыл қум“, „Қара тас“ сыяқлы қосықларын жатқаралы хәм таллау тийкарында өткир сиясий, жәмийетлик мазмунға ийе деп тастыйықлайды.

Н.Дәуқараев Әжинияз шығармаларын илимий жақтан таллай отырып, оларды ашықлық, патриотлық, тарийхый мазмундағы қосықлар деп ажыратып кетеди. Мысалы, оның „Бозатау“ шығармасын тарийхый мазмундағы шығарма деп белгилейди. Илимпаз Әжинияз шығармаларының үлкен бир бөлегин социаллық, тарийхый темаларға арналған шығармалар деп айрықша атайды (8). Сондай-ақ, алым Әжинияз хәм Бердақтың көп ғана шығармаларының ақыл айтыуға, нәсият беріуіге, терең философиялық пикирлер билдириуіге қурылғанын айтып, олардын лирикасының бир топары дидактикалық, философиялық жанрларға тийисли екенлигине ишарат етеди (9). Бұған мысал ретинде Әжинияздың „Керек“, „Болмаса“, Бердақтың „Балам“, „Билгейсиз“, „Надан болма“, „Жақсырақ“ қосықларын таллайды.

Н.Дәуқараев Бердақ шығармаларын тийкарынан әдебий мийрас, идеялық мазмун көз-қарасларынан үйренеди, бирақ Бердақты тарий-

хый дәуір, мәдениет орталық, социаллық жағдайлар менен байланыстырып барады. Н.Дәуқараев, әлбетте, Бердақ шығармаларын әдебиет жанрлар қозғарасынан арнаулы үйренген жоқ. Бірақ бұл Бердақ шығармаларының жанрлары мәселесіне пүткіллей дыққат аудармады дегенді аңдатпайды. Ол Бердақ қосықтарының мазмұны бойынша бір теклес, ұқсас тәрептеріне қарап топарларға жиклейді хәм сол бойынша идеялық, көркемлик өзгешеликлерин ажыратады. Мысалы, ақыл-нәсият лирикасы ретинде шайырдың „Балам“, „Билгейсиз“, „Надан болма“, „Жақсырақ“ хәм т.б. қосықтарын таллайды хәм дурыс жуўмақлар шығарады (10).

Әлбетте, Н.Дәуқараевтың жанрлар бойынша ислеген жуўмақларының барлығы дерлик талассыз емес. Мысалы, Бердақтың „Халық ушын“ шығармасын Н.Дәуқараев лирикалық поэма деп белгилейди. Буған қосылса болады. Және де усы шығармаға сиясий поэма деп мазмұны яки тематикасы жағынан атама қояды. Бірақ, оны таллаған ўақытта Н.Дәуқараев сиясий лирика сыпатында емес, ал дидактикалық, яғный ақыл-нәсият лирикасы сыпатында таллайды. Таллаудан бир ұзинди келтирсек, бизиң пикиримиз тастыйықланады: „Шайыр жигитлерге: „Жигит болсаң арысландай туўылған, Хызмет еткил удайына халық ушын...“—деп нәсийхат береді...Усы поэмасында Бердақ халық ушын хызмет ететуғын адамларға: „Кишипейил, ақыллы, илимпаз бол. Арлы, намыслы бол. Душпанның сөзине ерип, халқының абыройын аяққа баспа. Халық ушын аянбай ҳадал мийнет ет. Бул заманда душпаным зор, күшли деп қорықпа, мақсетиме жете алмадым деп қайғырма“ деп ақыл айтады“(11). Бул сөзлердиң изинен Н.Дәуқараев усы шығармадан бир неше бәнт мысаллар келтиреді.

Көринип турғанындай, Бердақтың „Халық ушын“ шығармасы тематикасы бойынша сиясий лирика емес, ал ақыл-нәсият яки дидактика лирикасы. Қақыйқый алым ҳәр дайым конкрет материаллардан, фактлерден келип шығып пикир айтады. Жоқарыдағы мысалда да Н.Дәуқараев өзиниң қақыйқый алым екенин көрсетеди. Ол материалды өзиниң жеке, субъектив пикириниң шеңберине зорлап киргизбейди, ал фактлерге бағынады. Нәтийжеде усы шығарманы дидактикалық лирика сыпатында терең анализлеп, оның жанрлық қәсийетин дурыс ашып береді.

Н.Дәуқараевтың илимий таллаўлары, оның билим дәрежеси, өткир зейинлиги сол 1930-1940-жыллардағы жас қарақалпақ әдебиет илими дәрежесинен қарасақ, бизди ҳәзир де таңландырады. Оған заманлас бираз әдебиетшылар еле илимий изертлеў жумысы менен әдебиет туўралы үгит-нәсият мақалаларды айыра алмайтуғын ямаса айырса да изертлеў жумысларын алып бара алмайтуғын дәрежеде еди. Буны Н.Дәуқараевтың өзи де ашынып айтады. Себеби, бундай дәрежедеги авторлар Бердақ творчествосын қарақалпақ халқының басынан өткерген тарийхый-сиясий, мәдениет-экономикалық жағдайлары менен жетерли дәрежеде байланыстырмай, үстиртин, бир беткей, тар көлемде изертлейди. Олар Бердақты терең үйренбестен козсиз мақтай береді деп бул тақылеттеги авторларға қақыйқый сыпатлама береді(12).

Н.Дәуқараевтың алымлық ҳұждан туўралы көтерген мәселеси тап

усы күнде де оғада әҳмийетли болып турыпты. Биз Н.Дәўқараевтың туўылғанына 100 жыл толған мерекесин белгилей отырып, оның қарақалпақ әдебияты хәм әдебияттаныў илими ушын ислеген уллы хызметин, өшпес атын, жарқын естелигин үлкен хұрмет пенен еске аламыз.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-т. 1-бөлим. Аўызеки халық творчествосы. Нөкис. „Қарақалпақстан“, 1977, 107-127-бб.	рийхының очерклери. Нөкис. 1961, 148-149-бб.
2. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. 135-бет.	7. Сол китапта. 149-150-бб.
3. Мақсетов Қ., Тәжимуратов Ә. Қарақалпақ фольклоры. Нөкис. 91-102-бб.	8. Сол китапта. 155-156-бб.
4. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. 170-б.	9. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 3-том. Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери. (II хәм III бөлимлери). Нөкис. „Қарақалпақстан“, 1979, 82-б.
5. Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклористикасы. Нөкис. „Қарақалпақстан“, 1989, 227-246-бб.	10. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 3-том. Нөкис. „Қарақалпақстан“, 1979, 125-126-бб.
6. Дәўқараев Н. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты та-	11. Сол китапта. 123-124-бб.
	12. Дәўқараев Н. Бердақ шайыр. (Тарийхый-әдебий изертлеў). Нөкис. ҚҚМБ, 1950, 9-б.

НӘЖИМ ДӘЎҚАРАЕВ-ҚАРАҚАЛПАҚ КЛАССИКАЛЫҚ ЖАЗБА ӘДЕБИЯТЫНЫҢ ЖАНКҮЙЕРИ

В.Қәлиметов

филология илимлериниң кандидаты

Руўх деген материаллық өмирден туўылатуғын қубылыс. Өмирдеги объективлик реаллықтан келип шығады. Бул жағдайларды гейпара түсинбеўшилер иләхийда пайда болған қубылыс деп түсинеди. Қандай жағдайда руўх өлмейди? Бул жағдай ҳақыйқат дөретиўши инсанға ылайық болады. Қайсы художникти, қайсы илимпазды, қайсы шайыр, жазыўшыларды алсақ та, оның изинде қалдырған руўхы шығармаларында жасайды. Қанша патшалар, қанша мәмлекетлик искер болмасын, оның жазба естеликлери болмаса, руўхы өзи менен бирге жоқ болады. Гейпара жағдайларда оның басына салынған естеликлер олардың руўхын тәрийплемейди. Керисинше, сол естеликлерди безеген архитекторлар менен художниклердиң руўхы сөйлеп турады.

Сондай-ақ, хақықый талант ийелериниң өзи болмаса да оның дореткен қунлы мийрасы оның руўхы ретинде сөйлейди.

Мине, усындай руўхқа ийе болған талантлы инсанлардың бири қарақалпақ әдебиаттаныў илимине үлкен үлес қосқан атақлы илимпаз, қарақалпақ халқынан шыққан туңғыш филология илимлериниң докторы Н.Дәўқараев болды. Тийкарында, Нәжим Дәўқараев өз дәўиринде уллы сөздин ийеси еди. Оның творчество тулпары қайсы ўақыт болса да сүринбеди. Ким, сүринди, деп айтса, қәте пикир айтып, билимсизлик пенен айтады. Бирақ, автор палуанлар сыяқлы күнлеўшилер алдында тайсалмай турып алады. Себеби, ол реал хақықатлыққа исенди. Сонлықтан ол өз ўақтында мойымады, ақырына шекем озиниң алған бағытынан қайтпады. Оның принциплиги өзин ақлап шықты. Қарақалпақ халқының илими, мәдениаты, әдебиятының арын бир ийиннен қорғады.

1951-жыл 12-январьда „Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерк-лери“ деген темада докторлық диссертация жақлады. Тилекке қарсы, оның жақлаўы алдында гейпара түсинбесликлер болды, диссертация бойынша „бул тарийх па, әдебиат па“ деген тоңқылдаулар болды. Бул туўралы Қаллибек аға Камаловтың мемуарлық мақалаларында жақсы айтылған.

Н.Дәўқараев классик әдебияты тарийхы жөнинде бир қанша илимий жақтан төрели пикирлерин берди. Әсиресе, қарақалпақ халқының демократ шайыры Бердақтың „Шежире“, „Хорезм“ ҳәм „Ақмақ патша“ сыяқлы поэмалары жөнинде айрықша сөз етиледі. Бул поэмалардың қарақалпақ халқының тарийхына қалай қатнас жасаўына жақсы дыққат аударған. Әсиресе, „Шежире“деги жиберилген қәтеликлерди ашық-айдын айтады.

„Қарақалпақ әдебияты еле аз изертленген әдебиат. Усы күнге дейин рус тилинде болсын, қарақалпақ әдебияты оның тарийхы жөнинде хәтте улыўма түсиник берерликтей бирде илимий мийнетке ийе емес“ (1),-деп жазады. Әлбетте, ол келешек алымларымыз алдына үлкен ўазыйпалар жүкледі, бир қанша илимий мийнетлер, монографиялар, мақалалар жазып алымларға жол-жоба берди. Бул Нәжим Дәўқараевтың қарақалпақ әдебияты, соның ишинде классикалық әдебияты ушын ислеген жан күйерлик жумыслары болды.

Бердақтың „Шежире“ шығармасында Шыңғыс туўралы озиниң реал пикирлерин ортаға салды. Н.Дәўқараев өзиниң жоқарыдағы аты аталған монографиясында: „Шежире“ниң халық аўзынан жазып алған вариантлары Бердақтың қайта ислеп шыққан вариантлары екенлигин айтып, Бердақтың шығармасындағы:

Хан келди, йурты тоқ болды,

Уғры, қарақшы йоқ болды,

Зорлық йоқ, теңлик болды,

Йурты абад болған екен,- деген қатарларға озиниң реал пикирлерин былай тәрийплейди:

Шыңғыстың тусында журт абат болады. Егерде тексерип қарасақ, тарийхий шынлыққа көп жерлерде туўра келмейди. Мәселен, Алтын хан Шыңғыстың заманында емес, XI әсирде Хорезмге хан болған адам. Шыңғыс болса 1155-жылы туўылып, 1224-жылы өледі. Оның

әкеси Есугей батыр. Шыңғыстың рас аты Темучин. 1206-жылы Монгол аристократлары өзлеринің қурылтайында Темучинди пүткіл монголдың хақаны (ханлардың ханы) етип көтереди. Сол қурылтайда Темучиннің атын Шыңғыс хан деп өзгертеди. Шыңғыстың күннен туұылыуы надурис. Оннан кейін Шыңғыстың тусында Шежиредегидей ел-жұрт хеш ўақта тоқ болған жоқ. Монгол басқыншылары Орта Азия халықларын талан-тараж етип, аш-жалаңаш етті. Бұрыннан қия-тырған мәдениет орындары қыйратылып, қалаларын жер менен жексен еткен(2). Илимпаздың бұл пикири ҳақыйқатлыққа туўра келеди. Оны филология илимлеринің докторы Камал Мамбетов та былайынша мақұллаған еди: „Қансыраған қанхор Шыңғыс қылышы менен қанға боялған қыпшақ даласы, гүнасыз жанлардың ҳадал қаны менен араласып аққан Едил хәм Жайық, оның бойын жағалап көшип қия-тырған халықтың:

Едил қайда, ел қайда?

Жайық қайда, жай қайда?

Жалаңаяқ сорлыға,

Тикенексиз жол қайда?-деген қатарлары көз алдымызда зарлы симфониядай болып жанлайды(3). „Шыңғыс“ деген сөздің мәніси „Шен қус“ дегенди аңлатады. Себеби монголлардың диний культі қус болған. „Шежире“де Шыңғыс „Уллы қус“ деп аталған. „Шежире“нің және бир жеринде Шыңғыс еки инисине өкпелеп дәрйяның аржағына кетип қалады. Сонда Шыңғыс анасына былай дейди:

Алмалы, корикли йығлады,

Шыңғыс бағрыны дағлады,

Айралыққа бел бағлады,

Зары-гирьян болған екен.

Шыңғыс жазларман, қышларман,

Несип боларын ушларман,

Пәрин дәрйяға ташларман,

Нышаным шул болған екен(4). Жоқарыда келтирилген қатарлардағы сөзлер де ҳақыйқатлыққа туўра келмейди. Себеби, монголлардың дәстүрінде хеш қашан қусларды аўламаған. Оны олтирсең гүна болады деп түсинилген. Усындай дәстүрлер хинд халқында да бар. Олар сыйырларды көшеде жүргенде қуўмайды. Қайтама сыйырларды на-шарлардың саўыўын қадаған етеди. Егер Шыңғыс монгол болса, қадаған қусларды аўлауы мүмкин емес.

Соның менен бирге, Н.Дәўқараев Шыңғыстың күннен туұылыўын бийкарлайды. Бұл жерде алымның тутқан жолы оғада реал пикир. Н.Дәўқараевтың дәўиринде „Қуран“ жөнинде сөз айтсаң, басың бөлеге қалатуғын дәўир еди. Не деген менен, өзинің бұл туұралы „Шежире“ деги бундай ўақыялардың қалай болғанлығын айталмайды. Бирақ бұл жөнинде Қураний Кәримнің бетлерине көз тигип қарайық: „Даўыттың ҳаялы күннен жүкли болады“. Ал, „Шежире“де Шыңғыс күннен туұылыўына сәйкес келеди.

Н.Дәўқараев Бердақтың „Ақмақ патша“ поэмасын жоқары бағалап былай дейди: „Бердақтың бұл поэмасын („Ақмақ патша“) өзинің те-рең мазмуны, идеясы жағынан жер жүзлик әдебияттың ең ҳасылларының қатарына қойыўға болады. Өзинің тили, көркемлилиги, мазму-

ны, идеясының реал оптимистлиги бойынша қарақалпақ әдебиятында бұған тең келетуғын шығарма жоқ". Бердақтың заманында яғни XIX әсирдегі күн шығыс жазыушыларының хеш қайсысы да бунындай шығармаға бел байлаған емес. „Бердақтың уллылығы усында“ деп Бердақты жоқары бағалайды(5).

Ақмақ патшаның өзинің қызына зорлық ислеуі, қыз туұса өлтире беріу ұақыясының деталлары алыстан басланады. Мысалы, қыз туұса өлтире беріу ұақыясы. „Қурабий Кәрімде“ былайынша тәрийпле-неди: „...Нуьман исмли патшаға қол астында болған барлық қәуімлер баж төлеп турыуы керек екен. Бир жылы қәуімлерден биреуі мой-нындағы қарызларды төлеуден бас тартқанда, патша әскерлери қанға батырып, қырып, ал қәуімлердің қатын-қалашлары хәм олардың ул-қызларын әскер қылып алып кеткен. Хәм оларды өз қәуімлерине қайтпауы үшін баж төлеуге шәртлескен. Бул талаплар бежерилмеген-ше арадан өткен пурсат ишинде қәуім баслығының қызы патшаның улы бир-бирине кеуил берип қалған екен. Сонлықтан қыз басқалар қатарында болмай, өз журтына қайтыудан бас тартады. Қалай жалы-нып-жалбарса да қәбийле баслығының қызы душпанға кеуил бергени үшін хәм озин шерменде қылғанына қатты ғәзепленип оннан кейин қыз туұса тирилей жерге қоюғе ант етеди.

Солай етип, бул дәстүр әуладтан-әуладқа отип тарқалып келген(6). Мине, шарапатлы китаптағы әпсаналар „Ақмақ патша“ поэмасындағы деталлар менен сайма-сай келеди. Поэмада залым хан қайта-қайта қатты айыпланайды. Бул орынлы нәрсе. Ал поэманың және бир детал-ларына итибар берип қарасақ, ондағы мына әпсаналардың болғанына хайран қаласан.

„Кийели китапта“ былай тәрийленеди: Еврейлердің патшасы Лут өзинің еки қызы менен Сағарды тәрк етип тауды паналайды. Ол са-ғарда қалыудан қорқады. Усылайынша ол бир үңгирде еки қызы ме-нен турды. Бир күни үлкен қызы сиңлисине былай деди:-Бизің әке-миз ғарры. Ол бул жерде пүткіл әлемдегі дәстүр бойынша жақынла-сыуымызға ерик жоқ. Жүр, әкемизге шарап ишкizeйик. Әкемиздің урпағын көбейтейик. Оның менен бирге жатып шығайық. Олар сол түни әкесине шарап ишкизеди. Үлкен қызы әкесинің қасында жатты, бірақ әкеси не ислеп, не қойғанын билмей қалды. Таң ертең үлкені кишкенесине:-Мен ақшам әкем менен бирге болдым. Бүгин ақшам биз оған тағы да шарап ишкizeйик, сен де оның менен жатып шық. Усылай сткенде биз туұысқанларымызды көбейтеміз,-деди. Сол ақ-шам да әкесине шарап ишкизди. Киши қызы әкесинің қойнына ки-рип жатты. Бірақ әкеси тағы да не ислеп, не қойғанын билген жоқ. Сөйтип Луттың еки қызы әкесинен жүкли болды. Үлкен қызы да туұып, оның атын Моаб қойды. Ол бүгинги Моаб халқының түп ата-сы. Кишкенеси ул туұып, оның атын Бен Амми қойды. Ол хәзирги Омман халқының түп атасы(7).

„Ақмақ патша“ поэмасында „Кийели китап“тағыдай әке менен қыздың жақынласуы мәселеси айтылмайды. Гулзардың әкеси менен ашық қарсыласуы мәселеси менен ұақыя питеди. Бердақ өз ұазыпа-сын атқарған. Нәжим Дәуқараев Бердақтың творчествосына кеңнен тоқтайды хәм өзинің хадал илимий пикирин айтады. Бул нәрсе

хақыйқый илимпаздың өз жолының, өз соқпағының бар екенлигин билдиреди. Сонлықтан белгили алым, жазыушы Нәжим Дәуқараев қарақалпақ классикалық әдебиятының бирден-бир жанкүйери болды деп айтыуға хақлымыз.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Дәуқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 3-том. Нөкис. „Қарақалпақстан“, 1979, 15-бет.	лары. Нөкис. „Қарақалпақстан“, 1987, 280-б.
2. Дәуқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 3 том. Нөкис. „Қарақалпақстан“, 1979, 131-132-бб.	5. Дәуқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 3-том. Нөкис. „Қарақалпақстан“, 1979, 142-143-б.
3. Мәмбетов К. Әйемги қарақалпақ әдебияты. Нөкис. „Қарақалпақстан“, 1976, 8-б.	6. Құраний Кәрим. Тошкент. „Чулпон“, 1991, 183-б.
4. Бердақ. Таңдамалы шығармалары.	7. Кийели китап. Қудай жолы-қутлы жол. Стамбул. „Жаңа өмир“ баспасы. 2000, 44-45-бб.

Н. ДӘУҚАРАЕВ ДӘСТАНЛАРДЫҢ ДӨРЕТИЛГЕН ДӘУІРЛЕРІ ХАҚҚЫНДА

Ж. Хошаниязов,

филология илимлериниң кандидаты

Н. Дәуқараев өзиниң илимий мийнетлеринде батырлық жырларға (ол усылай атаған-Х.Ж.) айрықша итибар берип отырды. Олардың миллий тарийхымызға қатнасы мәселелерин сөз еткенде ең алды менен урыулар, қәуімлер, урыулық бирлеспелерине дыққат аударды да, батырлық жырлардың мағлыұматларының әхмийетин анық белгилеп береді. Оның пикиринше, ҳәзирге шекем (яғный 1950-жылға шекем - Х.Ж.) белгили болған дереклердеги мағлыұматларға қарағанда, қарақалпақ халқының мәдений, материаллық турмысында, әсиресе батырлық жырларында сақланған толып атырған традициялар ҳәзирги қарақалпақлардың этник составына кирген урыулардың, қәуімлердин, печенеглер, клубуклар, қыпшақлар менен бирликте тығыз байланыста болғанын корсетеди (1). Н. Дәуқараевтың усындай бахалы пикирлері тийкарында биз оның мийнетлеринен мынандай урыулық ямаса қәуимлик бирлеспелерден ибарат болған үш дәуірлик қатламға арнаўлы итибар берип өткенин көремиз. Бириншиси: Орта әсирлер, яғный X-XII әсирлер, бул дәуірлерде печенеглер, қара бориклер, қыпшақлар, огузлар хаққында мағлыұматлар үйренилип, олардың халқымыздың пайда болыу тарийхына байланыслы тәреплери дәстанлар мысалында сөз етиледі. Екиншиси: Алтын Орда ямаса Ноғайлы дәуири, XIII-XVI әсирлер. Бул дәуірлерде қарақалпақлар ноғайлы аўқамында қәлипле-

сип, белгили тарийхый себеплер менен Арал теңизинин шығыс, кубла жағалауларына көшип келген хэм сол дәуірде көплеген дәстанлар пайда болған. Себеби, „Қарақалпақлардың батырлық жырларының барлығы дерлик ноғайлыдан басланады“ (2) деп көрсетеди. Соның менен бир қатарда ол „Алтын Орда дәуірінде көшпели түрк қәуімлері, әсіресе ноғайлылардың сиясий аўқамына бириккен қәуімлер, урыўлар аўыз әдебиятының көп ғана түрлерин, шығармаларын „Қоблан“, „Ер сайым“, „Шора“, „Едиге“, „Ер Қосай“, „Алпамыс“ қусаған жырларын дөретти. Бурыннан киятырған ертеклер, жырлар соңғы ўақытлардағы түрли тарийхый-сиясий жағдайларға байланыслы хэм солардың тешири астында дөретилип, өзгертилип қайта исленди“ (3) деген жуўмаққа келеди. Алымның ноғайлы дәуіріне айрықша қараўы менен бир қатарда батырлық жырлардың бурыннан киятырған сюжетлер екенлигине хэм олардың дәуірлик талапларға байланыслы қайта ислениўи мүмкин екенлигине итибар берип өтиўи бизде үлкен қызығыўшылықты пайда етеди, яғный сол дәуірлик өзгерислер нелерден ибарат болғанлығын хэм олар дәстанлардың сюжетлерин толтырыўда қандай хызметлер атқарғанлықларын билиўге умтылдырады. Үшиншиси: Қалмақлар дәуіри яғный Жоңғар қалмақларының шабыўылы хэм оның ақыбетлері дәуіри XVII-XVIII әсирлер. „Бул ўақларда жоңғарлар Орта Азия халықларына изли-изинен атланыслар жасайды, оғада қәуипли жаў болады. Қалмақ басқыншыларына қарсы изли-изинен тынбай алып барған қанлы гүреслери Орта Азия халықларының қыялында умтылмайтуғын хәдийсе болды хэм аўыз әдебиятында өзиниң терең изин қалдырды. Бурыннан айтылып киятырған жырларға усы хәдийсеге байланыслы жаңалықлар кирди“ (4) деп көрсетеди. Н.Дәўқараев дәстанлардың дөрелген дәуірлерин изертлегенде ең биринши гезекте этник атамаларға кеўил бөлиўи менен бирге, сол этник қатламлардың душпанларына да тоқтап өтиўди لازم деп есаплайды. Бул фольклорлық дөретпелерди ямаса қаҳарманлық дәстанларды тарийхый көз-қарастан үйрениўдеги ең нәтийжели усыллардың бири болып табылады. Себеби, алым сөз етип отырған Жоңғар қалмақлары ямаса Иранның патшасы Надиршахтың ҳәрекетлери тарийхта болған ўақыялар хэм Орта Азия халықларына, солардың ишинде қарақалпақ халқының тыныш, тоқ жасаўына узақ ўақытлар даўамында кесент етип отырған, ақыр ақыбетинде тоз-тоз болып бөлеклениўине алып келген жағдайларды жүзеге шығарған. Сонлықтан ол „Қалмақ“ деген атаманы „Этникалық атама емес, эпослық атақ, мийримсиз душпан мәнинде қолланылады...“ Монголлардан умытылмайтуғын азап көрген көшпели халықлардың ең соңғы қорқынышлы жаўы жоңғарлар-қалмақлар болды. Сонлықтан бурынғы, соңғы жаўлардың барлығын „қалмақ“ деген улыўмалық атақ пенен атаған. Қарақалпақ тилинде „қалмақ“ сөзи аяўсыз, мийримсиз, душпан деген мәнини билдиреди“ (5), деп түсиндиреди. Алымның бундай терең мәнили пикирлери, бизиң дәстанларымыздың айрым дәреклериниң, гейпара сюжетлериниң ерте есте жоқ дәуірлерде-ақ белгили болғанлығын билдиретуғын түсиниклерди келтирип шығарады. Ол қайсы дәстанды сөз етсе де, олардың мазмунында ерте дәуірлик қатламлардың излери барлығын бийкарламайды. Мәселен, ол „Қоблан“ дәстаны туўралы „Қоблан“ поэма-

сының турақлы варианттары Алтын Орданың соңғы дәуірлерінде жарыққа шыққан менен, сюжети илгериден киятырған болыуы керек“ (6) деп, оны қыпшақтар тарихы менен байланысты болыуы мүмкін деп шамалап қарайды. „Алпамыс“ дәстанының турақлы варианттарының жарыққа шыққан дәуирин „XV-XVI ғасырдан арыға кетпейди“, деп оған монғоллар үстемлігін, жонғар қалмақтар басқыншылық хәрекеттерін тийкар етип алады (7). Әлбетте Н.Дәуқараев турақлы вариант деген ибараны босқа ислетпеген, ол туұра мәнісінде бұрыннан айтылып киятырған дәстанлық сюжеттердің қайта өзгеріске ұшырап қалыптасып, турақласқан мазмұндардан ибарат болған жана редакциясын нәзерде тұтады. Демек, алым сол дәстанды жүзеге шығарған ески варианттарының болыуы мүмкіншіліктерін бийкарламайды. Бул пикирлерді алымның „Қырық-қыз“ дәстаны туұралы айтқан шешімдері толықтырады. „Бизің ойымызша „Қырық-қыз“ поэмасының тийкарғы нұсқасы оғада ерте замандарда жарыққа шыққан, поэмада гезлестуғын көп жағдайлар, оны гректердің ертедегі мифологиясында гезлестуғын жауынгер қыздар-амазонкалар менен ұшластырады. Оның сюжети соңынан қарақалпақ халқының этник составына кирген қәуімлердің ертедегі оғуз, сак, печенег аұқамының бирлеспесінде жүрген уақыттардан алынған. Әлбетте, аңыз әдебиатының нұсқасы болғанлықтан „Қырық қыз“ поэмасының бизің заманымызға түрлі тарихый жағдайларда атадан-балаға аңыз-еки түрде яллау жолы менен өтті, көп өзгеріслерге ұшырап қайта исленген жана варианты жеткен“ (8) деп белгилейди.

„Алпамыс“, „Қырық қыз“, „Қоблан“ дәстанларының доретилген дәуірлері туұралы сөз еткенде сыртқы жаулап алыушыларға қарсы күресиуіне айрықша әхмийет берип, булар оғуз, печенег, қыпшақ қәуімлері бирлескен дәуірлеріне туұра келеди хәм олардың жунғарларға, қалмақтарға қарсы күреслерінде сүүретлейди деп көрсетеди. Көп ғана қарақалпақ дәстанлары ноғайлы аұқамы дәуірінде пайда болған XIV-XVI ғасырларда тарихый уақыяларды өз бойына синирген деп бақалайды. Соның менен бирге, ол қайсы дәуірде дореген дәстан болмасын, оған соңғы дәуірлердегі тарихый уақыялардың жәмийеттік тәсирдің болатуғынлығын, белгили дәрежеде өзгеріслер киретуғынлығын тастыйықлайды.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Дәуқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. 1-бөлім, Нөкіс. Қарақалпақстан, 1977, 59-б.
2. Дәуқараев Н. Сонда, 69-б.
3. Дәуқараев Н. Сонда, 78-б.

4. Дәуқараев Н. Сонда, 281-б.
5. Дәуқараев Н. Сонда, 283-б.
6. Дәуқараев Н. Сонда, 219-б.
7. Дәуқараев Н. Сонда, 243-б.
8. Дәуқараев Н. Сонда, 280-б.

Н. ДӘУҚАРАЕВТЫҢ ПРОЗАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ИНСАН ХАРАКТЕРИ ХӘМ ТӘБИЯТ КӨРИНИСИН СҮҮРЕТЛЕҮДІҢ БИРЛИГИ

З. Бекбергенова,

филология ғилмлериниң кандидаты

Көркем әдебиятта тәбиат көринисин хәм оның әжайып сулыұлығын сүүретлеўге арналған лирикалық шығармалар „пейзаж лирикасы“ деп аталады. Әдебияттың қәлеген жанрындағы көркем шығармаларда қаҳарманлар ҳәрекет етип турған шараятты ҳәр тәрәплеме сүүретлеў ушын да, олардың ишки руўхый дүнйасын тереңнен ашып беріў мақсетинде де тәбиат көринислерин беріў үлкен әҳмийетке ийе.

Соңғы жыллары көпшилик жазыўшылар айырым прозалық шығармаларында тәбиат көриниси менен инсан характерин, қала берсе дәўир руўхын қатара-қатар сәўлендирип үлкен табысларға ерисип атырғанлығының гүўасы боламыз.

Әлбетте, тәбиаттың төрт паслы хәм оның сән-әлўан түсли бояўлары (жағдайлы хәм жағдайсыз, гөззал хәм солғын хәм т.б.). қушағында өмир сүрип атырған адамлардың социаллық турмыс тәризи менен руўхый гүйзелислерин параллель рәўиште көркем сәўлендириў қәлеген жазыўшыдан үлкен шеберликти талап етеди.

Бул усыллардың үлкен прозалық шығармаларға өтпестен алдын ХХ әсирдин 20-30-жыллары жаңа әдебий қубылыс сыпатында пайда бола баслаған қарақалпақ прозасында дәслепки очерк, гүрриндерде де кеңнен қолланылғанлығын А.Бегимов, Н.Дәўқараев, Д.Назбергенов, Ж.Аймурзаев хәм т.б. сөз шеберлериниң көркем шығармалары мысалында көриўге болады.

30-жыллары киши эпикалық жанрда жазылған шығармалар арасында Н.Дәўқараевтың „Интернатта“ гүррини идеясы бай, тематикасы жаңа, көлеми кең хәм усы дәўир ўақыяларын заманағой хәм тарийхый көз-қараста көркем сәўлендириўи менен өзгешеленип турады.

Сонлықтан белгили әдебият изертлеўшиси академик М.К.Нурмухамедов бул шығарманы ҳәр тәрәплеме терең изертлей отырып „жақсы тема хәм идея шығарманың сапасын белгилеўдиң бирден-бир шәрти емес екенлиги мәлим. Шығарма сапасы биринши нәўбетте жазыўшының шеберлигинен ғәрезли. Н.Дәўқараев халық тилин жақсы меңгерип пайдалана билетуғын, өмирдин типик ўақыя хәм моментлерин дурыс тандай алатуғын, психологиялық анализге шебер қарақалпақ жазыўшыларының бири еди“, - деп жоқары баҳа береді.

Хақыйқатында да, шығармада жазыўшының шеберлиги тема таңлаўында ямаса идеясында емес, сол шығарманың пүтин сюжетинде берилген турмыс ўақыялары менен адам характерлерин сүүретлеўинде, қаҳарман ҳәрекет етип турған орталықты, тәбиат көринисин жанлы бақлаўларында анық көзге түседі.

Н.Дәўқараев, бириншиден, „Интернатта“ гүрриниң темасы менен ўақыяларын сол ўақыттың талабынан, жәмийетлик-тарийхый шараяттан келип шыға отырып шебер таңдай алған. Екиншиден, шығарма қаҳарманларының социаллық турмыс тәризи менен ишки психологиялық кеўил-кеширмелерин терең ашыўда тәбиат көринисинен

шебер хәм утымлы пайдаланған.

Пейзаж гейде шығарма сюжетин, ондағы ўақыялардың раўажлануўын бир заман тормозлап (тоқтатып), оқыўшыға бираз дем бергендей түйиледи. Бул қубылыс көбинесе үлкен эпиклик жанрларға (повест хәм романларға - Б.З.) тән болып, гүрринде болса ўақыя хәм сюжеттин тоқтағаны емес, оның үзликсиз даўамы болып, қахарманның ишки дүньясы хәм характерине көширилген көриниси есапланады.

Пейзаж шығарма басында болса, болажақ ўақыялар ағымына алып кириў ушын оқыўшының психологиясына қолайлы имканият жаратады.

Мысалы, „Интернатта“ гүррининиң баслануўынан-ақ, гүз айының солғын тәбияты көз алдымызда былайынша жанлы сүүретленеди. „Октябрь айының соңғы күнлери. Күн уясына сыймай доланып, қыпқызыл шоқтай жанып, батыўдың аз-ақ алдында тур. „Кесе етек“ деген жерден өтип Қоңыратқа қарай созылған үлкен гүзар жол. Жетер жерде ел жоқ. Жолдың еки бойы қула дүз, кең дала, аппақ кебири шығып ыршып атыр.

Қар жерде бир түп когерген шоплер ғана көринеди. Оның да жапырақлары сарғайып сәни кетип қалған. Жол бойындағы бирли-жарым қарабарақлардың ашыўы бетке шығып „пырт“ етип жарылып кетейин деп тур. Аспандағы ала шапыран, қара бултар менен қоңыр салқын аяз, гүздің жақынлап қалғанын адамға ерксиз ойлатқандай еди.

Азайнан бермаған напақаларын таба алмай, алыстан динқеси қурып киятырғандай, бес-алты ғарғалар, адым жерге бир қонып, күн шығарға таман ушпақта.

Күн батар жақта қабағын қапсы жаўып, сексендеги ғаррыдай бүкшийип, Шағырлықтың таўы тур. Анықлап қараған адамға дүньяға келгенине пушайман етип, қапа болып турғандай көринеди“.

Гүрринди оқып отырған оқыўшы дәслебинде гүз айының солғын тәбияты менен қоршаған орталықтың сырлы келбетин көз алдына жанлы елеслетиўи тәбийғый.

Лекин, бул көринис соңынан усы „Кесе етек“ аўылынан шығып елсиз қула дүзде арқасында ески қапқа салған нәрсе қарасы бар, оның үстине тозыўы жеткен гөне көрпени тырмышлап арқалаған, қолында қундақлаўлы баласы, жүз адымдай изиректе үсти басы өрим-өрим, басында гөне тақыя, он бир-он еки жастың шамасындағы ақ куба, қыр мурынлы, жалаң аяқ киятырған баласы да бар, бет аўзында қан жоқ, реңки де сап-сары орта жаслардағы ҳаялдың өмирине көширилип сүүретленип шығарма қахарманларының тәгдири менен руўхый келбетин еле де терең ашыўда қолайлы имканият жаратады.

Усылайынша жазыўшы пейзаж кориниси менен образ жасаўға, анығырағы сөз бенен сүүрет салыўға шеберлигин 30-жыллардағы прозалық шығармаларында айқын сыпатлап береді.

Гүрринде берилген тәбият кориниси қахарман характери менен параллель рәиште сәулеленип драматизмге толы дәўир ўақыяларын терең ашыўда тийкарғы компонентлердин бири сыпатында қолланылады.

Шығармада күз айының ызғарлы күнлерінің бирінде хәм асыраушысынан хәм үй-жайынан айрылып баспанасыз қалған ана баланың (Улбосын хәм Төрештин) соңғы тәғдирінің қалай болатуғыны оқытуда терең ой салады.

Олардың қыйыншылыққа толы өмірінің еле ашылмай атырған сырлы бетлери тәбиат фонында былай сүүретленеди: „Күннің тек қызарып турған сәулеси ғана болмаса шығырлықтың аржағында жасырынған еди“.

Гүрриңнің келеси бапларында ашлық, мүтәжлик, аұырып атырған анасына ғамхорлық етиу Төрешти балық урлауға мәжбүр етеди. Соңынан ол усындай аш-әптада турмыста күп-кеширип жүрген көше балалары менен бирге интернатқа алып келинеди. Бул жерде жыллы кийим, жатақ жай, азық-ауқат пенен тәмийинленеди. Интернатқа келген дәслепки күннің биринде-ақ пайына тийген нанды жеместен анасына әкеліп береді. Жазыушы шығарма қахарманларының руухый келбети менен соңғы тәғдирин еледе терең ашыуда тәбиаттың жаңарыу, жанланыу паслы болған. „Бәхәр жақынлаған, март айының иши, узақ базар күни“ болып өткен уақыялардың шығарма қахарманларының тәғдирине үлкен бурылыс жасағанлығын жәмийетлик-тарийхий шараятлардан келип шығып исенимли сүүретлеген.

Жазыушының биз сөз етип отырған „Интернатта“ гүрриңи менен бирге „Көп күнлердің биреуі“, „Тойға барғанда“, „Бийбихан“, „Бахытлы мийнет“ хәм т.б. очерк хәм гүрриндерінде де тәбиат көриниси белгили бир мақсетте алынып шығарма қахарманының турмыс шараятына сай рәуиште көркем сүүретленеди.

Мысалы, жазыушының „Көп күнлердің биреуі“ дәслепки гүрриңинің басланыуында „Биз аұылдан шығып жаңа жыйнала баслағанымызда күн арқан бойлы көтерилип, нурлы сәулеси менен жер жүзин жайнатып қыздыра баслаған еди... Қайықшылар болса қанатларын таранып ушыуға ыңғайласып турған қуслардай есек, таяуларын таярлап жүр“ деген қатарларынан-ақ алыс қалаларға оқыуға баратырған жаслардың узақ сапарын қутлықлап турған қуяштың нурлы сәулеси менен де қайықшылардың да жедел ис-хәрекетлери параллель сәулеленип, усы жол сапарында автордың ози еситип, гууасы болған турмыс уақыялары менен жанлы тутасады.

Н.Дәуқараев „Бағман“ очеркинде бириншилерден болып елимизде бағшылық тарауының тилин билетуғын бағман ғаррының образын көркем сәулелендиреди. Оның усы тарау бойынша алып барып атырған ийгилики ислери келешекте халқымыздың абадан хәм тоқ жасаушы хәм тәбиат қойнын байытыуда уллы баслама болатуғынлығын қахарманның жанлы диалоглары, тәбиаттың гөззал көриниси менен терең ашады.

Жазыушының „Бийбихан“ гүрриңинің қахарманы 30-жыллардағы аұыл хожалығы тарауының алдыңғы қатардағы мийнетте мәрт, зәбердес жаял-қызларының жарқын тымсалы сыпатында бериледи.

Гүрриндеги „Таң атты. Кешеден бермаған жыллы төсекте терең уйқыға шүмеп, тырп етпей жатырған жанлы жәниұарлар орынларынан турып, қайтадан тиришиликке қәдем басты.

Әйнектен шашырап түскен күннің нурлы сәулеси: - Тур жаным,

Бийбиш, Ұақыт болды, - дегендей қытықлап бетинен сүйіп, Бийби-ханды уйқысынан оятты“.

Усылайынша, гүрринде сөз бенен салынған тәбияттың таңғы сулығ келбети инсан хәрекетлери менен терең байланысып, усы еки объек-ттин де бири-екиншисиз өмир сүре алмайтуғынлығын, олардың өз-ара диалектикалық байланыста жасап киятырғанлығын жай баянлап қой-мастан, айрықша поэтикалық усыл, лирикалық сұўретлеўлер менен шебер береді.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Адабий турлар ва жанрлар. Эпос-адабий тур сифатида. 1-жилд. Тошкент. Фан, 1991.

2. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебиаттаныў ата-маларының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзлиги. Нөкис. Би-лим, 1994.

3. Нурмухамедов М. Шығарма-ларының еки томлығы. 2-том. Қа-рақалпақ совет прозасы. Нөкис. Қарақалпақстан, 1985.

4. Дәўқараев Н. Шығармалары-ның толық жыйнағы, 1-том. Нөкис. Қарақалпақстан, 1970.

Н. ДӘУҚАРАЕВ ҚАРАҚАЛПАҚ ЭПОСЛАРЫ ҲАҚҚЫНДА

Ж. Низаматғинов

филология илимлериниң кандидаты

Қарақалпақ эпослары бойынша бириншилерден болып баҳалы пи-кирлер жүргизген ҳәм үлкен жуўмақлар ислеген алым Н. Дәўқараев болды. Ол эпослардың халықлығы, идеялық ҳәм көркемлилик бағыты, олардың өткендеги тарийхый Ұақыялар менен байланысы тәреплерин сөз етти. Эпослардағы классификация мәселесине де үлкен дыққат бөлип ислеп шықты.

Эпосларды „батырлар жыры“ ҳәм „дәстанлар“ деп бөлди. Батырлар жырына: „Алпамыс“, „Қоблан“, „Қырық қыз“, „Едиге“ ҳәм т.б.ларды, дәстанларға: „Бабараўшан“, „Юсуп-Зилийха“, „Зейнелараб“ қусаған дөретпелерди жатқарды. Бул дәстанлардың өзін үш топарға бөледі. 1. Диний дәстанлар; 2. Ашықлық ҳәм батырлық дәстанлары; 3. Ашықлық дәстанлар деп белгилейди.

Изертлеўшиниң эпосларды талқылаўда баҳалы пикирлери козге түсип турады. Оның көрсетиўинше, „Қарақалпақ халқы эпосларының қай-қайсысын алсаң да, оның мазмунында халқымыздың ямаса оның составына кирген этник қәўимлериниң басынан өткен сийасий-тарийхый жағдайының изин көриўге болады“ (1).

Алым „Алпамыс“, „Қоблан“, „Қырық қыз“ дәстанларына айрықша тоқтап өтип, үлкен илимий жобада қарастырды. Бул дөретпелердиң дәўири, халық турмысы менен байланысы, идеялық бағыты, образлар системасы, көркемлилиги ашып берилди. Әсиресе, дәстанларды салыс-тырып изертлеўге де итибар қаратты. Ол „Қарақалпақ батырлар жы-

рының шынлыққа жақын екенлигин, шамадан тыс, тийкарсыз, фантастика хэм мифологиялық арттырыулар аз екенин көрсетеди“(2). Алым эпослардың дәуири мәселесинде „Алпамыс“ дәстанының сюжети Орта Азияда жасайтуғын халықлардың сыртқы жауларына қарсы алып барған күреслеринен алынған деп, „қоңырат“, „қыпшақ“, „ноғайлы“ сөзлерине итибар берип өтеди. Қазақ, қарақалпақ халықтарының бир қатар батырлық жырлары ноғайлылар дәуиринде XIV-XVI әсирлерде пайда болғанын айтады. Изертлеуши дәстанлардағы образларды талқылауда да бақалы пикирлер жүргизди. Ол Алпамыс, Қоблан сыяқлы батырлардан кейинги баслы қахарманлар хаял-қызлар екенлигин көрсетип, олардың да образын ҳәр тәрәплеме илимий көз-қарастан ашып береди.

Н.Дәўқараевтың қарақалпақ эпослары бойынша изертлеу жұмысының бақалылығы соннан ибарат, бул мийнет соңғы дәуирде эпостаныўдың пайда болыўында, үлкен илимий мийнетлердин жүзеге келиўинде тийкар болды.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. Нокис. 1977. 188-бет
2. Сонда, 188-бет.

XX ӘСІР ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫ ХӘМ Н.ДӘУҚАРАЕВ МИЙНЕТЛЕРИ

П.Нуржанов,

филология илимлериниң канәиәаты

Бүгинги күни кең жәмийетшилигимиз тәрәпинен туўылғанының 100 жыллығы салтанатлы түрде белгиленип атырған Н.Дәўқараев миллий қарақалпақ әдебиятаныў илиминиң тийкарын салыўшы десек асыра силтеген болмаймыз. Ол сол ўақытларда жаңа аяққа турып киятырған әдебияттаныў илиминиң көркем созди жән-жақлама изертлеўге имканияты бар, өзинин жетилискен талқылау усылына хәм терминологиялық аппаратына ийе, әдебий-теориялық базасы бекем илим тараўына айланыў жолында аянбай хызмет иследи. Ол ең дәслеп халық арасында шашылып жүрген аўыз-еки әдебияттың ҳәр қыйлы жанрларына киретуғын шығармаларын, классик әдебият ўәкиллериниң дәрәжелерин жыйнау хәм баспаға таярлау исин пухталық пенен шөлкемлестирди, олардың өз ўақтында сапалы түрде баспадан шығыўына ат салысты. Буның үстине XX әсирдеги қыян-кести жәмийетлик-сиясий жағдайлардың көркем әдебиятқа хәм оның ўәкиллериниң омири менен дәрәтейшилигине тәсири, жаңа әсир әдебиятының раўажланыў бағдарлары, идеялық-тематикалық, жанрлық-стильлик хәм көркемлик өзгешеликтери хәм т.б. мәселелерди Н.Дәўқараев биринши болып системалы түрде изертлеуди баслады хәм бул жолда үлкен табысларды қолға киргизди. Сонлықтан да ол Өзбекстанда биринши болып әдебият та-

рауында докторлық диссертациясын жазып питкерген хәм оны Россия Илимлер академиясына қараслы Шығыстаныу институтының Илимий кеңесинде табыслы түрде қорғаған алым болып есапланады.

Хәр тәрәпме кең эрудицияға хәм илимий теориялық сауатқа ийе, халықтың тарийхын, әдет-үрпін, дәстүрін хәм көркем әдебиятын терең билиуши Н.Дәуқараев қарақалпақ әдебиятын ерте дәуірден баслап XX әсирдин 50-жылларына шекемги аралықтағы үлкен дәуірди изертлеуде тең-тайы жоқ мийнет исеledi. Оның қарақалпақ фольклоры, классик әдебияты мәселелерине арналған жумыслары менен бирге XX әсир қарақалпақ әдебиятының әҳмийетли мәселерине арналған мийнетлериндеги әҳмийетли жуұмақлар, тужырымлы пикирлер хәм илимий-теориялық ойлар еlege дейин өзиниң әҳмийетин жойтқан жоқ. Ол бул дәуір әдебиятын изертлеудиң концепциясын ислеп шыққан алым болды. Оның шығармаларының толық жыйнағының 3-томының 2 бөлими XIX әсир аяғы менен XX әсирдин басында жасап өткен көрнекли қарақалпақ шайырларының омири хәм дәретиушилиги, соның ишинде, Құлымбет, Гүлмурат, Сарыбай, Аннақул, Омар Сүгиримбет улы, Сыдық Тоқпан улы, Қазы Мәулик Бекмухаммед улы, А.Дабыловлардың өмири хәм олардың шығармаларының жанрлық-стилик өзгешеликлери, раўажланыу бағдарлары ҳаққында ықшам, тужырымлы пикирлери, жуұмақлары аты аталған шайырлардың дәретиушилигиниң кейинги илимпазлар тәрәпинен изертлениуине дурыс бағдар берген еди. Мәселен, Н.Дәуқараевтың жоқарыда аты аталған шайырлар дәретиушилиги ҳаққындағы пикир хәм жуұмақлары оның шәкиртлери болған Н.Жапақов, М.Нурмухамедов, Қ.Байниязов, С.Ахметов, С.Нийетуллаев, А.Пахратдинов, Т.Мәмбетниязов хәм т. б. тәрәпинен унамлы түрде даўам еттирилди.

Илимпаздың XX әсир әдебияты туўралы илимий пикирлери еле өзиниң актуальлығын жойтқан жоқ. Мәселен, усы әсир әдебиятын дәуирлестиу мәселеси ең бириншилерден болып Н.Дәуқараев тәрәпинен қолға алынды. Илимпаздың шығармаларының толық жыйнағының 3-томының 2-бөлиминде XX әсир әдебияты төмендегидей 4 дәуирге бөлинип изертленген: 1-дәуір (1920-1931-жыллар); 2-дәуір (1931-1941-жыллар); 3-дәуір (1941-1945-жыллар); 4-дәуір (1945-49-жыллар). Дыққатқа ылайық жери сонда, ғәрезсизлик дәуириниң берген имкәниятлары себепли XX әсирдин биринши ярымында болып өткен жәмийетлик-сиясий жағдай, оның көркем-әдебияттың раўажланыуына тәсири, жазыушы, шайырларымыздың омири хәм дәретиушилиги жолындағы қарама-қарсылықлар хәм өзгешеликлерди қайта изертлеу, әдебий-көркем қубылыслары қайта баҳалау мүмкиншилиги туўылған мәҳалде Н.Дәуқараев мийнетлерине терең дыққат аударыу, ондағы терең жуұмақлардан хәм илимий-теориялық пикирлерден дурыс пайдаланып, усы дәуір әдебиятын бүгинги заман талабына сай дәрежеде изертлеу илимпазларымыз алдында турған ең әҳмийетли мәселелердин бири болып табылады. Әсиресе, илимпаздың ӨзРИАҚҚБ жанындағы китапхананың қолжазбалар фондында сақлаулы турған 50 томнан ибарат қолжазба материалларын изертлеу илимпаздың бир пүтин илимий концепциясының қәлиплесиу эволюциясын, оның әдебий материалға, өз дәуириниң жәмийетлик-сиясий ўақыяларына деген қатнасын анық-

лаўда үлкен әхмийетке ийе. Биз илимпаздың толық шығармалар жыйнағының 3-томының текстін оның докторлық диссертациясының қолжазба варианты менен салыстырып көргенімізде айырым пикирлердің хәм жуўмақлардың жарыққа шықпай қырып тасланғанлығының гүясы болдық. Әсиресе, хәзирге дейін дәретиўшилиги жетерли дәрежеде изертленбей келген, XIX хәм XX әсирлердеги миллий әдебиятымызды байланыстырыўшы көпир хызметін атқарып келген Қазы Мәўлик, С.Мәжйитов, А.Дабылов, А.Муўсаев хәм т.б. дәретиўшилигине байланыслы Н.Дәўқараевтың буннан ярым әсирден аслам бурын айтып кеткен салмақлы хәм илимий-теориялық жақтан терең пикирлери еlege дейін өзиниң қунын жойтқан жоқ хәм аты аталған шайырлардың дәретиўшилигин буннан былайда изертлеўге жол-жоба болмақта. Бирақ, усы жерде айта кететуғын бир нәрсе, илимпаздың докторлық диссертациясының „Қарақалпақ совет әдебияты“ деп аталған үшінши бөлими баспаға таярланғанда 1970-жылларда ҳүким сүрген тубалаўшылық дәўириниң айырым идеологиялық-сиясий талапларына байланыслы илимпаздың жоқарыдағы аты аталған шайырлардың дәретиўшилиқ позициясы хәм өмирге көз-қарасы, олардың дүньятанымындағы қарама-қарсылықлар ҳаққындағы батыл түрде хәм илимий дәлилленген пикирлери түсирилип қалдырылған. Усы себепли Н.Дәўқараевтың өз илимий концепциясын алға сүриўдеги ер жүрекшилигинен, туўры сөзлилигинен хәм илимий принципиаллығынан дерек беретуғын айырым пикирлери, жуўмақлары кең жәмийетшиликке өз ўақтында жетпей қалған. Бул нәрсе илимпаздың илим майданындағы зәбердеслигин хәм пидәкерлигин келешек әўладқа ўлги сыпатында көрсетиўге белгили дәрежеде тосқынлық ислеген. Усы көз-қарастан илимпаздың жоқарыдағы аты аталған шайырлар дәретиўшилигине байланыслы өз ўақтында хәм илимий тереңдилиқ пенен айтқан пикирлерин әдил баҳалаўдың ўақты жетти деп ойлаймыз. Негизинде, зәбердес илимпаз өзиниң илимий мийнетлерин 1940-50-жылларда, яғный пүткил бурынғы Аўқам аймағында әдебий мийрасқа нигилистлик көз-қарастың күшейген дәўиринде жазғанына қарамастан, онда көп ғана жазыўшы-шайырларымыздың дәретиўшилигине, сол дәўирдеги жәмийетлик сиясий жағдайларына деген объектив көз-қарасты айқын сезиўимизге болады. Мәселен, Н.Дәўқараев белгили қыссахан, шайыр, ескише саўатлы инсан, кәтиб Қазы Мәўлик Бекмухаммед улының өмири хәм дәретиўшилиги ҳаққында биринши болып дурыс мағлыўмат береді. Оның пикиринше, „Мәўлик - Әжинияз шайырдың қарақалпақ поэзиясына шығыс әдебиятынан киргизген жақсы дәстүрлерин даўам етиўшилердің ең баслыларының биреўи“. Соның менен бирге илимпаздың „Қазы Мәўлик Октябрь революциясынан кейин жазыўшылықты пүткиллей қойып, тек өмириниң соңғы жылларында, яғный, 1947-жыллардан баслап тағы шығармалар жаза баслады“ (194-б.). Демек, Қазы Мәўликтің 30 жыл даўамында әдебияттан жырақта болғанлығы илимпаз тәрәпинен ашықтан-ашық айтылған. Бирақта буның себеплери жонинде илимпаз ҳеш нәрсе демейди. Буған илимпаз диссертациясын жазған хәм жақлаўға усынып атырған дәўирдің сиясий-идеологиялық талаплары жол қоймайтуғын еди. Әдебият тарийхынан белгили болғанындай, 1940-жыллардың екінши ярымындағы комму-

нистлик партияның „Звезда“ хэм т.б. журналлар ҳаққындағы шығарған, әдебияттың үстинен жекке ҳәкимшиликтиң күшейиўине алып келген қарарлары себепли коммунистлердиң алған бағдарына хэм тутқан саясатына қайшы келетуғын айырым көркем шығармалардың авторлары, сондай-ақ айырым көркем шығармалар, кинофильмлер, ауыз еки әдебият доретпелери қатаң түрде қуўдаланған еди. Усы себепли Н.Дәўқараевтың ески диний мектептерде оқып, Шымбай қаласында көп жыллар қазы болып ислеген Мәўлик Бекмухаммед улының Кеңес ҳүкимети белсендилери тәрәпинен қуўғынға ушырағанлығы, усы себепли оның жасырын түрде Түркменстанның Ташаўыз аймағына көшип кетиўине мәжбүр болып, туўған жер топырағына зар болып жүргенлиги, усы себепли көркем доретиўшилигин даўам еттириў мүмкиншилигинен махрум болғанлығы ҳаққында илимпаздың айтыўы да мүмкин емес еди. Қазы Мәўликтің аянышлы тәғдири хэм драматизмге толы өмир жолы илимпаздың шәкиртлери болған, ҳазирги ўақытта белгили илимпаз А.Пахратдинов, мийнет ветераны У.Рахметуллаев, жас әдебиятшы алым Б.Дәўлетовлар тәрәпинен жана материаллар тийкарында изертленбекте.

Н.Дәўқараев жоқарыда аты аталған айырым шайырлардың, соның ишинде, С.Нурымбетов, А.Дабылов, Қыдырнияз, А.Муўсаев хэм тағы басқалардың ХХ әсирдиң басындағы жаңа дәўир саясатын, әдебияттағы жаңа бағдарды бирден қабыллаўының жүдә қыйын болғанлығын, бул қурамалы процесстиң бир неше он жыллықларға созылғанлығын, бул нәрсениң бирден, кескин түрде шешилиўиниң мүмкин де емеслигин дурыс көрсетип берген еди. Мәселен, илимпаздың архивинде сақлаўлы турған докторлық диссертациясының орыс тилиндеги вариантында „Народные поэты старшего поколения, начавшие свою литературную деятельность еще перед Октябрьской революцией, различными путями восприняли новый советский порядок. Одни как Маулик Бекимбетов, С.Нурымбетов долгие годы просто молчали. Другие как Аббаз, Кдырнияз не поняли сразу значения Октябрьской революции; в тяжелой обстановке, связанной с гражданской войной и басмачеством, они высказывали мысли о том, что лучше было старое время, лучше возвратиться к старому. Также народные поэты, как Аяпберген, решительно и бесповоротно воспринявшие Октябрьскую революцию, как освободительницу трудящихся, угнетенных масс, не встречали надлежавшей поддержки...“ (1) Сондай-ақ, илимпаз өзиниң жоқарыдағы шайырлар, олардың жаңа заман тәртиплерине деген көзқарасларының қалиплесиўиндеги қыйыншылықлар, доретиўшилигиндеги қарама-қарсылықлар туўралы айта келип, олардың Октябрь аўдарыспағына деген позицияларының ҳәр қыйлылығы туўралы томендегише жазған еди: „К этому времени (к концу 1920-х годов-Н. П.) в ряды советских поэтов влились и те представители шаиrow старшего поколения как Аббаз и другие, которые раньше не понимали сущность проводимых Советской властью преобразований. Теперь они тоже начали воспевать новую жизнь, убившись на опыте в правоте дела. С другой стороны, некоторые писатели вроде К.Ерманова, пришедшие в литературу как выразители буржуазно-националистической идеологии, к этому моменту докатились до открытых выступле-

ний, направленных к защите интересов умирающего кулачества" (2). Илимпаздың биз мысалға алған пикирлери, бир жағынан, оның сол дәуірдің әдебий өмиріндегі қарама-қарсылықтарды әдил түрде айтыуға, объектив бағалауға деген умтылысынан дәрек берсе, екінші жағынан, илимпаздың озиниң мийнетлерінде, көз-қарасында да сол дәуірде хұким сүрген идеологияның, сиясаттың тәсіриниң жоқ емеслигин көрсетеди. Бирақ та Н.Дәўқараевтың сол дәуірде-ақ, яғный коммунистлик партияның идеологиядағы оң қолы болған Жданов басшылығындағы белсендилердиң „Шаш ал десе бас алатуғын“ сиясаты хұким сүрип турған дәуірде-ақ әдебий кубылысларды әдил бағалауға умтылғанның өзи-ақ оның ер жүрекчилигинен, илимий принципиаллығынан дәрек береді.

Н.Дәўқараев XX әсир әдебиятының көп ғана мәселелери, соның ишинде, оның көрнекли ўәкиллери болған А.Муўсаев, А.Дабылов, С.Нурымбетов, А.Матякупов, Ә.Өтепов, Х.Ахметов, Ж.Аймурзаев, М.Дәрибаев, Д.Назбергенев, Н.Жапақов, Х.Сейтовлардың дөретиўшилик тулғасы туўралы озиниң докторлық диссертациясының үшінши бөлиминде өз алдына әдебий портретлерди дөретип, олардың дөретиўшилигиниң идеялық-тематикалық хәм жанрлық стиллик бағдарларын, көркемлик өзгешеликлерин бириншилерден болып талқылады. Нәтийжеде аты аталған көркем сөз шеберлери дөретиўшилигиниң 1950-2005-жыллар арасында және де теренирек изертлениўинде, әсиресе, ғәрезсизлик заманының талабына сай XX әсир әдебиятының және де теренирек илимий-теориялық тийкарда қайта изертлениўинде Н.Дәўқараевтың „Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери“ мийнетинде айтылған илимий жуўмақлар хәм пикирлер үлкен әхмийетке ийе болды. Бул туўралы белгили алымның шәкиртлери болған, 1950-жыллардың екінши ярымынан баслап әдебиятты изертлеўге кирискен М.Нурмухамедов, И.Сағыйтов, Г.Есемуратов, С.Ахметов, Қ.Мақсетов, А.Насруллаев, Қ.Байниязов, кейин ала К.Худайбергенев, Т.Мәмбетниязов, Ж.Нарымбетов хәм т.б. илимпазлар көрнекли алымның XX әсир қарақалпақ әдебиятын изертлеўдеги орны жөнинде салмақлы пикирлерди ортаға таслады хәм өзлери де бул бағдарда терең илимий-теориялық дәрежедеги мийнетлерди жарыққа шығарды.

Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ миллий әдебияттаныў илиминиң тийкарын салыўшы, Өзбекстан Республикасында әдебият тараўында биринши илим докторы Н.Дәўқараевтың ауыз еки хәм классик әдебияты, сондай-ақ XX әсир қарақалпақ әдебиятын изертлеўдеги орны салмақлы болып табылады. Сонлықтан да, оның бул бағдардағы илимий пикирлерин, жуўмақларын бүгинги заман табалына сай ылайықлы түрде даўам еттириў ең әхмийетли мәселелердиң бири болып табылады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Давкараев Н. Қарақалпақ әдебиятының очерклери. том 3.; Пути развития каракалпакской советской литературы. с. 23.; ӨзРИАҚҚБ китапханасы қолжазбалар фонды. Ендиги мысаллар усы дәректен алынады.
2. Жоқарыда көрсетилген дәрек. с. 29.

ДӘУҚАРАЕВ НӘЖИМ СААТДИН УЛЫНЫҢ ЛЕКСИКОГРАФИЯ ТАРАҰЫНДАҒЫ ХЫЗМЕТЛЕРІ

*М.Каленәров,
филология илимлерінің кандидаты*

Дәуқараев Нәжим Қарақалпақстан Республикасының белгилі жазыушы және филолог илимпазы сыпатында көп ғана әдебиет шығармалар жазыу менен бір қатарда илимнің көптеген тараулары менен шұғылланған. Мәселен, ол пьеса жазыу менен де, аудармашылық жұмыстар менен де шұғылланып, көп ғана илимий міндеттердің авторы болыу менен бір қатарда қарақалпақ тіл билимінің рауажланыуында әһмийетті жұмыстарды атқарған.

Н.Дәуқараев Қарақалпақстан Республикасында илим-білімге қызығушылығы болған ең дәлелі жасардың биі болып, ол 1920-жылдардан-ақ сауат ашып жоғарғы оқу орындарында оқиды, педагогикалық білім алады. Ол 1930-жылы Қазақстан Республикасындағы институттарда оқиды және Қарақалпақстан Республикасында дәлелі тунғыш білім орайы, яғни мұғалімдер таярлау институтын шөлкестіріуге қатнасады, ұсы институттағы студенттерге ұстазлық етеді.

Қарақалпақстан Республикасында мәдениеттің, экономиканың рауажланыу жолына жаңа ғана бағдар алған ұақыттары қарақалпақ тілі имласы латынласқан жаңа алфавитке өтіп, тилимиздің орфографиясына, терминологиясына және басқа да тарауларына байланысты тилшілердің биринші конференциясында жаңа орфографиялық қағыйдалар бекитилип, тилимиздің және жазыуымыздың бир тәртіпке түсіуінде Н.Дәуқараев белгилі орынды ийелеген.

1934-жылы 14-мартта Путкил Союзлық Орайлық жаңа әліпбе комитетінің президиумында Қарақалпақстан жаңа әліпбе комитетінің иси және областта латынласыу исинің барысы қаралған, тил қурылысының әһмийетті мәселелерін шешиу жолында жаңа алфавит комитетінің жұмыстарын қайта қурыу керек, яғни айрықша орфографиялық көрсеткіштерді, терминологиялық сөзліктерді және қарақалпақ тили бойынша методикалық қуралларды іслеп шығыу тарауларында, екінші орфографиялық және терминологиялық конференцияның ашылуына дейін жобаларды іслеп шығыу, таярлық жұмыстарын басқарған.

1935-жылы 20-февральда „Қызыл Қарақалпақстан“ газетасында „Заманымызға ылайық орфография керек“ деген мақаласында сол ұақыттағы тил билимінің орфография менен терминология мәселесі хақында өзінің пикирлерін билдирген. Ал, оның 1938-жылы „Совет мұғаліми“ газетасында К.Убайдуллаев және Қ.Айымбетовлар менен биргеликте „Қарақалпақ тилинің алфавит және орфографиясының проекті“ атлы мақаласы жарияланған. Сондай-ақ, оның басшылығында К.Убайдуллаев және Қ.Айымбетовлар менен биргеликте „Қарақалпақ әдебиет тилинің орфографиясы“ деген атамадағы кітапшасы (18 беттен ибарат) Төрткүл қаласында баспадан шығарылған,

бунда халықтың сөйлеу тили менен жазуу қағыйдалары хаққында илимий-теориялық мәселелерди мүмкиншилиги болғанынша жол-жобалар көрсетип бере алған.

1939-жылы 9-декабрде Төрткүлде интеллигентлердин улуўма мажлисинде латын алфавитинен орыс-кирилл графикасы тийкарын дағы карақалпақ алфавитин қабыл етиу хаққында пикир болып, буну бир ауыздан мақуллап қабыл еткен. 1940-жылы 14-февральда Карақалпақстан хукиметлик комиссиясы да буну мақуллаиды хәм сол жылдың 20-майда Карақалпақстан Совнаркомының қарары менен „Қарақалпақ тилинің жаңа орфографиялық қағыйдалар режесин“ ислеп шығу Н.Дәўқараев пенен Қ.Айымбетовқа жүкленеди хәм кеўилге муўапық етип ислеп шығылады.

Н.Дәўқараев 1934-1935-жыллары карақалпақ тилин изертлеу, оқу қуралларын дүзиу ислери қолға ала баслаған, сол жыллары Нарком-простың бул бөлиминиң изертлеу, қалипlesiу исине озиниң салмақлы үлесин қосып отырған. Мәселен, 1936-жылы Москвада 3-4-класслар ушын „Оқу китабы“, 1938-жылы басланғыш мектептер ушын „Әлипбе“, „Қарақалпақ тили“, „Қарақалпақ тилиниң грамматикасы хәм орфографиясы“, 1939-жылы „Әлипбе“ китабы екнши мәртебе шығарылған.

1939-1946-жыллар аралығындағы „Қарақалпақ тилиниң грамматикасы (синтаксис)“ деген сабақлығы 1940-жылы, ал, 1940-жылы „Қарақалпақ тили“ 4-класс ушын Р.Жумамуратов пенен бирликте, „Қарақалпақ тили“ 3-класс ушын А.Есемуратов пенен бирликте жазылған сабақлықлары Москва-Төрткүл қалаларында шығарылған. Ал, онын оқу китапларына, сабақлықларына алынған шынығыўларына қоса сөзликлер хәм түсиндирме сөзликлер берилген. „Қарақалпақ тилиниң программасы“ атлы мийнети де баспадан шығарылған.

Н.Дәўқараев тәрeпинен дүзилген оқу қуралларында оқушыларға билим тийкарларын берiu менен бирликте талим-тәрбия берiuге де кеўил бөлинген. Оқу китапларына кирген материаллардың мектеп программасына, оқушылардың жас өзгешеликлерине, билим көлемине сәйкеслигине кеўил бөлген хәм оларға алынған мысаллар карақалпақ шығармаларынан алынған. Оның дүзген оқу қуралларындағы сөзликлер хәм түсиндирме сөзликлер басқа авторлар тәрeпинен дүзилген оқу қуралларынан әдеуир дәрежеде айрықшалық тәрepleri басым екенлиги менен ажыралып турады. Соның нәтижесинже кейинги қайта исленип шыққан китаплары сол ўақыттың талабына ўлайықластырып толық жуўап берерликтей болып шыққанлығы белгили. Ол грамматикалық терминлердиң пайда болыўында, қалипlesiуинде, раўажланыўында пидәкерлик пенен мийнет еткенлиги коринип турады.

Н.Дәўқараев 1944-жылы шөлкемлестирилген Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институтында ислеген дәуиринде карақалпақ тили хәм әдебияты кафедрасын басқарып, ондағы студентлерге карақалпақ тили хәм әдебиятынан сабақ берип, талим-тәрбия бойынша ислерин жемисли илимий-методикалық жумыслар менен тығыз байланыстырып алып барады. Ол карақалпақ тилиниң изертлениуи, оқытылыўына көп ғана кеўил бөлип, карақалпақ тилиниң диалектологиясы бойынша да материаллар топлаған. Улуўма тил билиминиң әмелият пенен

байланыслы оқытылуында, әсіресе, болажақ тилшилерди тәрбиялаудағы мийнетлери уллы.

Сонлықтан да оның хақыйқый филолог, лексикограф екенлиги алымларымыз тәрәпинен жоқары баҳаланған(1).

Нәжим Дәўқараевтың өмиринен оның хақ кеўилли, хадал мийнеткеш, жигерли азамат екенлиги, оның исми бизиң республикамызда ғана емес, басқа сырт еллерге де кеннен бегили. Ол Қарақалпақстан Республикасы тарийхында тек ғана илимпаз сыпатында ғана емес, ал илимди шөлкемлестириўши хәм устаз сыпатында да мәңгиге қалады хәм оның илимий мийнетлери кейинги әўладлар ушын хәмме ўақыт ўлги болады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Баскаков Н.А. Қарақалпақ тили лексикасының составы хәм сөз қурылысы. // „Об исследовании сравнительной грамматики тюркских языков“. Москва. 1962, с.80.; Айымбетов Қ. Өткен күнлерден елеслер. Нөкис. „Қарақалпақстан“. 1972, 272-277-бб.; 1940-жылы 24-июньде „Қызыл Қарақалпақстан“ газетасында „Синтаксис хаққында“ деген мақала жарияланған (авторы белгисиз); Насыров Д.С. Н.Дәўқараев-как исследователь каракалпакского языка. // Вестник Каракалпакского филиала АНУзССР. 1965, N3, с.92-94; Нарымбетов Ж. Саўлатлы тулға. // Әмиўдарья. 1977. N4, 98-106-б; Насыров Д.С., Пирниязов К. Нәжим Дәўқараев хәм қарақалпақ тил илими. 1977, N4, 104-111-бб.

Н. ДӘУҚАРАЕВ ҮЛКЕН АЛЫМ ХӘМ ҚӘДИРДАН УСТАЗ БОЛДЫ

А.Пахратғинов

филология илимлерінің докторы, профессор

Қарақалпақстанда 1940-50-жылдарда Қарақалпақ мәмлекеттик педагогикалық институтында оқыған хәр бир адамнан, саған өмирде кимлер сонша илхамландырыушы йош, күш құдиретлиликлер бағышлады, бул уллы жолларда устаз жолы деп исеним менен сыйынып алға умтылдыңыз деп қалса, хәр бир адам хеш екиленбестен оған Н.Дәуқараев пенен Қ.Аимбетовтың, А.Есемуратов пенен Қ.Бердимуратовтың, Т.Изимбетов пенен И.Юсуповлар сыяқлы устазлардан тәлим алғанлығын, олардың нәсиятларын тыңлап, олар менен заманлас болып, олардың мийнетлеринен, лекцияларынан руўланғанлығын, елге, халыққа хызмет етиўди сол устазлардан үйренгенлигин, камалға келгенликлерин мақтаныш етип айтып жүреди деп ойлайман.

Бизлер де 1950-жылларда пединститутта оқыдық. Н.Дәуқараевтың шәкирти болдық. Усы атлары аталған устазлардың ишинде кең диапозондағы, әжайып эрудициясы менен бизлерге жалықпай лекция оқыған, билим берген Н.Дәуқараев бизлердин көз алдымызда хәр бир демде мәңги жанлы образ болып елеслейди.

1934-жылы Қарақалпақстанда педагогикалық институттың ашылуы елде үлкен тарийхый ўақыя болды. Пединститут ашылса да өз бойын өзи тиклеп кетиўине көп адамлар гүман менен қарады. Усындай қыйын жағдайларда пединституттың белсенди жигитлеринен бири болып турып Н.Дәуқараев онда қарақалпақ тили хәм әдебияты кафедрасын басқарыўға киристи. Солай етип, ол 1930-жылларда Қарақалпақстанда дәслепки филология илимлерин шолкемлестириў мәселелериниң сағасында турды. Хәқыйқатында да дәслеп кафедра Н.Дәуқараевтай жоқары мағлыўматлы, тәжирийбели адамлар қолында турмаса қыйын еди. Себеби, жаңа дүзилген пединституттың жаңа басланып атырған қарақалпақ тили хәм әдебияты факультетиниң студент хәм муғаллимлери ушын оқыў бағдарламалары, оқыўлықлары жоқ еди. Оның үстине бурыннан атадан-балаға мийрас болып отип киятырған қолжазба мәдений фонд елден жыйнап алынбаған, және де 30-жылларға шекем жеткен халық шайырлары Қазы Мәулик, Аяпберген, Әбдиқадир, Аббаз хәм тағы басқа да шайырлар „халық душпаны“ деп қараланып атырған кризислик ўақытлар, жазыўшылықта 30-жылларда Қ.Әуезов, С.Мәжйитов, И.Фазыловлар да қамаўға алынып атырған гезлери, тек институтты, факультетти сақлап қалыў емес, миллетти оның миллий әдебиятын, мәдениятын сақлап қалыў, оларды халық мәпине пайдаланыў усаған уллы ислерди басқарыўда Н.Дәуқараев республикада белгили дәрежеде үлкен роль атқарды.

1930-жылларда ол өзине болған хәр қандай жаманлықлардан қорықпады. Оның бул жылларда жала жабылып, жумыстан босап қалған ўақытлары да болды. Н.Дәуқараевтың ел ғамы, халық мәпи ушын ислеп атырған хызметлерин көрген адамлар оған бәрха үлкен исеним менен, үмит пенен қарады. Сол себепли де оған бул жылларда мәмле-

кетлик ҳам жамийетлик ислерди басқарыўды исенип тапсырды. Ол 1935-жылдан 1941-жылға шекем пединститутта кафедра басығы, 1941-1944-жыллары Қарақалпақстан АССР Совнаркомы қасындағы Искусство ислери басқармасының басығы, соларға қосымша Мәмлекетлик театрдың директоры, 1946-1948-жыллары Қарақалпақстан Жазыушылар аўқамының басығы лаўазымларында иследи.

Н.Дәўқараев бул жылларда Қарақалпақстанда илимди раўажландырыў, миллий кадрларды таярлаў машқалаларына айрықша кеўил бөлди. Н.Дәўқараевтың басламасы бойынша 1944-жылы илимизертлеў институты шөлкемлестирилди. Оған 1944-жылдан 1953-жылдың июль айына шекем өзи директор болып иследи. Н.Дәўқараев өз елин, өз халқын басқа билимди, мәдениетли еллердей, халықлардай болып жасағанлығын көргиси келди. Н.Дәўқараевтың бул жыллардағы хызметлери ол тек өзиниң мәпи, жан сақлаўы ушын емес, сол дәўирдеги зорабанлық пенен жасап турған ҳам басқарылып турған социалистлик дизимниң барлық идеологиялық күшлерин әстелик пенен, абайлылық пенен мүмкиншилиги болғанша өз халқының, өз миллетиниң раўажланыўына жақынластырыўға ғайрат салды. Бул дәўирдеги Н.Дәўқараевтың өз ели, халқы алдындағы уллы хызметлериниң бири Қарақалпақстанда миллеттин келбетин көрсетуғын филология илимлериниң раўажланыўына айрықша итибар берди. Ол бириншилерден болып қарақалпақ әдебияты тарийхын системаластырып берди. Екинши, алымның өз ели, халқы алдындағы уллы хызметлериниң бири-ол қарақалпақ жигит-қызларын Ташкент, Алма-Ата, Москвадағы үлкен-үлкен илим орайлары менен байланыстырды. Жасларға пүткил дүньялық илимге шығыўдың мүмкиншиликлерин жаратып берип кетти.

Бизлер ҳәзирги ғәрезсизлик дәўирде жасап атырып усындай уллы адамларды көзимиз көрип, қолында оқып, институт аудиторияларында оның лекцияларын тыңлап, оның өткерген әмелий ислериниң ишинде болып, оның ақыл-нәсиятларын еситип, шәкирти болып қалып, оның шарапаты менен әдебиятшы илимпаз болып жетисип азба, көпне әдебияттануў илимине үлес қосқанлығымызға қуўанамыз. Ҳақыйқатын айтыў керек, бәри бир илим майданында мысалы мен өзим қанша хызмет қылсамда тап Н.Дәўқараевтай алым болып жетисе алмайтуғынлығымды жасырмай айтар едим. Және де уллы устазлардың шәкирти сыпатында оның илимий мийнетлери ҳаққында айтқанымызда оның поэзиясындағы, прозасындағы, драматургиясындағы таўсылмас байлықларын елеге шекем адамларға кеўилдегидей қылып жеткере алмағанлығым маған бәрха әрман болады да турады. Қулласы, устаз ҳақында устаздай мийнет етип бере алмай атырмыз. Мен бул уллы устазға шәкирти сыпатында ҳамме ўақытларда бир өмирге қарыздарман. Мен 1958-жылы Б.Исмаилов пенен бирге Н.Дәўқараевтың „Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери“ атлы үлкен мийнетин баспаға таярлап шығардым. 1970-жыллардағы Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының Н.Дәўқараев атындағы Тарийх, тил ҳам әдебият институтының илимий хызметкерлери таярлап баспада жәриялаған шығармаларының толық жыйнағының үш томлығының илимий редакторы болып хызмет еттим. Уллы устаз ҳаққында Өзбекстанда ҳам Қарақалпақстанда шығатуғын илимий

топламларда, газета журналларда оның әдебий хэм илимий мийнетлерине байланыслы, устазлық хызметлери ҳаққында көп-көп мақалалар жәрияладым. Бир неше мәртебе илимий конференцияларда ол ҳаққында баянатлар жасадым. Бирақ булардың барлығы да маған аздай, устазға еле жетерли хызмет ете алмағанымдай көринеди де турады. Устазға арнап қанша мақалалар жазсам да, бәри бир бул мақалаларым кеўилдегидей болып шықпай атырғандай, Н.Дәўқараевқа мүнәсип онлап айта алмағандай болады да турады. Тап көплери жетиспей атырғандай, бул мақалаларымда уллы устаздың ҳақыйқы руўхы сезилмей атырғандай, көринбей атырғандай болады да турады. Уллы адамның уллылығын айтып, жазып жеткерий қатты қыйын екен. Бәри бир менің жүрегимде Н.Дәўқараев үлкен алым, қадирдан устаз болып бир өмирге қала береді.

Н.ДӘУҚАРАЕВТЫҢ СИЯСИЙ РЕПРЕССИЯҒА УШЫРАУЫ

Ш.Бабашев

тарийх илимлериниң кандидаты, профессор

Елде тоталитарлық дүзим, Совет ҳәкимияты үстемлик еткен жылларда „Хуқық бақлаўшы“ деп аталған СССР бас прокуроры А.Я.Вышинский „Сиясий жынаятшылар“дың тек өзлерин емес, ҳәттеки олардың шанарақ ағзаларын хэм таныс-билислерин де жынайый жуўапкершиликке тартыў кереклигин уқтырған еди.

Ал СССР Ишки ислер халық Комиссариаты уйымлары болса халқымыздың сүйикли перзентлерин „Халық душпаны“ аты менен айыпплап түрли жазаларға гириптар етти. Усындай бир аўыр қайғылы заманда келешегин ойлап, заманына баққан жас талант ийеси Нәжим аға Дәўқараев келешек бахты ушын гүреске өзін таярлаў мақсетинде болған болса керек, өз өмир баянында „Мен 1905-жылы Қоңырат районында туўылдым. Шығысым бай улы. Әкем Саатдийин 1914-1915-жыллары пахта тазалаў заводы ийеси болған...“ деп ата-тегин жасырмай ашықтан ашық жазған еди.

Ҳақыйқатында жаңа Совет ҳәкимияты дәслепки жыллардан баслап ири завод, кәрхана, жер ийелериниң мал-мүликлерин конфискациялаў менен оларға қарсы урыс жәриялады. Олардың қатарында Дәўқараевлар шаңарағы да қатты жазаланды.

1921-жылы Хорезм халық Республикасындағы РСФСР ҳүкметиниң толық ҳуқықты ўәкили И.М.Быктың тапсырмасы менен ХХР ОГПУ тәрәпинен контрреволюциялық панисламистлик „Миллий Иттифақ“ шөлкеминиң ағзасы, Совет ҳүкметиниң душпаны деп айыпланып, Нәжим ағаның атасы Алламберген бай Дәўқараев, молла Ыбби Ерниязов (бурынғы Қоңырат ҳәкими), Әўез молла Өтепов (бурынғы Қоңырат партия комитети хаткери) Сейфулғабит Мәжийтов хэм т.б.

қамаққа алынады. Сол уақытта ХХР ның ОАК жанындағы рабочий-дехкан инспекциясы халық комиссариаты баслығының орынбасары қоңыратлы қарақалпақ Ораз Ирмановтың тиккелей араласыуы менен олар қамақтан азат етиледі. (Бул азаматтардың хәммеси де жазалаушы ұйым хызметкери қолынан өледі-Ш.Б.). Совет хукиметиниң елдеги байларға болған қатнасы өзлерин үй менен хәм оларды қысқыға алыу сиясатынан қәуипленген Саатдийин аға баласы Нәжимди олардың көзинен тасалау хәм тыянақлы билим беріу мақсетинде 1924-жылы Оренбург қаласына оқыуға жибереди. Нәжим педагогикалық институттың таярлық курсына оқыйды. 1926-1932-жыллары Нәжим Дәўқараев Алма-Ата қаласындағы халық ағартуы институтын хәм Оренбург пединститутын, яғный бирден еки институтты қызыл диплом менен табыслы тамамлап, сол жақта ислеп қалады.

Орайдың тапсырмасы менен бай-кулақларды класс ретинде саплас-тырыу сиясатын әмелге асырыу жылларында Қарақалпақстан ўлая-тында массалық репрессиядан Дәўқараевлар шаңарағы да шетте қал-мады. 1928-жылы Нәжим ағаның әкеси Саатдийин Дәўқараев кулак сыпатында айыпланып ауыл хожалығы салығына тартылып, оны төлей алмағаны үшін бес жылға сотланып МДЛ ге сүргин етиледі. Ол 1931-жылы түрмеде әлемнен өтеді.

1929-жылғы Тахтақөпир кураллы көтерілисин қоллап-қуатлап Қоңырат районындағы баспашылық хәрекетке жәрдем берген деген гүман менен айыпланып Қоңырат районында ағартуы бөлим баслығы болып ислеген Нәжим ағаның ағасы Хожетдин Дәўқараев ККАО ОГ-ПУ тәрәпинен 1931-жылы қамаққа алынады. Ол РСФСР Жынаят Кодекстиниң 116-статьясы менен айыпланып суд жууапкершилигине тартылады. Хожетдин екинши мәрте 1935-жылы 2 жылға судланады. Қамақ мүддетин өтеп келгеннен кейин Хожетдин Дәўқараев үшінши мәрте Өзбекстан ССР Жынаят Кодекстиниң 66-статьясы 1-бәнти менен айыпланып 1937-жылы 13-октябрьде қамаққа алынып, Өзбекстан ССР ИИХҚ ты жанындағы „Үшлик“ тиң қарары менен 10 жылға МДЛ не сүргин етиледі.

Нәжим ағаның анасы Үлхан апаның иниси Күлен воыстың бала-сы Қалила 1929-жылғы Тахтақөпир қозғалысына қатнасқанлар қатарында айыпланып, 1929-жылы үш жылға қамалған еді. Ол екинши мәрте 1938-жылы 28-мартта қамаққа алынып ӨзССР Жынаят кодекси-ниң 66-статьясы 1-бәнти хәм 67-статьясы менен айыпланып 8 жыл мүддетке МДЛ не сүргин етиледі. Хожетдин Дәўқараев 1958-жылы 24-февральда, Куленов Калила 1992-жылы 23-июльде ақланады.

1934-1935-жылларда Республикамызда репрессияның толқыны пәсендеп, халқымыздың руўхый мәдениатын хәм экономикасын раўаж-ландырыуға белгилі дыққат аударылды.

1934-жылы жоқарғы мағлыұматлы педагог Н.Дәўқараевты Қарақал-пақстан хукимети басшылары шақырып алады хәм ол Қарақалпақстан муғаллимлер институтының қарақалпақ тили хәм әдебияты кафедрасы баслығы, соңынан Қарақалпақстан жазыушылар аўқамы басқармасы-ның жууаплы хаткери, урыс жыллары ҚҚАССР ХКК жанындағы Көркем өнер ислери бойынша басқарманың баслығы, Мәмлекетлик театрдың директоры, 1947-жылдан баслап ӨзИА ның Экономика хәм

мәдениет институтының хәм пединститутта қарақалпақ әдебияты кафедрасының баслығы лауазымларында ислейди.

Республикамызда репрессиялық сиясат хәўиж алған 1937-жылдан баслап Нәжим аға Дәўқараев бәрқулла жазалаў уйымының бақлаў хәм партия шолкеминиң куўдаланыўы астында болғанын айырықша атап өтиўимиз керек.

Усындай аўыр жылларда Нәжим Дәўқараев Қарақалпақстанда илимди, мәдениетти, көркем өнер тараўларын раўажландырыўда, илимий кадрларды таярлаўда жан-тәни менен хызмет атқарыў менен 1946-жылы илим кандидаты, 1951-жылы илим докторы илимий дәрежелерин алыўға миясар болды. Ол өзиниң искерлиги, ер-жүрек батырлығы, үлкен адамгершилик қасийетлери менен басына түскен аўыр күнлерди мәрдана жеңе билген инсан еди.

1941-1945-жылларда Нәжим Дәўқараев қарақалпақ халқының сүйикли дастаны „Алпамыс“ драмасын жазып хәм театрда сахналастырып, халық батырының образын жаратып, халқының басына аўыр күнлер туўғанда ел перзентлерин ўатанды қорғаўға руўхландырған әжайып шығарма дәреткен еди. Сондай-ақ, ол қарақалпақ халқының сүйикли шайыры Бердақтың творчествосын хәр тәреплеме терең изертлеген хәм қарақалпақ әдебиеттаныў илиминиң тийкарын салған уллы илимпаз еди.

XX әсирдиң 40-50-жылларында зулымлық дүзимниң идеологиялық майдандағы хұжими басланыўы менен „Миллетшиликке қарсы гүрес“ пердеси астында халқымыздың мәдений мийрасларының жан күйер зиялылары, әсиресе, илим, әдебиет, көркем өнер тараўының көрнекли ўәкиллерин куўдалаў хәўиж алды. Олардың қатарында бириншилерден болып Нәжим аға Дәўқараев куўғынға дуўшакер болды.

Нәжим ағаны қамаққа алыўға жетерли дәлиллер таба алмағаннан кейин Қарақалпақстан Мәмлекетлик қәўипсизлик комитетиниң жәрдемінде бир қатар орайдан келген А.Савицкий И.Ефимов, Штейнгард қусаған „илимпазлар“ Нәжим Дәўқараевтың қарақалпақ халқының тарийхый мийраслары туўралы илимий көз-қарасына, әдебиеттаныў илиминде ашқан жаңалықларына жала жаўып, оны ескини жаңалайтуғын буржуазиялық миллетшил деп айыппап, баспасоз бетлеринде түрли өсеклер таратып, оны мораллық жақтан буўып таслаўға урынды.

Бул гүресте оз заманының көрнекли алымлары, мәдениет ғайраткерлери С.П.Толстов А.А.Бертэльс, К.Зелинский, Н.Баскаков, Айбек, Ғафур Ғулам, Мухтар Әўезов, Сабит Муханов хәм халқымыздың жан күйер азаматларының қоллап-қуўатлаўында Нәжим аға Дәўқараев жазалаў уйымының торынан аман қутылды. Бирақ оны куўдалаў даўам етти.

Хүрметли ақсақалымыз Қ.Камалов „Еркин Қарақалпақстан“ газетасында „Илим хәм ақыл шырағы, елдиң саўлаты еди“ деген мақаласында (2005. 4-20-январь N4-9) Нәжим ағаның басына түскен қайғылы жылларын хәм оның өлими туўралы тийкарлы дәлиллер менен баян етеди.

Нәжим Дәўқараев 1952-жылдан баслап „Алпамыс“ пьесасын хәм уллы қарақалпақ классик шайыры Бердақтың „Хорезм“, „Шежире“, „Ақмақ патша“, „Айдос бий“ хәм т.б. шығармаларын терең илимий

изертегени ушын бир топар шовинист „әдебиятшысымақлар“ (А.Савицкий, Штейнгард, И.Ефимов, Хакимов, Д.Соничев, О.Фецинан хәм т.б.) миллий мәдениятымыз бенен әдебиятымыздан улыўма хабары болмаса да, баспа сөз бетлеринде Н.Дәўқараевты баламатлаған мақалалар жазып, оған ашықтан-ашық жала жабыўға, уллы алымды партиядан өшириўге урынды.

Сондай-ақ, 1952-жыл март айында өткерилген республика белсендилериниң мәжлисинде Н.Дәўқараевтың илимий мийнетлерине на-туўры баҳа берилип, ол сынға алынды.

Нөкис қалалық партия комитетиниң, кейин-ала Қарақалпақстан областлық партия комитетиниң бюро мәжлислеринде Өзбекстан Илимлер академиясы Экономика хәм мәденият институтының 1953-жылы 19-февральда Хакимов басқарған партия шөлкеми жыйналысында „Нәжим Дәўқараевтың буржуазиялық-миллетшиллик қәтелери хәм өзиниң қәтелерин дүзетиўди қәлемегени ушын“ деген айып пенен оны партиядан шығарған усынысы қаралады.

Өзбекстандағы биринши филология илимлериниң докторы, қарақалпақ илимин шөлкемлестириўшилердиң бири, көрнекли алым, белгили жәмийетлик искер, әжайып устаз Н.Дәўқараевтың тәғдирин шешиў мәселеси қойылған Нөкис қалалық хәм республикалық партия комитетиниң бюро мәжлислеринде хәм халқымыздың мәрт азаматларының қоллап-қуўатлаўы менен Нәжим аға Дәўқараев партия қатарынан шығарылмады. ҚҚАССР Жоқарғы Совети депутатлығынан шақырып алынбай, өз лаўазымында қалдырылады.

Жоқарыда атап өткен жала-дөхметлер мораллық жақтан оған үлкен тәсир жасады. Ден-саўлықтан айрылып, ол аўыр кеселге дус болды. Соң көп узамай халқымыздың әжайып батыр перзенти, зәбердес алым Нәжим аға Дәўқараев 1953-жылы 20-июльде 48 жасында биймезгил дүньядан өтті. Оның қалдырған өлмес илимий мийраслары жас әўладлардың илимге болған ықласларын руўхландырыўға үлкен хызмет атқарады. Нәжим аға Дәўқараев халқымыздың ядында мәңги сақланады.

Н.ДӘҰҚАРАЕВТЫҢ „АЛПАМЫС“ ПЬЕСАСЫ, ОНЫҢ САХНАҒА ҚОЙЫЛЫҰЫ

М.Мәжбетова,

филология илимлериниң кандидаты

Н.Дәўқараев драматургия тараўында өзиниң „Алпамыс“ атлы қаҳарманлық музыкалы драмасы менен кең жәмийетшилигимизге таныс. Оның буннан басқа да драматургия тараўында бир неше драмалық шығармалары бар. Атап айтқанда 1941-жылы „Бозатаў“, 1947-жылы „Ким билмейди Айшаны“ деген өзиниң поэмасы тийкарында музыкалы драма дөретиўди планластырды. Бирақта тилекке қарсы бул шығ-

армалар тамамланбай қалды. Ал, „Алпамыс“ пьесасы үстінде болса автор ұзақ уақыт мийнет етті. Бул пьеса ең дәслеп 1938-1949-жыллары төрт акти, сегіз картиналы музыкалы драма болып жазылды. 1941-жылы бул пьеса және қайта исленип төрт акти, жети картиналы болып исленди. 1944-жылы пьесаның үшінши вариантын, 1948-жылы оның төртинши вариантын дүзди.

Бул излениушилик 1958-жылы автордың „Шығармалары“ топымында төрт акти, сегіз картиналы музыкалы драмасы басылып шықты хэм қарақалпақ драматургиясының тарийхында белгили орынды ийеледи.

Н.Дәуқараев қарақалпақ драматургиясының тарийхында биринши болып халық дәстанларын драмаға айландыруу исин баслаған жазушы болды. Оның „Алпамыс“ пьесасын бир қатар илимпазлар Т.Алланазаров, Б.Турсынов изертледи, дәстан менен пьесаны салыстырмалы түрде анализ етип, оның жетискенлиги хаққында унамлы пикирлер билдирди.

Автордың „Алпамыс“ пьесасы ең биринши рет 1941-жылы ҳазирги Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик музыкалы театрында сахнаға қойылды хэм бир неше жыллар дауамында театрдың турақты репертуарынан орын алды. „Алпамыс“ пьесасының биринши қойылыуы Қарақалпақстан жәмийетшилиги тәрелинен жоқары баҳаланып, Қарақалпақстан Жоқарғы Совети Президиумының указы менен авторға алғыснама хэм бир қатар театр хызметкерлерине хұрметли атақлар берилди.

Бул драмада ойнаған қарақалпақ халқының дәслепки сахна жулдызлары болған Ю.Мамутов, Ю.Шарипов хэм т.б. бир қанша сахна шеберлери үлкен талант, жоқары атқарушылық уқыбы менен халыққа танылды.

Қарақалпақ халқының сүйкимли дәстаны болған „Алпамыс“ бүгинги күни көркем әдебиятымызда соның ишинде драматургия тарауына жетип келди. Бундағы образлар Алпамыс пенен Гүлпаршын, Қаражан менен Арзайым хэм Байбөри менен Байсары, сондай-ақ, Тайшахан менен Қожалақ уқсаған образлар драмада өз образларына сай сүүретленген.

Драмадағы баслы қахарман Алпамыс образында алдын-артын ойлайтуғын, ақыллы, ата-анаға, туўған-туўысқанына болған мийримли инсан, оның сүйген яры Гүлпаршынға болған мухаббаты айқын сәўленеди. Сондай-ақ, өз мәпин ел-халық мәпине бирге қосып, халық намысы ушын атланған халық батыры урыўларды бириктириўдин бас қахарманы сыпатында көзге түседи.

Жийдели Байсында жайлаған ермен,
Душпаннан қорықпайман кетсе де геллем,
Қолдаўлы, Қоңырат, Қытай-қыпшақты,
Бириктирип елди абад етемен.

Урыўлар бириксин татыў қыламан,
Жеңилмес-жеңимпаз султан боламан,
Той тамашаны қылып сейил бериңдер,
Өлгенимше усы жолда тураман.

Пьесада Гүлпаршынның образы да дәстандағыдай тек сыртқы арыулығы менен емес, ал оның халықшыллығы, өз мухаббатына опа-лығы менен ҳадаллығы, ашық жүреклиги, пидәкерлиги, даналығы менен сүйсіндиреди.

Автор бул еки образға усындай минезлеме бериў менен бирге олар арасындағы әсирлер бойы жыр болып келген мухаббатқа да өзінше сыпат бериўге урынғанын көремиз.

Жуўмақлап айтқанда, автор „Алпамыс“ пьесасы менен қарақалпақ әдебиятында өзине ошпес из қалдырды. Бул терең мазмунлы, образларға бай, уллы Ұатанға болған қаҳарманлық сезим менен дөрелген „Алпамыс“ пьесасы бүгинги жасларға, келешек әуладқа қарақалпақ халқының руўхый мйрасы сыпатында хызмет қылады. Тилегимиз, усы пьеса бүгинги күнде де театр сахнасында қойылып барылса мақсетке муўапық болар еди.

НӘЖИМ ДӘҰҚАРАЕВ ҲАҚҚЫНДА ЖАҢА МАҒЛЫҰМАТЛАР

Қ.Байниязов, филология илимлериниң докторы

Т.Байниязова, киши илимий хызметкер

Быттыр „Нәжим (Нәжиматдин) Саатдин улы Дәўқараев“ атлы био-библиографиялық көрсеткишти дүздик. Бизлердиң есабымыз бойынша, Н.Дәўқараев ҳаққында басылып шыққан әдебиятлардың саны бир жүз алтыға жетеди (авторы көрсетилмей ямаса әдебий лақаптар менен жәрияланған мақалаларды бул дүзимге қоспадық). Бул бир жүзден аслам мийнет жанры бойынша илимий-биографиялық очерк, әдебий портрет, сын мақалалары, рецензия ҳәм еске түсириўлерден ибарат болып, олар өз мәҳалинде уллы алым, көрнекли жазыўшы ҳәм жәмийетлик ғайраткер Нәжиматдин Саатдин улы Дәўқараевтың омир жолын, илимий-дәретиўшилиқ ҳәм шөлкемлестириўшилиқ хызметлерин халыққа танытыўда әҳмийетке ийе болғанлығы ҳәммемизге мәлим.

Тилекке қарсы, бул мийнетлердиң көпшилиги кеңес ҳүкимети тусында жазылып, оларда алымлар менен жазыўшылардың шығармаларының идеялық-көркемлик өзгешеликлери натуўры түсиндирилди, тарийхый ҳақыйқатлық бурмаланды, ҳақ нийетли инсанларға жала жабылды. Усының салдарынан XX әсирдиң 30-50-жылларында Қарақалпақстан Республикасының мәмлекетлик ғайраткерлери, алымлары менен жазыўшылары репрессияға ушырады. Булардың қатарында филология илимлериниң тийкарын салыўшы уллы алым, атақлы жазыўшы ҳәм мәдениет әрбабы Нәжим Дәўқараев та наҳақтан жазаланып, 1953-жылы 20-июльда, 48 жасында дүньядан қайтты. Ал өз мәҳалинде нызам қорғаў органларына ол ҳаққында жалған көрсетпе берген ОГПУ диң жасырын агентлери, өзиниң атын ҳәм фамилиясын жасырып, әдебий лақап пенен газеталарға мақалалар жазған алымлар менен жазыўшылар Н.Дәўқараевтан еки есе көп жасады ҳәм ол дүньядан қайтқаннан соң еске түсириўлерин жәриялап, өзлерин „Н.Дәўқараевтың қияметлик дослары“ сыпатында көрсетиўге ҳәрекет етти. Сол себепли

кеңес хукіметі жылларында басылып шыққан мийнетлери сын көз бенен қарап пайдаланыўды талап етеди.

Қарақалпақстан Республикасы Орайлық мәмлекетлик хәм Жоқарғы Кеңестің архивлеринде сақланған хужжетлерде бийкарлаўға болмай-туғын фактлер менен қатарда бири екиншисине қарама-қарсы келетуғын мағлыұматлардың бар екенлигин байқадық. Усылардың қайсысының дурыс екенлигин анықлауымыз ушын Н.Дәўқараевтың туысқанлары менен заманластарының еске түсириўлерин жыйнауымызға туўры келди. Мәселен, Н.Дәўқараевтың аталас иниси Шәмшетдин Алламбергенов бизге былайынша мағлыұмат берген еди:

„Дәўқара - Нәжим Дәўқараевтың бабасы. Оннан Алламберген туўылады. Алламбергеннің Саатдин, Хажетдин, Тажетдин (Арық), Шәмшетдин, Зийўатдин атлы бес улы болады. Нәжим Дәўқараев-Саатдиннің улы болып табылады(1).

Бул мағлыұматлар Н.Дәўқараевтың 1940-жылы 6-июльда өз қолы менен жазған өмирбаянына туўры келеди:

Автобиография

Я, Нажим Давкараев, родился в 1905 году в Кунградском районе аул №1 Каракалпакской АССР. Национальности каракалпак. Социальное положение сын бая. Мой отец Саатдин до октябрьской революции занимался торговлей и сельским хозяйством: имел лавки для торговли, землю и скот. После Октябрьской революции вместе со своими братьями занимался сельским хозяйством. Отец Саатдин в 1928 году как кулак облагался сельхозналогом. За невыплату сельхозналога был осужден на пять лет, умер в 1931 году.

До 1924 года я находился на иждивении отца, учился в аульной школе в Кунграде. С 1924 года с родителями не имею никакой связи (2).

Шәмшетдин Алламбергенов бул мағлыұматларды былайынша толықтырған еди: „Мен Нәжим аға менен ески мектепте бирге оқыдым. Дәслеп бизлер Қытай деген жерде отырдық. Ол Қоңыраттың күн шығар жағында еди. Соң ол жақты суў алып, Қоңырат қаласына көшип келдик. Бизлердин мешит-қәуимимиз ески Қоңыратта-хәзирги 63-автобазаның орнында еди. Қытай деген елде отырғанда бизлерди Мустай ийшан оқытты, Қоңыратқа келгеннен кейин өзбек Хидай ахун оқытты. Нәжим аға күтә зейинли еди. Ол Физулий, Наўайыны көп оқытуғын еди. Булардан басқа үйимизде көп қысса kitapлар болды. Атамурат қыссахан хәм шайыр бизиң ағайинимиз еди хәм ол үйимизге жийи-жийи келип туратуғын еди“ (3).

Хақыйқатында да, Н.Дәўқараевтың атасы Алламберген XIX әсирдин ақыры хәм XX әсирдин басындағы қарақалпақтың атақты байларының бири болып, ески Қоңырат қаласында пахта тазалаў хәм телединди қайта ислеў заводларына ийелик қылған. Бул кәрханаларда таярланған өнимлер Россияның базарларына шығарып сатылған, жүзлеген жарғылар жалланбалы мийнет етип, айма-ай хызмет хақысын алған хәм усының менен өзлериниң бала-шағаларын асыраған. Сол себепли Алламберген бай Дәўқараев Кеңес хукіметі орнаған күннен баслап айрықша дизимге алынғанын анықлады. Мәселен, 1921-1922-жылларға тийисли бир хужжетте Өтеген Мақамбетов, Мәдияр Хажиев, Алламберген Дәўқараев, Аллаяр хажы, Умбеталиев, Қалий усаған бай-

лардың жайлары тартып алынып, мәкемелердің кеңсесі ушын пайдаланылғанын, Қоңырат округлик Атқаруы Комитеті Президиумының 1925-жылы 23-июльде болып өткен мәжілісінде Алламберген бай Дәуқараевтың пахта тазалау заводының айырым бөлеклерін жаңалау хакқында мәселе қаралып, онда Якупов, Иржанов, Дәуқараев, Сейт-ниязов (барлығы он екі адам) құрамында комиссия дүзилгенин және олардың есаппап шыққан сметасын тастыйықлау ушын областылық атқаруы комитетіне жиберилгенин өз көзіміз бенен кордик(4).

Архив хужжетлерінде исми аталмай, тек „Дәуқараев“ деп жазылған фамилия да ушырасады. Мәселен, 1925-жылы 16-августта автономиялы областымыздың сол ўақыттағы пайтахтына жолланған телеграмманың түп нұсқасы төмендегіше:

„Облсполком. Турткуль.

От мая месяца до сего времени Кунградское народное образование для интерната и служащих средства не получали. В срочном порядке посылайте деньги. В противном случае отделение будет закрыто. Это не зависит от нас. Якупов, Давкараев“ (5).

Үлкен жастағы кемпир-ғаррылардан сорастырыу хәм қосымша архив дәреклерін үйрениу арқалы бул телеграммаға қол қойған адамлар-округлик атқаруы комитетінің председатели Қоңыратбай Якупов хәм округлик халық ағартуы шақабының баслығы Хажетдин Дәуқараевлар екенлигин анықлауға еристик. Егер 1920-1924-жылларда Қоңырат округиниң номенклатуралық хызметкерлери тийкарынан ески мектеплер менен медиреседе билим алған саўатлы адамлардан ибарат болса, 1925-жылдан кейин оларды хызмет орынларынан босатып, бундай лаўазымларға коммунистлерди тайынлай баслағанын аңғардық. ВКП (б) ға ағза болмаған хәм атақлы бай Алламбергенниң баласы Хажетдин Дәуқараев та бул дәуірде ОкрОНО баслығы лаўазымынан босатылып, оның орнына жас коммунист Көптілеу Нурмухамедовтың тастыйықланғанын анықладық. Енди ол Қоңырат районлық тутыныўшылар жәмийетинде экспедитор болып ислеўге кириседи. Бирақ нызам қорғау органының хызметкерлери тыныш ислеўине мүмкиншилик бермегени ушын Х.Дәуқараев 1932-жылы Хожели районуна көшиўге мәжбүр болады. 1937-жылы 18-сентябрьде Хожели районлық Ишки ислер бөлиминиң баслығы Зағретдинов „Өзбекстан ССР Халық Комиссарлар Кенесиниң бурынғы баслығы Ф.Хожаевты хәм басқа да контр-революционерлерди мақтады, СССРдың жаңа конституциясына қарсы шығып сойледі және халық арасында ВКП(б) хәм совет ҳүкметиниң жүргизип атырған сиясатына наразылық оятты“, деп айыппап, Хажетдин Дәуқараевты Өзбекстан ССР Жынаят кодексиниң 40 хәм 41-статьяларына тийкарланып қамаққа алады. Сонлықтан оның тәғдири де жигит ағасының тәғдирине ұқсас болады. Егер Саатдин Дәуқараев Хожели қаласындағы Қазақбай саллақтың жайында қыйнап өлтирилген болса, Хажетдин Дәуқараевтың қайсы сиясий тутқынлар лагеринде қашан дүнядан қайтқаны бизлерге елеге шекем мәлим емес.

ОГПУ хызметкерлери бул дәуірде Алламберген байдың балаларын аяўсыз жазалап ғана қоймастан, ақлығы Нәжим Дәуқараевты да қайтадан қуўдалауға кириседи. Пикиримиз исенимли болыуы ушын „Халық жаўларының идеологиялық майдандағы зыянкеслик ислери“ деп аталған мақаладан үзинди келтиремиз: „Әуезов Қасымның өзи барып

турған контрреволюцияшыл, миллетшил, халық душпаны, ийшанның баласы, Қамыс ахун, Зәхирий-контрреволюцияшыл Қуленовтың қуйрығы. Сейфулғабийт Мәжитов-контрреволюцияшыл, миллетшил, Рахим Мәжитов-миллетшил... Нәжим-Қоңыратта үлкен фабрикант, байдың баласы. Бул-солардың қуйрығы, контрреволюцияшыл" („Қызыл Қарақалпақстан“, 1937, 18-сентябрь, N187(1787). Егер бул мақаланың авторы өзінің атын хәм фамилиясын анық көрсетпесе, „Қарабала“ деген лақап пенен мақалалар жазған жалахордың пикирлері бастан-аяғына өтирик екенін дәлиллеп отырмастан, оннан бир кишкене мысал келтириу менен шекленгенди мақул көрдик: „Қарабай Ерманов соңғы ўақлары Мәскеўдеги учпедгизге кирип алып, тағы жеркенишли исин гүжитти. Тағы да баяғы өз қолынан тәрбия алған жуўындыхорлары Нәжим Дәўқараев, Рахим Мәжитов, Сейфулғабийт Мәжитов, Мырзақул Қалменовларды шөлкемлестирип, оқыў китапларын жазып, мийнеткеш балаларын терис тәрбиялаўға тырысты. Жазған китапларында ылғый жаўызлық пикирлерин астыртын жазып отырды. Олар ушын советтин бир неше мың ақшасын сарп етти... Қарабайдың қастыянлық сырларын буннан бетер ашып, фашизмнің қанлы аўыз жуўындыхоры Қарабайды хәм оның көмекши күшиклерин аяўсыз эшкаралаў керек“ (Қарабала. „Тағы да халық жаўы Қарабай ҳаққында“. „Қызыл Қарақалпақстан“, 1937, 2-ноябрь, N224 (1824).

Бул еки мақалада фамилиялары аталған мәмлекетлик ғайраткерлер менен жазыушылардың хеш қайсысы жазаланбай, аман қалмады. Мәселен, Қ.Әўезов ең аўыр жаза-атыўға ҳүким етилди, Сейфулғабийт Мәжитов Төрткүл түрмасында қыйнап өлтирилди. Рахим Мәжитов хәм Қарабай Ермановлар қамаққа алынды. Усындай жала хәм дөхметлерге толы мағлыұматларға тийкарланып, Төрткүл муғаллимлер таярлаў институтының директоры Базаров 1937-жылы 21-сентябрьде Н. Дәўқараевты „идеологиялық фронтта жүргизген зыянкеслик ислери ушын“ карақалпақ тили хәм әдебияты болиминиң доценти лаўазымынан босатады хәне оның бала-шағаларын мәжбүрий түрде жасап атырған коммунальлық жайынан шығарып жибереди. Усының салдарынан Н.Дәўқараев көп ўақытқа шекем руўхый жақтан да, материаллық жақтан да жәбирленеди. Ол бир неше мәртебе Қарақалпақстан АССР Билимлендириу Халық комиссарына хәм республикалық прокурорға шағым жасап, өзиниң ҳақ екенін дәлиллеўге ҳәрекет етеди. Бирақ олардың хеш қайсысы Н.Дәўқараевтың арзасын қабыл алмайды. Сонылықтан ол 1937-жылы 15-ноябрьде Қарақалпақстан областлық партия комитетиниң екінши хаткери В.П.Павловқа, 1938-жылы 2-февральда Обкомның биринши хаткери Қурбанбай Қалекеевке арза жазыўға мәжбүр болады.

„Мени газетада халық душпанлары менен тығыз байланыслы, халық душпаны, миллетшил, деп жазды, -деп көрсетти ол өзиниң арзасында. -Бул дурьс емес. Мен халық душпаны, миллетшил емеспен, болғаным да жоқ, болғым да келмейди... Мени газетаға жазғаннан кейин институт директоры Базаров мәселени жақсы тексермей, мени „халық душпаны“, деп институттан шығарды. Қарамағымда алты адам бар (төртеўи бала). Турмыс жағым да нашарлаўға қарады... Хәзирги күнге шекем көп жолдаслар мени исенимсиз, халық душпаны, деп терис қарайды. Бундай жағдайда мениң жақсы ис көрсе-

тиұым қыйын болатуғын түри бар. Мениң шығысым байдың баласы болса да, мени совет хұкимети тәрбиялады. Сонлықтан мен хәр уақта дурыс, таза ислеп келдим. Оқып жүргенде хәм ислеп жүргенде он еки мәртебе сыйлық алдым. Совет хұкиметине өзимнің шын берилгенимди алдағы уақларда ис пенен дәлиллеймен. Хәзирги күнлери ислеп атырған үлгили, көрнекли ислерим бар. Ислеп атырған жумысларым нәтийжели болып шығыуы ушын маған жолдаслардың хәзирги надурыс көз-қарасларын өзгертерликтей жағдай туўғызғыңызды сорайман. Дәўқараев Н. Қолы қойылған. 1938-жылы 3-февраль "(6).

Нәжим Дәўқараев, Әжинияз шайырдың сөзи менен тәриплесек, „Өтирикти ырас етип айтпаған, туўры жолдан бас кетсе де қайтпаған“ нағыз қарақалпақ жигитлериниң бири болды. Ол гейпара заманласларына усап кәсиплес жора-жолдаслары туўралы өсек таратыў ямаса жасырын лақап пенен мақалалар жазыў, нызам қорғаў органларына жалған мағлыұмат бериў менен шуғылланбады. Өзиниң мийнетлеринде көрген-билгенлерин, илимий бақлаўларын ашықтан-ашық баянлады:

„XVIII-XIX әсирлердеги хәм XX әсирдинң басларындағы қарақалпақ шайырлары Орта Азия халықларының сол дәўирдеги басқа да шайырлары хәм жазыўшылары сыяқлы араб алфавитинен пайдаланды. Өйткени, олар ески мектептерде оқып, тәлим-тәрбия алған саўатлы адамлар еди. Сонлықтан қарақалпақ шайырлары қосықты ядтан айтыў менен қатар, көбинесе жазып шығарған хәм олардың шығармалары көпшилик арасында ауыз еки түрде таралыў менен қатар жазба түрде де таралғаны мәлим“(7).

Халқымыздың әдебий мийрасын жетик билген илимпаздың бул пикири қарақалпақ әдебияттануы илиминде айрықша жаналық болып, Н.Дәўқараевтың ақыл хәм билим дәрежеси, минез-құлқы жақларынан заманласларынан айырылып туратуғын мәрт адам екенин аңлатады.

Кеңес хұкимети жетпис үш жыл даўамында әдебияттануы илимин коммунистлик идеологияның жаўынгер қуралы сыпатында пайдаланды хәм көркем шығармаларға партиялық, класслық көз-қараслар тийкарында баха бериўге мәжбүр қылды. Бундай зорлық миллет әдебиятларының раўажлануы нызамлықларын, хәр бир шайырдың өзине тән дәретиўшилик өзгешеликлерин хәм оның шығармаларының идеялық-көркемлик қәсийетлерин бурмалаўға алып келди.

Қарақалпақ әдебиятшыларының туңғыш мийнетлери XX әсирдинң 30-жылларында баспа сөзде жәриялана баслады. Олардың авторлары тийкарынан ата-анасынан жаслай жетим қалып, интернат хәм „Коммуна“ мектебинде тәрбияланған жазыўшылар еди. Және булар қысқаша рецензия хәм ойласық ретинде жазылған мақалалардан ибарат еди. Булардың қатарына А.Бегимовтың „Қарақалпақ әдебиятының жыйынтығы“ („Жаңа әдебият“ журналы, Алма-Ата, 1930, N8), Қ.Айымбетовтың „Әдебият мәселеси менен жас жазыўшылардың уазыйпалары“ („Мийнеткеш қарақалпақ“, 1931, 16-апрель) атлы мақалаларын жатқарыўмызға болады. Егер А.Бегимов ағартыўшы-шайыр С.Мәжитов тәрәпинен баспаға таярланған „Қарақалпақ әдебиятының жыйынтығы“ (Төрткүл, 1928) туўралы „Бул китаптың қай жағынан болса да, жәмийетке пайда берерлик жағы жоқтың қасында“-деп корсетсе, ол „Тағы да қарақалпақ әдебияты хаққында“ атлы мақаласында

„Мәжійт улы-миллетшил, пролетариатқа қарсы байлар жамайының жазыушысы. Мине, Мәжійт улына беретұғын бахамыз“, - деп жазған еді („Мийнет әдебияты“ журналы. 1932, N1, 27-б.).

Қ.Айымбетов өз мақаласында „Әдебиет жыйынтығы“ндағы „Мәрт жақсы“ қосығында ол Мақтумқұлының қосығын көшірген де қойған. Бұған қарағанда Мәжійт улын да мақтағандай түр (форма) жоқ, бұл бизің жамайлық курал бола алмайды“, -деп жазып, А.Бегимовтың жоқарыда айтқан пикирин қуәтлаған еді („Мийнеткеш қарақалпақ“. 1931, N33 (290)). И.Сағийтов „Көркем әдебиет майданындағы артта қалғанлықты тез жояйық“ деген мақаласында: „Октябрь революциясынан бұрын бизде жазба әдебиет болған жоқ. Бирли-ярым болған жазыушылар-буржуазиялық хәм феодаалық идеологияны жырлағанлар болды. Мысалы, Сапиұра (Сейфулғабийт Мәжійтов) хәм Қазы Мәуликлер... Қарақалпақстанда баспа сөз, әдебиет жумысы жаңа дүзіле баслаған уақытта Мәжійт улы, Ерман улы усаған байшыл-феодал жазыушылар өзлериниң байшыл, феодализм идеясын өткеріуге тырысты“ -деп жазып, халық ауызеки әдебияты хәм классикалық поэзиямыздың ең жақсы доретіушилик дәстүрлерин ХХ әсир қарақалпақ әдебиятына алып келип, тутастырған атақты шайырларымыздың мийрасларын жоққа шығарған еді („Қызыл Қарақалпақстан“, 1936, 24-октябрь, N245 (1494)).

Бундай алжасықлар олардың жекке пикирлері ғана емес, ал сол дәуірдегі большевиклик идеологияның бир көриниси есапланады. Себеби совет хұкіметі қарақалпақларды ХХ әсирдин 20-30-жыллары ғана өзиниң жазыу-сызыуына ийе болған халық деп есаппа, көп мың жыллық тарийхымызды, оғада бай мәдениі мийрасымызды мойынламай, кемситип келген еді. Әуели ауыллық ески мектепте, соңынан Қонырат қаласындағы медиреселе оқып, тыянақты билим алған Н.Дәуқараев большевиклер партиясының хақықатлықты бурмалағанына өзиниң наразылығын билдирди және қарақалпақ филологиясы илиминде теңі-тайы жоқ мәртлик хәм принципиялық көрсетти. Сонлықтан ол бәрхама нызам қорғау органларының бақлауы астында турғанлығын 1939-жылы 25-апрельде дүзілген төмендегі хұжжеттен анық билиуимізге болады:

„Справка на преподавателя ККУИ Давкараева Н.

Давкараев Н., по показанию бывших руководителей контрреволюционных националистических организаций в Каракалпакии, ныне осужденных Д.Ешимбетова, П.Турсева, С.Турсева, Т.Низаматдинова, И.Фазылова и других, изобличается как участник контрреволюционной организации, проводивший вредительскую работу на культурно-идеологическом фронте. Нарком ВД ККАССР, старший лейтенант Госбезопасности Андреев“(8).

Бундай жалған мағлыұматлар Н.Дәуқараевтың ХХ әсирдин 50-жылдарында қайтадан қуудаланыуына себепши болғанлығы белгилі. Усындай қыйыншылықтарға қарамастан, ол өзиниң илимий-доретіушилик жумысларын дауам етти, республикамыздың мәдениі турмысына белсене қатнасты. Жазыушылардың жаңадан доретілген шығармаларын оқып, олардың жетискенликлері менен кемшиликлерин анық мысаллар тийкарында көрсетип берди. Республикалық хәм орайлық газета-журналларда бир неше сын хәм илимий мақалаларын

жәриялады. Бул мийнетлер екинши дүнья жүзлик урысқа шекемги дәуірдегі қарақалпақ әдебиет таныу илимининң жетискенликлеринен есапланып, Н.Дәўқараевтың әдебиет тарийхын хәм теориясын күтә жетик билетугын илимпаз екенлигин халыққа кеңнен танытты. Усынын нәтийжесинде қарақалпақ әдебиатын мектептер менен орта хәм жоқарғы оқыу орынларында өз алдына пән сылатында оқытыу ушын имканият жаратылады.

Қарақалпақстан Республикасы Орайлық мәмлекетлик архиви менен Жоқарғы Кеңестин архивинде сақланған хужжетлерди салыстырсақ, бул хужжетлер арасында көп ғана айырмашылықлардың бар екенин байқауымызға болады. Мәселен, Н.Дәўқараев 1932-жылы 30-сентябрьде Ташкент қаласындағы Қарақалпақстан Республикасынын турақлы ўәкилханасына жоллаған билдириў-хатында „Мениң өзим Қоңырат районы 7-аўыл Соркөлде туўылғанман. Миллетим-қарақалпақ“ - деп жазған болса, 1940-жылы 6-июльда жазған өмирбаянында „1905-жылы Қоңырат районы биринши аўылда туўылдым“ -деп көрсетеди. Ал кадрларды есапқа алыўшы жеке листогинде „Дәўқараев Нәжим 1905-жылы Қарақалпақстан АССР Қоңырат қаласында туўылды“ -түринде толтырылған. Биз бул хужжетлерден көширмелер алдық хәм оларға архивлердинң баслықлары Б.Ибрагимова, Т.Сейтова хәм М.Шәмшетовлар қолларын қойып, морин басып берди. Бизинң бақлаўымызша, бундай алжасықлардың объектив хәм субъектив себеплери бар. Бириншиден, Н.Дәўқараев туўылған ўақытта оған гуўалық толтырылып, хужжетлестирилмеген. Екиншиден, XX әсирдинң дәслепки шерегинде Саатдин Дәўқара улының шаңарағы суў тасқыны хәм баспашылардың шабыўылы салдарынан мекән жайын қайта-қайта өзгертиўге мәжбүр болады. Теристамғалылар XVIII-XIX әсирлерде Ташаўыз областы Гөне Үргениш, Түркменбашы районларында хәм Шоманай районының территорияларында жасағаны тарийхтан мәлим. XIX әсирдинң ақырында Айбүйир, Кесе етек этираплары қурғақшылыққа айланыўына байланыслы теристамғалылардың бир топары Әмиўдәрья областы Шымбай уезди Нәўпир волостына, екинши топары Қоңырат беклиги Соркөл елатына көшкен. Бул ўақыялар Әжинияз хәм Аяпберген шайырдың шығармаларында өзиниң айқын сәўлелениўин тапқан. Мәселен, Муўса улы „Яранлар“ қосығында ұштамғалы Қутлымураттың Кесе етектен Соркөлге қыз излеп келгенин былайынша тәриплеген еди:

Хәрне керегини алып қаладан,
Мундай жигит туўмас хәрғиз анадан.
Пешин ўақта өтип Қоңырат-саўмадан,
Намазшам Соркөлге барды, яранлар.
Соркөлни, Қыятты келур аралап,
Қайдасаң деп Көкарал менен Кешиў жап,
Жол бойынша қыздың елин сорағлап,
Қыздың елатына келди, яранлар.

Бул қосықта тилге алынған географиялық атамалар: Қоңырат саўма, Соркөл, Көкарал, Кешиў жаплар бүгинги административлик шегара бойынша Мойнақ районы Бозатаў аўылы „Мойнақ“ ширкетлер бирлеспесиниң территориясына киреди.

Сондай-ақ, биз Н.Дәўқараевтың Алма-Ата қаласындағы Қазақстан

халық ағартыу институтында оқыған жыллары хәр түрлі хужжетлерде хәр түрлі (1926-1930, 1926-1931, 1927-1931-жыллар) болып жазылғанын байқадық. Бул хужжетлерди туысқанларының еске түсириўлері менен салыстырыу арқалы Н.Дәўқараевтың 1924-1925-жыллары Оренбург қаласындағы педагогикалық институттың таярлық бөлімінде оқығанын, 1925-жылы байдың баласы болғаны ушын оқуыдан шығарылғанын анықладық. Мәселен, ол өзиниң өмірбаянында былайынша жазған еди:

„В 1924-1925 гг. я учился в г. Оренбурге на подготовительном курсе Казахского пединститута. С 1926 г. по 1931 г. находился в Алма-Ате Казахского Института народного образования, который окончил агро-биологическим уклоном, одновременно сдал зачеты по Казахскому языку и литературе в обоих отделах. С 1929-по 1932 гг. одновременно с учебой работал в качестве преподавателя по Казахскому языку и литературе в педтехникумах в г. Алмаате, затем в Кустанае“ (10).

Хақықатында Н.Дәўқараев 1930-жылы Қазақстан Халық ағартыу институтының агробиология факультетін питкерип шыққан менен, ол агроном болып ислегиси келмейди. Өйткени, бул дәуірде ата-бабаларымыздың мың жыллар дауамында қәлиплексен тұрмыс тәризін совет хукіметі бийкар етип, дийқанларды зорлап жәмәәтлик хожалықларға бириктирип атырған еди. Сол себепли Н.Дәўқараев 1928-жылы Төрткүлге келип, Оренбург педагогикалық институтының қазақ филологиясы факультетінде оқыуын дауам етиу ушын республика басшыларынан жоллама беріуін отинеди хәм оны 1932-жылы питкерип шығып, 1932-1934-жылларда Урал қаласындағы педагогикалық институтта қазақ тили хәм әдебияты пәни бойынша муғаллим болып ислейди.

„Нәжим ағам он жылдан кейин елге қуыысты, - деген еди аталас иниси Шәмшетдин Алламбергенов. - Ол 1930-жылы Қостанайда муғаллим қызға үйленген хәм балалы болған. Хәжетдин әжағам бир таныс адамға қосып Улхан жеңгемизди Қостанайға жиберди. Сол жаққа барып, ол ақлықларын бақты. Нәжим ағаның Төрткүлге келгенин еситип үйине излеп барған едим. Балийпа жеңгемиз мына сары баланы (Сәбит Дәўқараевты) емизип отыр екен“ (11).

Биз өз нәубетимизде Улхан Қулен қызы - Н.Дәўқараевтың анасы, Балийпа Торғаева - оның өмірлик жолдасы екенлигин ескерткимиз келеди.

Фольклорист Қ.Айымбетов өзиниң еске түсириуінде „1930-жылы муғаллимлер институтын питкерер алдында турғанда Нәжим байдың балалары қатарында оқуыдан шығарылған... Ол „Дәўқара байдың әулады“ деген сөзлер бойынша Қарақалпақстанға қайтып келиуге тартынған“-деп жазған еди. („Өткен күнлерден елеслер“, Нөкис, 1972, 273-274-бетлер). Бундай мағлыұматлар архив хужжетлерине де, туысқанларының ол хаққында айтып берген еске түсириулерине де қарама-қарсы келеди. Мәселен, уллы алым 1932-жылы 30-сентябрьде Қарақалпақстан Республикасының Ташкент қаласындағы ўәкилхана-сына төмендеги хатты жоллаған еди:

„Настоящим сообщаю следующее: в 1928 г. я был командирован обкомом ВКП(б) в Оренбургский пединститут, который окончил в 1932 году в августе месяце. После окончания я хотел поехать в Турт-

куль, но институт не пустил меня, командировал в Уральский пединститут. В данное время работаю в г. Уральске, в пединституте, в качестве преподавателя языка и литературы. Хочу работать в Каракалпакии, здесь меня не пускают. Об этом я телеграфировал Садуллаеву и Нурмухамедову, но не мог получить ответа. Теперь с этим письмом обращаюсь к Вам отозвать меня через ОБЛОНО и дирекцию пединститута... Прошу в срочном порядке по телеграфу сообщить ответ на мой адрес. Если вы будете вызывать меня, я немедленно выезжаю через Ташкент. Подпись. Н.Давкараев" (11).

Н.Дәўқараевтың Оренбург пединститутын питкергеннен кейин бирден Қарақалпақстанға келе алмауына республикамыздың сол ўақыттағы басшыларының қорқақлығы себепши болған еди. Ал Н.Дәўқараев социаллық шығысын ҳеш кимнен жасырған жоқ. Гейпара заманласлары сол дәуирде өзлериниң миллетин, әкесиниң атын ҳәм өз исмин өзгерткен болса, ол Дәўқара байдың әўлады ҳәм қарақалпақ миллетиниң перзенти екенин мақтаныш ететуғын еди. Сол себепли Н.Дәўқараев Қазақстанда жасаған жыллары „Қарақалпақ“ деген лақап пенин гүрриндер жазып, баспа сөзде жәриялаған еди („Көп күндердин биреуи“. //Жаңа мектеп. 1929, N11-12, Алма-Ата). Ҳақыйқатында ол ески мектеп ҳәм медиреседе он төрт жыл оқып, араб, парсы тиллерин жетик билди, соң рус тилин еркин өзлестирди, түркий халықлардан қарақалпақ, өзбек, қазақ, түркмен, татар, әзербайжан тиллерин-барлығы болып тоғыз тилди ҳәм тоғыз миллеттин мәдениатын жетик билетуғын полиглот алым еди.

Ҳақыйқатында да Н.Дәўқараевтың өз қолы менен жазған ҳужжетлеринде де бazy бир алжасықлардың жиберилгенлиги мәлим. Оларды улы алымның жекке қәте-кемшиликлери ғана деп қарамай, улыўма сол дәуирге тән қәте-кемшиликлер, деп атаў ақылға муўапық деп есеплаймыз. СССР дәуиринде жиберилген бундай алжасықларды дүзетиў ҳәм олардың келип шығыў себеплерин жәмийетшиликке дурыс түсиндириў тарийхшы ҳәм әдебиятшы-илимпазлардың ортақ ўазыйпасы болып табылады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Дәўқараев Нәжим. Еске түсириўлер. Нөкис. 1990. 81-б.
2. Қол жазба нұсқаның ксерокопиясы. 1-бет.
3. Байниязов Қ. Дала жазыулары. 1985-жыл. Қанлыкөл районы.
4. Қарақалпақстан Орайлық мәмлекетлик архиви. Ф.12,0,3. е.х. 29, 70-71-66; ф.12.0.3. е.х.32,36-37-66.
5. Бул да сонда, ф.13,0,2. е.х. 60. 97-б.
6. Қолжазбаның ксерокопиясы. 3-4-66.
7. Дәўқараев Н. Шығармалары. Қолжазба. том 29. N37519, 34-б.
8. Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңесиниң архиви. ф.1,0, 26, д.20, 76-б.
9. Бул да сонда, ф.1,0, 12, д. 383, 10-б.
10. Байниязов Қ. Дала жазыулары. 1985-жыл. Қанлыкөл районы.
11. Қарақалпақстан Орайлық мәмлекетлик архиви, ф.229,0,1, е.х. 53, 31-б.

Н. ДӘУҚАРАЕВТЫҢ СЫН ХӘМ ИЛИМИЙ МАҚАЛАЛАРЫ

Қ.Байниязов, филология илимлеринің докторы

Т.Байниязова, киши илимий хызметкер

Нәжим Дәуқараевтың мийрасының көпшилик бөлегін оның илимий-изертлеу мийнетлери қурайды. Белгили әдебиятшы-илимпаз ХХ әсирдің 30-жылларының ортасында-ақ өзиниң сын хәм илимий мақалаларын жазыуға киристи. Мәселен, ол „Бизиң әдебиятымыз хәм тилимиз өсип киятыр“ деген мақаласында жаңа қарақалпақ әдебиятының пайда болыу хәм рауажланыу өзгешеликлери тууралы өзиниң бақлауларын былайынша баянлаған еди:

„Революцияның дәслепки жыллары, бир жағынан, ашлық, екінши жағынан, баспашылардың сойқаны-оқыу, билимлендириу жұмысларына, әдебият, тил мәселелерине көп кеуил бөлиуге мүмкиншилик болмады. Сонлықтан 1917-жыл менен 1925-жыл арасында әдебият, тилимиз күшли пәт пенен рауажлана алмады. Кеңсе иси тиллеринде өзбек, араб, парсы хәм қазақ тиллериниң әсериниң (тәсириниң) күшли болғанлығы белгили“ (1).

Н.Дәуқараевтың бул жоқарыдағы пикири бийкарлауға болмайтуғын ҳақыйқатлық есапланады. Өйткени, 1917-1924-жылларда Әмиүдәрьяның оң тәрәпинде жасайтуғын қарақалпақлар Түркстан АССРының қурамында болып, баспа сөз, кеңседе ис жүргизиу, мектептерде билим беріу жұмыслары қазақ тилинде жүргизилген еди. Ал Әмиүдәрьяның сол тәрәпиндеги қарақалпақлар Хорезм халық Республикасының қурамында болып, баспа сөз, кеңсе иси, билимлендириу жұмыслары өзбек тилинде алып барылғаны мәлим. Қарақалпақлар бир сиясий-административлик орайға биригип, өзиниң миллий мәмлекетшилигин қайта тиклегеннен кейин ана тилинде газета-журналлар шығарыу, сабақлықлар дүзиу имканиятына ийе болды. Усының нәтийжесинде ағартыушы-шайыр С.Мәжйитов 1925-жылы қарақалпақ тилинде „Әлипбе“, „Оқыу китабы“ „Егеделер сауаты“ атлы сабақлықларын дүзип, Ташкент қаласында араб алфавитинде бастырып шығарды. С.Мәжйитов ески мектеп, медиреседе оқып, билим алған ғарры болғанлықтан, оның жазған оқыу қураллары менен көркем шығармаларында араб, парсы хәм татар, өзбек сөзлери жийи ушырасатуғын еди. Сонлықтан Н.Дәуқараев: „Мәжйит улының шығармалары тил жағынан да, түр жағынан да, сүүретшилик жағынан да бизиң жас жазыушыларымызға үлги бола алмайды“ деген жуўмаққа келеди. Сыншы орта буўындағы жазыушылардан Қ.Ермановтың шығармаларына былайынша баға береді: „Қарабайдың жаза баслағанына 13-14 жыл болды. Бирақ усы күнге шекем өсе алмай, жаңа турмысқа ерисе алмай киятыр... Қарабайдың қосықларының ишинде дым жақсылары да бар, бирақ олары жаман қосықларын ақлай алмайды“. Н.Дәуқараев қарақалпақ жас шайырларынан И.Фазыловтың дөретиушилик хызметин айрықша атап өтеди: „Кеңес жазыушыларының ишинде тил жағынан да, мазмун жағынан да, сүүретшилик жағынан да кешеги батрақ, бүгинги кеңес шайыры Избасар Фазыл улы биринши орынды ийелейди“ (2).

Жоқарыда келтирилген мысаллар Н.Дәуқараевтың жаңа қарақалпақ

әдебиятының қалыптасу дәуіріне дурыс шолу жасап, шайырлардың шығармаларындағы жетіскендіктер менен айырым қате-кемшіліктерін көрсете алғандығын дәлелдейді.

Н.Дәуқараев „Қарақалпақ поэзиясы жаққында“ атлы мақаласында дәлелді мыйнетіндегі пикирлерін дауам етіп ғана қоймастан, оларды тағы да алға рауажландырды. Ол Қарақалпақстан мыйнеткешлерінің халық хожалығының гүлден тарауларында табысларға ерисіп атырғанын хәм усыған байланыслы заманласларының мәдени тилеклері де күн сайын өсіп баратырғанын төмендегіше ескертеді: „Олар сүйсиніп оқытуғын өткір сөзлі, терең ойлы, кең қияллы көркем шығармаларды керек қылып отыр. Биз тап усы күннің өзінде мыйнеткешлер көпшилигінің бул мәдени тилектерін қанаатландырырлық түрде түуел орынлай алмай киятырмыз. Әлбетте, буннан мәдениет майданында хеш қандай табысларымыз жоқ, деген мәни шықпайды. Мәдениет майданындағы табысларымыз ушан-теңиз. Бирақ, мәдениет майданындағы табысларымыз республикамыздың халық хожалығының басқа тарауларынан дым артта қалып киятыр“ (3).

Егер басқа сыншылар анау ямаса мынау жазыушының шығармаларындағы қате-кемшіліктерді көрсетіу менен шекленген болса, Н.Дәуқараев: „Мениңше, кейін қалыудың себептерін көрсетіу ғана жеткіліксіз. Қолда барды сынап, оның жақсылық жақларын, кемшіліктерін көрсетіп, алдағы уақытта көркем әдебиятымыз қайткенде өседі, мине, усыған көбірек тоқтау керек“ деп дурыс ескертіу жасайды.

XX ғасырдың 30-жыллары гейпара сыншыларымыз әдебий мийрасымызға нигилистлик қатнас жасаған болса, Н.Дәуқараев, керисинше, оларды сын көз бенен бахалап, халық ауызеки әдебияты хәм классикалық поэзияларымыздың ең жақсы доретіушілик дәстүрлерін пайдалануымыз керек, деп үйреткен еді: „Қарақалпақтың бүгінги совет поэзиясын сөз қылғанда, қарақалпақтың революциядан бұрынғы ауыз әдебиятының поэзия жанрына тоқтап кетсек, совет поэзиясының қандайына өскенлігін хәм оның кемшіліктерін жақсы көріуге болады“—деп түсіндірді ол. Бул тарийхый-салыстырмалы усыл хәр бир дәуірдің әдебиятына тән болған айрықшалық белгилерді де, сондай-ақ, хәмме дәуір әдебиятларына ортақ улыұмалық қасиеттерді де анықлауға имканият берді. Сол себепли Н.Дәуқараев әдебият теориясын да, әдебият тарийхын да, әдебий сынды да бири-биринен айырып қарамады. Ол „Алпамыс“, „Едиге“ дәстанларының дорелиу тарийхын, жанрлық өзгешеликтерине, идеялық-көркемлик қасиеттерін тутас халында анализ жасады және қарақалпақ фольклорының бул әжайып нұсқалары бүгінги күни де заманласларының мәдени тилектерін қандырып атырғанын дәлиллей алды.

„XVI ғасырдың аяғында қарақалпақ халқы Түркстанға көшіп келип, Жаңадәрйя, оннан соң Әмиүдәрйяның бойынан қоныс басып, Хийуа ханлығына барып бағынуу менен бирге түркмен, өзбек, эзербайжан түрклери, парсы, араб халықлары менен хожалық, турмыс, саудасатық жақларынан байланыслы болады. Усы байланыслардың нәтижесинде қарақалпақ ауыз әдебиятына өзбек, түркмен, эзербайжан, парсы, араб әдебиятлары тәсирин тийгизе баслайды. Әлийшер Науайы, Хожа Хафыз, Фердаусий кусаған Күншығыстың атаклы шайырларының „Рустем дәстан“ („Шахнама“), „Мың бир түн“, „Ашық Хә-

мирге“, „Юсип-Зулейха“, „Ғәрип ашық-Шахсәнем“, „Гөрүғлы“, „Зей-нел араб“ қусаған шығармалары қарақалпақ халқына тарай баслады“.

Н.Дәуқараев жоқарыда аталған дәстанлардан мысаллар келтиреді хәм олардың қосық қурылысы, тили хәм стили жағынан қарақалпақ қахарманлық („Алпамыс“, „Едиге“ хәм т.б.) дәстанларынан айырмашылықларға ийе екенлигин белгилеп өтеді. „Жоқарыда атлары аталған Күншығыс халықларының әдебият нұсқалары қарақалпақ халқына ядлап айтыу арқалы тараған емес, деп көрсетеді атақлы илимпаз. Булардың барлығы да жазба түрінде, болмаса баспа түрінде тараған. Сонлықтан да бул Күншығыс халықларының әдебият нұсқаларының тәсири қарақалпақ халық шайырларының жазыу билетуғын, араб, парсы тиллерин билетуғынларда кобирек сезиледи“ (4).

Н.Дәуқараев бул пикирин тастыйықлау үшін Есенгелди, Қоразбек, Бердақ хәм басқа да шайырлардың қосықларынан мысаллар келтиреді. Тилекке қарсы, қолжазбаның 8 бети ғана сақланған хәм соңғы жағы жойтылған. Сонлықтан биз мақаланың қалайынша жуұмақланғанын анықлау имканиятына ийе емеспиз. Солай да болса Н.Дәуқараев сол дәуирде сын мақалалар жазып жүрген басқа заманласларынан ақыл хәм билими бойынша пүткиллей айырылып турғанын аңлауымыз мүмкин. Өйткени, ол өзиниң илимий көз-қарасына ийе болып, қарақалпақ халқының әдебий мийрасына қалыс баға берген болса, гейпара сыншылар халық ауыз еки әдебияты менен классикалық поэзиямыздың ең жақсы нұсқаларын жоққа шығарыу менен шекленбестен, олар заманлас жазыушылары ҳаққында дөхмет таратыуға шекем барып жетти. „Октябрь революциясынан бурын бизде жазба әдебият болған жоқ, деп жазған еди И.Сағитов „Көркем әдебият майданында артта қалғанлықты тез жойық“ атлы мақаласында. -Жазыушыларда болған жоқ. Бирли-ярым болған шайыр-жазыушылар буржуазиялық хәм феодааллық идеологияны жырлағанлар болды. Мысалы, Сапуұра (Сейфулғәбийт Мәжийтов) хәм Қазы Мәулик...“ (5)

1937-жылдың гүзинде „Қызыл Қарақалпақстан“, „Советская Каракалпакия“, „Совет муғаллими“, „Жас Ленинши“ газеталарының бетлери усы тақылеттеги мақалаларға толып кетти(6).

Усындай жалған мағлыұматларға тийкарланып, нызам қорғау органының хызметкерлери Қ.Әуезов, С.Мәжийтов, И.Фазылов, Н.Жапақов, Р.Мәжийтовларды қамаққа алады хәм олардың қосықлар топламларын жыйнап алып, отқа өртеп жибереди. Усы дәуирде әдебиятшы-алым Н.Дәуқараев та куұдалауға ушырайды. Қарақалпақстан халық билимлендириу комиссариаты 3-4-5-класслар ушын дүзген „Әдебият хрестоматиясы“ сабақшықларын оқытыуға қадаған еткен болса, муғаллимлер таярлау институтының директоры Базаров 1937-жылы 21-сентябрьде „идеологиялық фронтта жүргизген зыянкеслик ислери ушын“ Н.Дәуқараевты қарақалпақ тили хәм әдебияты болиминиң доценти лауазымынан босатады және оның бала-шағаларын мәжбүрий түрде квартирасынан шығарып жибереди. Усының салдарынан Н.Дәуқараев руұхый жақтан да, материаллық жақтан да жәбирленеди (7).

Лекин, Н.Дәуқараев, Әжинияз шайырдың сөзи менен тәрийплетуғын болсақ, „өтирикти ырас етип айтпаған, туұры жолдан бас кетсе де қайтпаған, нәмәхремди ҳасла жолдас тутпаған“ нағыз қарақалпақ жигитлериниң бири болды. Ол гейпара заманласларына усап кәсиплес

жора-жолдаслары тууралы өсек таратыў ямаса жасырын лақап пенен мақалалар жазыў, нызам қорғаў органларына мағлыўмат беріў менен шуғылланбады. Өзиниң көрген-билгенлерин, илимий бақлаўларын анық баянлады:

„XVIII-XIX әсирлердеги хәм XX әсирдиң басларындағы қарақалпақ шайырлары Орта Азия халықларының сол дәуірдеги басқа да шайырлары хәм жазыўшылары сыяқты араб алфавитинен пайдаланды. Өйткени, олар ески мектептер менен медиреселерде оқып, тәлим-тәрбия алған саўатлы адамлар еди. Сонлықтан қарақалпақ шайырлары қосықты ядтан айтыў менен қатар, көбинесе жазып шығарған хәм олардың шығармалары көпшилик арасында аўызеки түрде таралыў менен қатар жазба түрде де таралғаны мәлим“ (8).

Халқымыздың әдебий мийрасын жетик билген илимпаздың бул пикири қарақалпақ әдебияттануы илиминдеги айрықша жаңалық болып, Н.Дәўқараевтың ақыл хәм билим дәрежеси, минез-құлқы жақларынан заманласларынан айырылып туратуғын мәрт адам екенин аңдатады. Өйткени, XX әсирдиң 30-60 жылларында жәрияланған илимий мийнетлерде өзлериниң терме-толғаўларын аўызеки усылда шығаратуғын хәм оларды халық алдында қобыз намаларына қосып атқаратуғын жырлаўларды да, Хийўа қаласындағы Шерғазыхан медиресесин питкерип, ахун атағын алған Әжинияз шайырды да фольклордың ўекили деп қаралды хәм „қарақалпақ халқы октябрь революциясына шекем өзиниң жазба әдебиятына, жазыў-сызыўына ийе емес еди“—деп тастыйықланды (9).

Бул әдебиятшы И.Сағитов, тилши Г.Убайдуллаев, тарийхшы Т.А.Жданко усаған илимпазлардың жекке пикирлери ғана емес, ал сол дәуірдеги большевиклик идеология көз-қарасларының бир көриниси есапланады. Себеби совет ҳүкимети қарақалпақларды XX әсирдиң 20-30-жыллары ғана өзиниң жазыў-сызыўына ийе болған халық деп тастыйықлап, көп мың жыллық тарийхымызды, оғада бай мәдений мийрасымызды мойынламай, кемситип келген еди. Әўели ески аўыллық мектепте, соңынан Қоңырат қаласындағы медиреседә оқып, тыянақлы билим алған Н.Дәўқараев большевиклер партиясынын ҳақыйқатлықты бурмалағанына наразылық билдирди және филология илиминде теңитайы жоқ мәртлик хәм принципиялық көрсетти. Сол себепли ол бәрхама нызам қорғаў органларының дыққат орайында турды және XX әсирдиң 50-жылларында қайтадан қуўдалаўға ушырады (10).

Усындай қуўдалаўларға қарамастан, ол өзиниң илимий-дәретийшилик жумысларын даўам етти, республикамыздың мәдений турмысына белсене қатнасты. Жазыўшылардың жаңадан дәретилген шығармаларын оқып, олардың жетискенликлери менен кемшиликлерин анық мысаллар тийкарында көрсетип берди. Республикалық хәм орайлық газета-журналларда отыздан аслам сын хәм илимий мақалаларын жәриялады. Булардың қатарына Н.Дәўқараевтың „Бизиң әдебиятымыз хәм тилимиз өсип киятыр“ („Қызыл Қарақалпақстан“, 1938, 4-декабрь, N149 (1100), „Қарақалпақ поэзиясы ҳаққында“ (бул да сонда, 1936, 30-31-декабрь, N300-301), „Қарақалпақ фольклоры“ („Совет муғаллими“, 1936, N52, 53, 54), „Фәрип ашық“ ҳаққында“ („Қызыл Қарақалпақстан“, 1937, 5-апрель, N53 (1603), „Аяпберген Муўсаев-талантлы совет шайыры“ (бул да сонда, 1937, N108), „Қарақалпақ әдебиятын оқытыў ҳаққында“ („Совет муғаллими“, 1937, N13, 14, 15),

„Бердақ-қарақалпақ әдебиятының классиги“ („Қызыл Қарақалпақ-стан“, 1938, N91), „Әдебиетті оқыту жақсылансын“ (бул да сонда, 1938, 21-октябрь, N243 (2115), „Аяпберген“ (Бул да сонда, 1939, 3-март, N50 (2222), „Тарас Шевченко қарақалпақ әдебиятында“ (Бул да сонда, 1939, 9-март, N55 (2227), „Н.В.Гоголь“ (Бул да сонда, 1939, 30-март, N73 (2245), „Алпамыс“ (Бул да сонда, 1939, 17-сентябрь, N214 (2386), „Қарақалпақ тилинің рауажланыу жоллары“ („Совет мұғалими“, 1939, N59), „Қарақалпақ поэзиясы“ („Қарақалпақстан әдеби-яты хәм искусствосы“, 1939, N59), „Қарақалпақстан әдеби-яты хәм искусствосы“, 1939, N5(38), „Қарақалпақ-ская поэзия“ („Дружба народов“, 1939, N3. Москва), „Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиаты“ („Узбекистон адабиети ва санъати“, 1939, N6-7. Ташкент), „Классики каракалпакской литературы“ („Со-ветская Каракалпакия“, 1940, N73, 74), „Фархад хәм Шийрин“ („Қа-рақалпақстан әдебиаты хәм искусствосы“, 1940, N45), „Қарақалпақ әдебиятының тарийхы жөнинде“ („Қызыл Қарақалпақстан“, 1940, 21-декабрь, N298 (2770), „Әлийшер Науайы-уллы шайыр, философ“ („Фархад хәм Шийрин“, Төрткүл, 1941, Алғы сөз“) усаған мийнетле-рин жатқарыуымыз мүмкин.

Улыұма алғанда, Н.Дәуқараев бас-аяғы бес-алты жыл ишинде қа-рақалпақ әдебиаты тарийхында биринши мәртебе халық ауызеки дөретпелери, қарақалпақ классикалық әдебиаты хәм ҳәзирги заман қа-рақалпақ әдебиаты туұралы кең түрде пикир билдирди. Ол бул мий-нетлеринде қарақалпақ халқының көп жыллық тарийхына, өзиниң бай мәдениатына ийе екенлигин илимий жақтан дәлиллей алды. Сондай-ақ қарақалпақ шайырларының дүнья жүзи әдебиаты классиклериниң шығармаларын билгенлигин анық мысаллар арқалы көрсетти. Әдебиат тарийхын хәм әдебиат теориясын жанлы әдебий процесс пенен салыс-тырып изертлеп, хәр бир дәуир әдебиатына тән болған улыұмалық қа-сийетлерди де, хәр бир шайырдың жеке дөретиушилик өзіншелikle-рин де дурыс баҳалады. Солай етип, Н.Дәуқараев қарақалпақ әдебиат-таныу илиминиң қәлиплесиуине хәм алға рауажланыуына өзиниң сал-мақлы үлесин қосты және қарақалпақ әдебиаты тарийхын орта хәм жоқарғы оқыу орынларында арнаулы пән сыпатында оқытуға тийкар салған уллы илимпаз сыпатында халыққа танылды.

ӘДЕБИЯТЛАР

1.//Қызыл Қарақалпақстан. 1935, 4-июль, N149 (1100).

2. Бул да сонда.

3. Н.Дәуқараевтың үй архиви. Қолжазба нұсқа. 1-2-бб.

4. Бул да сонда, 8-б.

5.//Қызыл Қарақалпақстан. 1936, 24-октябрь, N245 (1494).

6. Бул да сонда, 1937, 18-сентябрь, N187 (1787).

7. Дәуқараев Н. Үй архиви. Қолжазба нұсқа. 4-5-бб.

8. Дәуқараев Н. Шығармалары, қолжазба нұсқа. том 29, N37519, 34-б.

9. Убайдуллаев Г. Қарақалпақ тили жазыуының пайда болыуы. Нөкис, 1957, 6-б; Жданко Т. А. Каракалпаки. Народы Средней Азии и Казахстана. том I. Москва. Изд. АН СССР, 1962, с.505.

10. Қарақалпақстан Республи-касы Жоқарғы Кеңесиниң архиви. ф.1.0.26, д. 20, 76-б.

ЭПОХА НАЖИМА ДАВКАРАЕВА И ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ НАУКИ

В.Коцанов

доктор исторических наук

Послевоенный отрезок исторического времени отличается сложным переплетением восстановительных и реформистских процессов и более всего требует тщательной документальной проработки, объективных оценок.

В эпоху обезличивания истории не дано было узнать имена руководителей Каракалпакстана. Основная номенклатура областной партийной организации в 1947 г. состояла из следующих деятелей: П.Т. Сеитов-первый секретарь обкома КП(б) Уз., Г.М.Олейников (второй секретарь), Х.Абутов (секретарь по кадрам), У.Татыбаев (секретарь по идеологии). Национальная интеллигенция, находясь под бдительным оком органов безопасности, не могла продвинуться вверх по лестнице и занимать высокие должности, если принадлежали к слою „баев, купцов, духовенства“. Исключение составлял Нажим Давкараев - внук крупного промышленника и владельца Кунградского хлопкового завода.

Развитие науки в исследуемый период достаточно разработано в трудах академика С.К.Камалова и его учеников - Р.Дж.Базарбаева и Э.Л.Алейниковой. Попытаемся дополнить выводы и основные положения вышеуказанных ученых архивными данными.

10 ноября 1943 г. снова был организован Каракалпакский НИИ языка и литературы при СНК ККАССР со штатом в количестве 20 человек, из них 12 научных работников (1). Находясь при СНК ККАССР, институт был оторван от научного центра. Правительство ККАССР в 1947 г. возбудило ходатайство о включении ККНИИ языка и литературы в систему АН УзССР и поставило вопрос о его реорганизации с целью более углубленной разработки вопросов, связанных с развитием народного хозяйства и культуры.

Правительство УзССР в целях расширения НИР в ККАССР и создания базы для организации в дальнейшем филиала АН УзССР в автономной республике своим постановлением от 26 июля 1947 г. за N 1176 передало ККНИИ языка и литературы в АН УзССР. Президиум АН УзССР своим постановлением от 24 сентября 1947 г. за N 31 ККНИИ языка и литературы реорганизовал в Институт экономики и культуры со следующей структурой: отдел культуры (сектора - языка и словарей; литературы и фольклора; истории, этнографии и археологии; искусства) и отдел экономики (сектора - экономики сельского хозяйства; по изучению хлопководства, животноводства, шелководства, ирригации, садоводства и зерноводства; экономики промышленности; организации труда) (2).

Наиболее значительные труды сотрудников отдела культуры вышли из печати в 1947-1951 гг.: „Каракалпакско-русский словарь“; „Бердах-шаир“, „Каракалпакские народные сказки“; „Каракалпакские народные пословицы и поговорки“. По отделу экономики были разработаны: „К гельминтофауне осетровых дельты Амударьи“;

„Рафидаскаридоз леща в дельте Амударьи“; „Гельминтофауна рыб озера Мочанкуль и других озер Кунградского района“; „Рафидаскаридоз рыб в дельте Амударьи“; „Азиатская саранча в дельте Амударьи“.

Тем не менее, институт не смог обеспечить разработку научных вопросов, связанных с возросшими потребностями республики в деле развития народного хозяйства и культуры. Из года в год уменьшались ассигнования на финансирование НИР института (1947-304 тыс.; 1948-119 тыс.; 1949-66,3 тыс.; 1950-42,1 тыс. руб.) (3).

В институте не публиковалась ни одна научная работа по экономике. Штат отдела экономики состоял из двух научных единиц и двух технических работников. При таком штате отдел мог разрабатывать только узкие вопросы, а не разрешать кардинальные задачи по важнейшим отраслям народного хозяйства республики. В отделе культуры из-за отсутствия вакантной должности замыкались разработкой узкими вопросами в направлении литературоведения и языка. Сектора истории, этнографии и археологии, искусства в течение 1947-1950 гг. не работали из-за отсутствия вакантной должности (4).

Национальной интеллигенции приходилось участвовать в противоречивых событиях. С одной стороны, при их участии началось строительство Дворца культуры в столице Каракалпакстана со зрительным залом на 800 мест. Монография археолога С.П.Толстова „Древний Хорезм“ была удостоена самой высшей награды СССР - сталинской премии первой степени. С другой стороны, практика репрессий, идеологического третирования, навешивания ярлыков в отношении самой деятельной части интеллигенции в послевоенный период в значительной мере инициировалась Центром. Каракалпакский театр обвинялся в том, что в его репертуаре крайне мало оказалось пьес каракалпакских авторов на современные темы. Для проверки и должной оценки „вскрытых недостатков“ в нашу республику была направлена специальная бригада ЦК ВКП (б). Вместо нормальной творческой деятельности первому доктору филологических наук Нажиму Давкараеву пришлось ответить на доносы и пережить травлю, клевету людей, далеких от науки и культуры.

Тем не менее, и в таких условиях заметно было спонтанное этническое возрождение. Ученые Каракалпакстана С.Камалов, У.Шалекенов, Р.Косбергенов, М.Нурмухамедов, Я.Досумов, Ж.Базарбаев, Д.Насыров и другие больше внимания начали уделять изучению истории народов края, диалектов каракалпакского языка, местных обычаев и других аспектов региональной принадлежности.

ИСТОЧНИКИ:

1. ЦГА РК. ф. 1., оп. 177, д.18, л.5.
2. Там же, л. 8.
3. Там же, л. 7.
4. Там же. ф. 1, оп.6, д. 736, лл.1-8.

НӘЖИМ ДӘУҚАРАЕВ-ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОР ИЗЕРТЛЕУ ИЛИМИНИҢ АТАСЫ

С. Бахадырова

филология илимлериниң докторы

Тарийхы, әдебияты еле хат бетине дурыслап түспей-ақ қарақалпақ халқы XX әсирге келди. XX әсирдин 40-жылларына келгенде қарақалпақтың әжайып тарийхына, әдебиятына, фольклорына ийе халық екенлигин дәлиллеп жазған талантлы перзенти Нәжим Дәуқараев илиминің кең дүньясына өз жолы менен келди.

Нәжим Дәуқараев қарақалпақ халқына XX әсирдин берген саўғасы еди.

Н.Дәуқараев-қарақалпақ фольклорын, әдебиятын илим дәрежесине көтерип, ол бойынша фундаментал изертлеу жумысын жүргизген, би-зиң филология илиминиң тырнағын салған илимпаз. Биз бул мақалада оның фольклор изертлеу тараўындағы мийнети жөнинде сөз етемиз.

Н.Дәуқараевтың изертлеу жумысының ең баслы өзгешелиги қарақалпақ фольклоры тарийхын жазыўды халықтың тарийхын жазыў ме-нен байланыстырды. Оның айырым оппонентлери жумысын оқып кө-рип бул „тарийх па ямаса әдебиат па, түсиниксиз“ деп өзлериниң ша-ла саўат көзи менен Н.Дәуқараевтың тамыры тереңге кеткен илимий анализлерин түсинбеди. Фольклор тарийхын ол халық тарийхынан, ҳәр бир жаңалықты сол заманның тарийхый-сиясий, экономикалық жағдайы менен бирге алып изертледди. Бул дәуирде еле қарақалпақ халқының тарийхы жазылмаған дәуири еди. Фольклор тарийхы - бул халықтың көркем ойының тарийхы. Ал, фольклордағы ҳәр бир шығар-маның туўылыўы халықтың жәмийетлик-сиясий турмысы менен бай-ланыслы. Буны кең эрудиция, билимге ийе илимпаз терең түсинген, ол ҳәр бир шығарманың дүньяға келиўин халықтың жәмийетлик тур-мысы менен байланыстырып ашып берди.

Ол биринши болып Россия патшасының XVI әсирден баслап Қазань, Астрахань ханлығын сапластырғаннан баслап Волга-Каспий, Әмиўдәрья арқалы Орта Азия, Индия, Қытайға суў-қыр жо-лын излеген сиясатының мазмунын түсиндирип бередди. Ол 1770-1771-жылларда Гладышев, Муравинлердин Сырдарья бойындағы қарақал-пақлар жөнинде фольклорлық-этнографиялық материалларды жый-нағанынан мағлыўмат берди. 1750-жылы П.Рычковтың қарақалпақ тарийхы, фольклоры жөнинде материал жыйнағанын, 1819-1820-жыл-лары Н.Муравьевтың қарақалпақ этнографиясына тийисли материал-ларды жыйнағанын, 1840-жылы қазақ халықының илимпазы Ч.Уалихановтың қарақалпақ фольклорына берген жоқары баҳасын бизге таныстырды. Усы тарийхый мағлыўматларға сүйенип қаншама илимий жумыслар жазылды!

Қарақалпақ фольклорын, әдебияты тарийхын изертлеушилерге ол биринши 1862-жылы Березинниң „Едиге“ жырын „Турецкая хресто-матия“ китабында бастырғаны, 1875-жылы Риза-Кули-Мырзаның „Краткий очерк Амударьинской области“ топламында (Сбп, 1875), 1891-жылы „Сборник материалов для статистики Сырдарьинской об-ласти“ (Ташкент) топламында Н.Остроумовтың Түркстандағы жерги-

ликли халықтардың 1010 нақылының бастырғаны, XIX ғасырдың 80-жылдарында Әмиүдәрәя балиминнің начальниги генерал-майор П.И.Розгоневтың Төрткүллі қарақалпақ жырауы Жийемурат Бекмухамед улынан жазып алған „Алпамыс“ дәстаны, оның А.Диваев тәрпіннен рус хәм қарақалпақ тилинде 1901-жылы шыққаны, А.Россиновтың 1901-жылы қарақалпақ ертеклерин бастырып шығаруы, 1905-жылы И.А.Беляевтың Төрткүл, Нөкис, Шымбай, Қоңыратта болып „Едиге“, „Қоблан“, „Шежире“ ни жазып алып Ашхабадта бастырып шығарғаны жөнінде биринши рет мағлұмат берди. Ол қарақалпақтардың тарийхына, мәдениатына тийисли илимде бар материалды алтынның қыйқымын излегендей етип изледі, оны мысқыллап тапты, сойтип бизиң бай мәдениатымызды дәлиллеп, илимде үлкен сарай, храм салып берип кетти. Биз сол сарайда рәхәтленип жасап қиятырған сыяқлымыз.

Нәжим Дәуқараев мийнетлериниң бизиң ушын қуны неде? деген сорау туады. Ол қарақалпақ халқының әйемнен сағасын алған бай мәдениатына ийе халық екенлигин илимий жақтан дәлиллеп берген илимпаз.

Н.Дәуқараев қарақалпақ халқының бай аңыз әдебиятын толық түрде изертлеген, оның миллий өзгешелиги, жанрлары, атқарушылары жөнінде дурыс, хәр тәрәплеме терең илимий баға берген илимпаз. Н.Дәуқараевтың илимий мийнетлери өз халқына деген терең сүйиушиликке толы патриотлық сезим менен жазылған еди. Оның илимий изертлеулери өз халқын мақтаныш етип жырлаған поэзия сыяқлы. Көркем шығармада ғана емес, илимий мийнетте де сезим, образ, тәсирдің күшли берилиўин көресен.

Н.Дәуқараев қарақалпақ фольклорының тарийхый дерегин, тамырын илимий көз-қарастан ашқан илимпаз. Ол бизге илимге ҳадал, мийнет пенен араласуыды және хәр бир нәрсениң тарийхый тамырын ашыуыды үйретти.

Ол қарақалпақ халқын „кең тараўлы оғада бай аңыз әдебиятына ийе, қарақалпақ аңыз әдебиятының еле қаймағы бузылған жоқ... усы кең тараўлы, оғада бай, мазмұны терең, халықтың идеялары менен толы аңыз әдебиятының түрлери даналықтың, шеберликтің, дәретиушиликтің, батырлықтың ҳайран қалғандай үлгилерин береді“ деп жоқары баға береді. Және не ушын қарақалпақларда аңыз әдебиятының бай раўажланыу себебин түсіндиреди. Бириншиден, қарақалпақлардың қайғылы күнин, ўақты хошлығы, қапашылығын, ашлық пенен тынышлығын қосықсыз, сөз өнерисиз өткізбеўин атап көрсетти. Ол Ч.Уалихановтың „қарақалпақлар саҳра бүлбүллери“, „дүньяны гезген қосық тек қарақалпақларда қонып, қонақ болған“ деген сөзлерин үлкен мақтаныш пенен келтирип өз пикирин тастыйықлайды. Екиншиден, „қарақалпақлардың баспа сөзге ийе болмаған ерте заманлардан баслап өзиниң барлық тарийхый жасау омиринде жәмийетлик-сиясий турмысына көз-қарасы тек аңыз әдебиятында қалдыруы. Үшиншиден, қарақалпақлар узақ әсирлер даўамында аўыр, қайғылы тарийхый-сиясий ўақыялар, бир неше мәртебе қоныс өзгертиу, қошиу себебинен мәдений, материаллық естеликлериниң жоғалуына алып келгенлигин, соған қарамастан әйемги заманлардан баслап бүгинги

күнге шекем дауам етип киятырған есапсыз-сансыз халық көркем онерин-намаларды, зергерлик нағысларды, әсиресе, оғада бақалы көркем сөз ғәзийнеси- аўыз әдебиятын қалдырды“ деп қарақалпақ аўыз әдебиятына жоқары бақа береди. Бул қарақалпақлардың тарийхтың түрли соққысында жүрсе де аўыз еки халық әдебиетиниң айрықша байлығын биринши болып көрген илимпаздың пикири еди. Н. Дәўқараев бул пикирди айтқан ўақытта бизде 20 аслам дәстанлар жазып алынған еди. Ал, соңынан 100 ге жақын атамадағы дәстанлар жазып алынды. „Егерде биз усы кең тараўлы, оғада бай, мазмуны терен, халықтың идеялары менен толы аўыз әдебиятының түрлерин көзден өткерип қарасақ, даналықтың, шеберликтин, дәретиўшиликтин, батырлықтың ҳайран қалғандай тамаша ўлгилерин көрсетиўимизге болады. Аўыз әдебиятының буындай бай ҳәм кең тараўлы түрлерин тек көп жасаған, көп ғана тарийхый-сиясий ҳәдийселер менен толы, узақ әсирлерди басынан өткерген халық ғана дәрете алыўы мүмкин“ дейди. Ол ҳақ еди. Ол өз халқы фольклоры мазмунының толықлығын, адамзаттың жоқары идеялары менен суўғарылғанлығын, фольклордың барлық жанрын дәретиўи және оның классик дәстүрдеги атқарыўшыларды бериўин дурыс көре алды. Ол бул пикирди айтқанда М.В.Жирмунскийдиң қарақалпақ халық дәстаны „Едиге“ жөнинде айтқан дәстанның мазмунының толық ең классик түри қарақалпақларда деген және дәстан атқарыўшыларының да классик түри қарақалпақларда деген пикир менен таныс емес еди. Бирақ, еки уллы илимпаз бир-биринен бөлек бир пикирге келеди. Бул Н.Дәўқараевтың қарақалпақ фольклоры жөниндеги пикириниң қаншалли дәрежеде ҳақыйқый дурыслығын көрсетеди. (Бай фольклорға тийкарланып ол буны тек көп жасаған, узақ әсирлерди жүрип өткен халық дәрете алады деп қарақалпақларды ески халықлардың бириниң қатарына киргизеди).

Н.Дәўқараев қарақалпақ халқының бай аўыз әдебиятын түри, жанры, мазмуны жағынан терен илимий анализлеп, бирден-бир дурыс классификациясын берди. Ол фольклордың мазмуны, атқарылыўы, жасаўы жағдайын есапқа алып, әпиўайы ғана лирикалық, эпикалық деп еки жанрға бөледи. Лирикалық жанрының өзин қосықлар, салт әдебияты, аталар сөзи деп бөледи. Халық қосықларын жайдары қосықлар, айтыс, жуўап, бәйит, балалар қосықлары, жумбақ, бәдик деп бөлип қарайды.

Н.Дәўқараевтың бул классификациясының ҳәр бир түри өз алдына изертлеўди талап ететуғын, бүгинги күнде түркий халықлар фольклористикасында жаңа қолға алынып атырған проблемалар. „Жайдары қосық“ терминин Н.Дәўқараев биринши рет пайдаланады және оған қандай қосықлардың киретуғынын анықлайды. Бул әпиўайы, турмыстың барлық тараўын өз ишине алатуғын, көпшилик тәрәпинен атқарылатуғын қосықлар. Биз бүгинги күнге шекем кеўил бөлмей киятырған қарақалпақ бәйитлери жөнинде тоқтаған, халық аўызында ХХ әсирдиң басында күшли раўажланған бул жанрдың түрин, мазмунын түсиндирген Н.Дәўқараев болды. Бул жанрдың негизги сыпатын ол қала турмысында жасаўшы халықта отырыспа, зыяпатларда айтылатуғын халық қосықлары деп көрсетеди. Бәйит башқурт, татар, фольклорында кең раўажланған жанр. Усы жанрдың бизде де болғанын

анықлап, оны түсіндіріп берген Н.Дәуқараев болды. Ол қарақалпақ фольклорында өз алдына ата-бабамыздың турмыс тәжірийбесінен алып бізге нәсият етіп айтып кеткен сөзін „Аталар сөзі“ деп қарайды. Н.Дәуқараевтан соң бұл терминді не ушын аталар сөзі деп атау себебіне кеуіл бөлген илимпаз болмады. „Аталар сөзі“ термині азербайжан, турк, гагауз, хакас хәм т.б. фольклористикасында қабыл етилген. „Аталар сөзі“ деп оған Н.Дәуқараев нақыл-мақал, пәтия, толғауды киргизеди. Хақыйқатында да бұл жанрлар мазмұны, мақсәти бойынша ата-бабамыздың озиниң турмысынан алып, келешек жасларға таслап кеткен ақылы, хақыйқат аталар сөзі.

Н.Дәуқараев жан күйдирип қарақалпақ халық дәстанларының жазып алыныуына араласты, және изертлениуінде ол бұл илим тарауының негизин салыушы болды. 40-жыллары ол, әсиресе, „Қырық қыз“ дәстанын Құрбанбай жыраудан жас илимпазлар С.Мәуленов, С.Құрбаниязовлардың жазып алыуын шөлкемлестирди. Ол „Қырық қыз“ дәстаны жөнинде тунғыш рет терең илимий изертлеу жумысын жүргизди, дәстанның көлеми бойынша батырлық жырлар арасында биринши орында туратуғынын, дәстанның дорелиуи, бизге жетиу өзгешелигин изертледі.

Ол „Қырық қыз“ дәстанының сюжети әйемги массагетлердин ҳаял патша әскер басшылары болған Тарама (Тумарис), Зарийналардың ерлиги қарақалпақ рууларына уран болған батыр ҳаяллар Ақшолпан, Арыұханды, қарақалпақ дәстанларындағы батыр ҳаяллар Айпарша („Мәспатша“), „Палекей, Шуралай (Жазкелен), Сарыша айым (Орамамбет бий толғауы) атларын келтирип, дәстан әйемги матриархат дәуириниң ушқыны екенин және дәстанның пайда болыуында, жасауында қарақалпақ фольклорындағы батыр ҳаял мотивиниң кең түрде жасауына себепши болғанлығын көрсетеди. Бунда дәстанның негизги нұсқасы оғада ерте заманларда жарыққа шыққан, греклердин ертедеги мифологиясында гезлесетуғын жауынгер қызлар-амазонкалар менен ушласады, деп көрсетеди. „Әлбетте, ауыз әдебиятының нұсқасы болғанлықтан „Қырық қыз“ поэмасының бизиң заманымызға түрли тарийхый жағдайларда атадан балаға ауызеки түрде ядлау жолы менен отип, көп өзгерислерге ушырап қайта исленген жаңа варианты жеткен“ деген Н.Дәуқараевтың пикири „Қырық қыз“ дәстаны ушын бирден бир дурыс пикир. „Қырық қыз“ дәстанының ең дәслепки сюжети бизиң эрамыздан бурынғы III-IV әсирлерде жасаған батыр қызлардың ерлиги жөниндеги халық жыры екен. Неше жүз жыллар дауамында бұл жырдың мотиви XVIII әсирге келгенде Жийен жырау тәрепинен қайта жырланған. Әйемги грек тарийхшылары Геродот, Диодора, Страбон, Ктесийлар әйемги Окстың (Эмиүдәрәя) Арал теңизине куяр жеринде жасаушы массагетлердин патшалары, әскер басшылары ҳаяллардан екенин, олар хаққында жырланатуғын поэмалар барлығын, сол поэмалардың сюжетиниң қысқаша мазмұнын жазып кетеди. Бұл „Қырық қыз“ дәстанының әйемги нұсқасы еди.

Усы батыр қызлар жөниндеги халық эпсаналары қарақалпақлардың „Ҳаял патша хаққында ертеқ“, „Мәспатша“, „Жаз келен“ „Қырық қыз“ дәстанлары түринде бизге жеткен. Дәстанның Жийен жырау репертуарына киргеннен кейин ол қайта тууылыуы заңлы. Ҳәр бир дәс-

тан талантлы жыраулардың репертуарында жаңарады, талантлы жырау өз дәуири ушын хызмет еттиреді, оған сол жәмийетлик-сиясий, тарихый жағдайдың мазмунын енгізеді. Жийен жырау репертуарынан соң оған XVIII әсирдегі Надиршаның аты оған шекемги патша атлары орнына өзгертіледі хәм т.б. Жырау адам атларын өзи жасап турған заманға ямаса өзин тынлап отырған адамларға таныс ўақыяларға өзгертиўи тәбийғый.

Н.Дәўқараев „Қырық қыз“ поэмасының турақлы вариантын Жийен жырау қайта ислеп шыққан деген пикирди және оның Жийемурат жырауға қол жазба түрінде жеткенлигин информаторлардың бул дәстанның қол жазбасының бар болғанлығын келтиреді, бирақ ол „Қырық қыз“ дәстаны авторы Жийен жырау, ол жазба әдебияттың мүлки, деген пикирди тастыйықламайды. Бизге жеткен вариантын ислеп шыққан Жийен жырау екенлигин ғана айтады.

Дәстанлардың жазба нұсқасының болыўы ямаса халық арасына жазба түрде таралыўы жазба әдебиятының мүлки болыўынан дерек бере алмайды. Мысалы, „Ғәрип ашық“ дәстанының жазба нұсқасын жазба әдебият деп айтпаймыз. Буған қосымша, информаторлардың айтыўы бойынша, Жийен жыраудың барлық шығармаларының жазба нұсқасы болған, ол Түркстаннан қарақалпақлар көшкенде сол қол жазбасын өзи менен алып келген деген сөзди айтады. Буған қосымша қарақалпақлар арасында жазба түрде мийрасты сақлау, хат таныу, сауатлылық, халық мийрасын жазып тарқатыу күшли болған.

Н.Дәўқараев қарақалпақ фольклорының жанрлары менен бирге оны атқарыўшыларын классификация етеди. Ол ауыз әдебиятын айтыўшыларды тайын шығарманы ядлап айтыўшы, шығармаға қосып, дүзетип атқарған шеберлерден турады дейди. Және атқарыўшылық шеберлигине қарап талантлы айтыўшы, олар шәкирт таярлайды, устаз болады. Шәкирт таярлауда өз мектебин пайда еткен устаз айтыўшылардан болады. Қарақалпақ ауыз әдебиятын тийкарғы доретиўши адамлардың бир типин шайыр деп көрсетеди. Қарақалпақ шайыры шығарманы жазыў жолы менен де, айтыў жолы менен шығарған деп, шығарманы ауыз еки доретиўши ақпа, төкпе шайырларға өз алдына тоқтайды. Бундай шайырдың қатарына Тыным қатын, Құлымбет, Атамурат, Қыдырғияз, Есенгелди сыяқлы шайырлардың атын келтиреді. Қарақалпақ шайыры халық поэзиясын доретиўшиси, өз поэзиясында, халық поэзиясында атқарыўшысы, соның менен бирге халық намаларын да атқарыўшы бул шайырдың үлкен бир типі. Шайыр сөзине берген баҳасы буның менен шекленбейди, ол қарақалпақлардың жазба поэзиясындағы шайырлар типине өз алдына тоқтайды. Күнхожа, Бердақ, Әжинияз, Өтеш, Омар шығармасын „ауыз еки түрде және жазба түрде шығарған, олар көпшилик жыйналған жерде намаға салып айтып та, оқып та беретугын болған“ дейди. Демек, шайырдың қарақалпақлардағы ең негизги типі усы қосығын жазып, айтыу, намада атқарыу және оқыу типі характерли екенлигин көрсетеди. Бир шайырдың бойында төрт өнердиң жайласыўына кеўил боледи.

Шайырдың қарақалпақша типин қазақ-қырғызлардың ақыны менен қатар қойыўға болмайды, қарақалпақларда таза түрде ауыз еки доретиўши Жамбыл сыяқлы ақынның типі қәлиплеспегенлигин, қа-

рақалпақ шайырларының бәрінде жазба дәретіу тән екенлігін көрсетеді. Ол фольклорды атқарыушылар, сақлаушылар, дәретіушілер, таратыушылар деп, олардың хәр бирине үлкен мәни менен қарайды. Дәстан атқарыушылар жырау, бақсы, қыссахан, дәстаннан ұзінди атқарыушыларды қосықшылар, шайырлар, ауыз әдебиатының ертекти атқарыушыларды ертекти, жуап айтыушыларды жуаби, күлкили сөз атқарыушыларды лаққы деп бөледі.

Қарақалпақ дәстаны қобыз, дуутар, домбыра менен атқарылады, ал атақты бақсылардың гиржекши, баламаншы, дәпши, найшы менен дәстан атқарыуын көрсетеді. Бақсылардың репертуарында ашықлық дәстанлар менен бирге халық қосықтарының болыуын көрсетеді. Қарақалпақ фольклорын атқарыуда қобыз, дуутар, домбыра, най, баламан, сыбызғы, шынқобыз, сырнай сыяқлы музыка әспаптарын пайдаланатуғынын, фольклордың барлық музыкасы саз, нама деп атауын көрсетеді. Лирикалық майда халық қосықтарын атқарыушыларды қосықшы деп, оның қасында саз шертпей қосылып атқарыушыларды жанапайшы деп бөледі. Халықтың арасында сөздің магиялық күшіне исенип әруақ шақырыушы шаманларды порқанлар деп, оларға да тоқтайды. (Н.Дәуқараев фольклордың атқарыушылары менен оның жанрын неге бирге алып қарайды, биз бүгінге шекем усыған кеуил бөлмей қиятырмыз. Мысалы, жырау қобызы болмаса, қобызда дауысын қырып, тамақтан қырылдап атқармаса жырау емес. Дәстанның мазмұнын емес, оның қалай атқарылуын бирге алып изертлеудің кереклігін устаз көрсетип кеткен жол. Биз усы жолға кеуил бөлиуимиз керек).

Н.Дәуқараев қарақалпақ ауыз әдебиатын атқарыушылардың ең ири ұжылы бақсы, жыраулар жөнінде жырау-батырлық жырларды атқарыушы, бақсы-ашықлық дәстанларды атқарыушы, жырау-қобыз бенен, бақсы-дуутар менен атқарады деп, олардың ең баслы өзгешелігіне тоқтайды. Ол қарақалпақ жырау бақсыларының халық өнеринен билим беріуші, кадр таярлаушы жоқары оқыу орны сыяқлы үлкен мектеп болғанлығын көрсетеді. Қарақалпақ жыраулары үлкен еки мектепте тәрбияланғанлығы Жийен жырау мектеби-бул Сырдарья бойында қарақалпақтар бөлінбей отырған дәуірінде, „төменгі“, „жоқарғы“ болып бөлінуі дәуірінде қалиплескенін көрсетеді. Бул мектептен Айтууар, Қабыл, Қалмурат, Жийемурат, Құрбанбай жырау шыққанын, олардың репертуарында „Құрбанбай“, „Ер Қосай“, „Ер Сайын“, „Жаз келен“, „Алпамыс“, „Қырық қыз“, „Хажыгерей“, „Ер Зийуар“, „Жанадил“, „Илимхан“ дәстанлары болғанлығын көрсетеді. Екинши Соппаслы Сыпыра жырау мектеби-бул мектептің негізи қарақалпақтар Алтын орданың курамында жасаған дәуірінде қалиплескен, соңынан бул мектептің жыраулары төменгі қарақалпақтар арасында болғанлығын көрсетеді. Бул мектептен Соппаслы, Жийен, Турымбет, Байнияз, Нурабулла, Есемурат, Ерполат, Өгиз, Қыяс жыраулары шыққаны, олардың репертуарында „Едиге“, „Қоблан“, „Мәспатша“, „Шора“, „Ер Сайын“, „Шәрия“ сыяқлы дәстанлардың болғанлығын көрсетеді. Қарақалпақтар жыраулардың шәкирт таярлау усылына, жырауды айттырыуға, айтыу аудиториясына, жыраудың қандай жерде айтыуына айрықша кеуил бөледі. Қарақалпақ жырауы қа-

леген жерде айтпауын, оны айттыруу үлкен таярлық рекламалар, тыңлаушыларды, оның айтатуғын орнын, репертуарын таңдау ҳам т.б. усындай үлкен таярлық пенен өтетугынын көрсетеди. Ол көшпели турмыста жасаған халықтың өз театры, ол театрды қойыудың өзінше заңы болғанлығын көрсетеди. Сондай-ақ Н.Дәуқараев жыраудың шакирт таярлау усылына илимий көз-қарастан қараған илимпаз. Ол шакирттиң пәтия алғанға шекемги барлық басқышына кеуил бөледі.

Н.Дәуқараев қарақалпақ жырауы қобызда, жыраудың өз наамасы менен атқарыуын, бул наамалардың ески заманнан бизге жетиуін көрсетип келип, жыраулар домбырада да айтқан, бірақ ол бизиң заманымызға жетпеген деген пикир айтады. Оның бул пикиринде үлкен шынлық бар. Қарақалпақ жыраулары менен бақсылар ортасындағы байланысқа жол салады. Қарақалпақтарда бақсы, жырауы өз кәсибинин маманлары профессионаллар, олар өз кәсиби менен күн көрген, басқа кәсіпке араласпайтуғын адамлар. Ал, айырым жағдайда жыраулар бақсылардың репертуарындағы шығармаларды да айтатуғын болған. Буган мысал, Карам жырау репертуарында „Ғәрип ашық“ дәстаны болған.

Н.Дәуқараев биз ҳәзир барлығын дәстан деп атап жүрген түсиникке басқаша қараған еди. Ол поэма деп „көлемли, мазмуны терең, ири салалы ҳәдийселерди көрсететугын көркем эпослық шығармаларды айтамыз“ деп келип „Эпослық поэма“ деп фольклордағы көлемли, көп сюжетке бириккен эпосларды көзде тутады. Усы эпослық поэмаларды ол батырлық, ашықлық, лирикалық, аралас түрлери бар деп, қарақалпақ эпослық поэмаларын батырлық жырлар ҳам дәстанлар деп екиге бөледі. Батырлық жырларында „Алпамыс“, „Қоблан“, „Қырық қыз“ эпосларын көрсетеди. Қарақалпақ батырлық жырының миллий өзгешеликлерине тоқтайды, оның өзбек, қазақ, түркмен батырлық жырларынан өзгешелиги жөнинде кең түрде илимий тыянақлы пикирди берген. Оның батырлық жыр дегенин биз соңғы ўақытта „қахарманлық дәстан“ термини менен алмастырғанбыз. Негизинде мазмуны бойынша қахарманлық дәстаннан гөре „батырлық жыр“ термини туўры келеди. „Қахарманлық“-бул ерлик, қахарман-шығарманың қахарманы, (бул русша „героические эпосы“ деген сөздиң сөзбе-сөз аудармасы). Оның батырлық жырды дәстанға киргизбеуинде де үлкен шынлық бар, ол ҳақыйқатында да жырау жырлайтуғын батырлар жыры, буган жырлау характерли, дәстан емес. Бул жерде уллы устаздың бул терминниң мазмунына күтә терең қарағанын биз усыған айналып келиуимиз кереклигин ескертемиз. Н.Дәуқараев „дәстан деп дуўтар менен тек бақсылар айтатуғын ямаса қыссаханлар оқытуғын көлемли эпослық көркем шығармаларды түсинемиз“ деп оның батырлық жырдан баслы өзгешеликлерин көрсетеди. „Батырлық жырдың қахарманлары қахарманлық ислери арқалы жәмийетлик шынлықты сүүретлейди, романтикалық, фантастика шамадан тыс қолланылмайды, халықлық мәпти жырлау жәмийетлик, тарийхый ҳәдийселер тийкарында пайда болса, дәстанларда қыялый фантастика, идеализациялау, қахарманның жеке басындағы ўақыялар „қыялый субъективлик фантастика“, диний мотив ашықлық жолындағы қыйыншылықлар, ертеклердин тийкарында сөз етиледі деп фольклордағы ири жанрдың бир-бирине уса-

маған баслы өзгешелигін көрсетеді.

Ол дәстанларды бақылар жырлауын, оны басқа музыкалық инструментте-дуғтарда атқарылуына, оның намаларына тоқтайды.

Ол қарақалпақ бақыларының айтыу техникасы, репертуарына қарап екіге бөледі, оны „мектеп“ деп қарамайды. Мұйса бақсы хәм оның шәкіртлери Есжан, Жуман, Қаражан, Патилла, Аймурза, Кәл-бала, Сапар, Тыныбай хәм т. б.

Екиншиси Сүйеу бақсы хәм оның шәкіртлери Жапақ, Бала бақсы, Жаңабай хәм т.б. Сүйеу бақсыда Хорезм өзбеклерининң тәсийри күшли болғанлығын атап көрсетеді. Қарақалпақ бақыларының репертуарларындағы дәстанларды ол үшке бөлип қарайды.

Ислам динине байланыслы дәстанлар: „Баба Рәушан“, „Зейнел араб“, „Баба Камбар“, „Юсуп Зылийха“. Елди сыртқы жаўдан қорғау жөниндеги дәстанлар: „Юсуп-Ахмед“, „Гөрүғлы“, оның „Әўезхан“, „Қырмандәли“, „Хасанхан“, „Бәзирген“, „Кемпир“ шақаллары. Ашықлық мотивине қурылған дәстанлар: „Ашық Хамире“, „Хурлиха“, „Саятхан-Хамире“, „Шийрин шакар“, „Ғәрип ашық-Шасәнем“ хәм т. б. көрсетеді. Н.Дәўқараев дәстанларды усылай классификация еткенде оны жан-жақлама өзгешелиги, мазмұны, идеясы, сюжетлик мотиви, атқарылуы, оның халық тәрәпинен тыңланылуы, бәри есапка алынған.

Н.Дәўқараев қарақалпақ филология илимининң негизин салыўшы атасы. Ол аз ғана өмирининң ишинде қарақалпақ халқының барлық тарийхый аўыз әдебиятының тарийхын, жанрлық классификациясын, теориялық анықламасын фундаментал түрде келешек әуладқа ислеп берип кетти. Оның қарақалпақ фольклоры бойынша хәр бир пикирин өзгертиў қыйын, тек даўам етип изертлеў керек. Оның мийнетлери илимниң терең сырын ашып берди.

Н.Дәўқараев қарақалпақ халқының айрықша туўылған патриот улы, жақты жұлдызы. Ол қарақалпақ фольклор таныў илимининң негизин салыўшы. Ол қарақалпақ фольклорын мақалалар менен изертленген жағдайында қолға алды, көркем сөз онерининң пайда болыуынан ХХ әсирдинң ортасына шекемги фольклорының тарийхын, теориясын фундаментал түрде ислеп берди. Оның жанрлық классификациясы, теориялық анықламалары, анализи, пикири илимниң терең сырын ашады. Оны түсиниў ушын устаз сыяқлы илимниң сырын ашып билиў керек, оның ийелеген билимин ийелеў керек. Ол фольклор таныў илиминде айдын жол салып берип кетти, биз ол жолды даўам етиўимиз ушын терең билим, жоқары эрудиция және өз халқын сүйген ҳақыйқый патриот болыў талап етиледі. Оның мийнетлери қарақалпақ фольклор изертлеў илимин бүгинги жетискенлигине ерисиўине, фольклордың жанрлық жақтан изертлениўине (дәстанлардың, ертеқ, халық қосықлары, нақыл-мақал, жумбақ, айтыслардың изертлениўине) бағдар берди.

Бүгинги күнде қарақалпақ фольклоры дүнья илимине араласқан илим тараўы болып отыр. Бизинң хәр бир жетискенлигимизде уллы устаздың тәрбиясы, мийнети бар. Биз Н.Дәўқараев мийнетлерисиз бул бийикке көтериле алмас едик. Биз „Қырық қыз“ дәстанына арнап халық-аралық илимий конференциясын өткизгенде уллы устаздың бул

дәстанның тек ғана қарақалпақтарда бар миллий дәстан деген пикиріне сүйендік. Биз уллы устаздың нәсиятын иске асырып, түркий халықтардың ишинде биринши болып „Едиге“ дәстанына арнап халық аралық конференция өткіздік. Бирақ, бизин алдымызда устаз айтып кеткен қаншама ұазыйпалар бар. Халқымыздың барлық ақыл-ой санасын, мәдениетин фольклорда сақлауы, соның ушын оған айрықша кеўил бөлиўинин кереклигин, устаздың берген идеясын иске асыруы мақсетинде биз ҳәзирги күнде қарақалпақ фольклорының 100 томлығын баспадан шығарыўды баслаўды усы устаздың 100 жыллық юбилей жылында басламақшымыз.

НӘЖИМ ДӘУҚАРАЕВ ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТТАНЫҰ ИЛИМИНИҢ НЕГИЗИН САЛУҰШЫ

С.Баҳағырова

филология илимлериниң докторы

Нәжим Дәуқараевқа шекем қарақалпақ әдебияттануы илими газета-журнал бетиндеги қысқа мақалалардан туратуғын еди. Ол қарақалпақ әдебиятын XVIII әсирден баслап XX әсирдин 50-жылларына шекемги 250 жыллық тарийхын биринши рет тутас фундаменталь түрде изертлеген илимпаз болды. Соның менен бирге ол қарақалпақ әдебиятының теориялық мәселелерин де қозғады.

Н.Дәуқараев әдебиятты халықтың жәмийетлик-сиясий тарийхы менен бирге алып изертледі. Усылай изертлеу илимпаздан тарийхшы, философ, социолог болыўды талап етеди. Н.Дәуқараев әдебияттағы ҳәр бир шығарманың жазылыўын халық тарийхы менен бирге алып қарады.

Бизге белгили, соңғы дәўирде қарақалпақ жазба әдебиятын XIV әсирден баслап киятырмыз. Ал, Н.Дәуқараев өз мийнетлеринде „аўыз әдебияты“ деген терминди пайдаланады. „Ерте заманлардан бери дорелип киятырған қарақалпақ аўыз әдебияты ҳәзирги қолда бар мағлыўматлар бойынша XVIII әсирдин орталарынан баслап жазба поэзияға ушласты, буннан XVIII әсирдин екнши ярымына шекем бизде жазба әдебият болған жоқ, деген жуўмақты шығарыўға болмайды. Мүмкин, жазба әдебият болған шығар, бирақ ол жөнинде бизиң қолымызда жетерли түрде мағлыўмат жоқ“ деп ол бул мәселени ашық таслап кетеди. Ол аўыз еки поэзияны „ерте заманлардан деп“ XIV әсирден емес, оннан да илгери заманлардан баслау кереклигин көрсетеди. Жийен жыраўға шекемги әдебиятты аўыз еки поэзия деп, ал жазба поэзияны Жийен жыраўдан баслайды. Оның усы „болыўы мүмкин“ деп ашық таслап кеткен мәселесин илимпазлар толықтырды, қарақалпақ әдебиятын Соппаслы Сыпыра жыраўдан баслағанына бираз болды. Оның „аўыз еки поэзия“ деп отырғаны жыраўлар доретпелери еди. Енди баспа сөзи жоқ ўақытларда қарақалпақ әдебиятының жасау, бизге жетиу жолына ол кеўил бөлди. „Қарақалпақ халқы өзиниң әдиўли улла-

ры Жийен, Эжинияз, Күнхожа, Өтеш, Бердақ, Омар шығармаларын тийкарынан атадан балаға ядлау жолы менен өткерип бизиң заманымызға жеткерди“ дейди. Бул жерде илимпаз халық шайырларының бизге жетиуинде үлкен роль ойнаған нәрсе ядлау жолын көрсетип береді. Ядлау жолы-бул әйеменнен киятырған халықтың бир дәстүри.

Усылай айта келип халық шайырларының қосығы ядлау арқалы „фольклор менен қосылып халықтың мәдений азығы болды“, -дейди. Қарақалпақ әдебиятының бир өзгешелиги-халықтың яды арқалы жетиуи, фольклор менен синтезлениуи, қарақалпақ шайырларын таза фольклордың ўәкили деўге болмайды, - дейди. Усылай деп миллий әдебияттың екннши бир өзгешелиги „қарақалпақ шайырларының барлығы дерлик сауатлы болған. Олар шығармаларын қайта-қайта дүзетип, көширип жазған, бир-бирине оқып берген, шығармалары халық арасына кобинесе қолжазба-дәптер түринде тараған“ дейди.

Сойтип ол қарақалпақ жазба әдебиятының ең баслы өзгешелигин анықлап береді. Бир жағынан ол ядлау жолы менен және жазба түрде дәретилюй, жазба түрде атқаруы, таралуы жолы менен бизге жеткен.

Ол қарақалпақ халық шайырын домбыраны қолға алып, көпшилик жыйналған жерде ядтан ағызып айтатуғын қазақ, қырғыз ақынлары менен бир қатарға қойуўға болмайды дейди. Қарақалпақлар халық шайырының өзінше қарақалпақша типин қәлиплестирген халық екенлигин көрсетип, қарақалпақ халық шайырының шығармаларының темасы, қаҳарманлары, сүўретлеу усыллары жағынан жазба әдебиятқа тән белгилери менен айырылып туратуғынын көрсетеди. Демек, қарақалпақ шайырлары өз шығармасын дәретиу, атқаруы өнерине ийе болған екен. Буған қосымша, қарақалпақ халық шайырлары билимли адамлар болғанын, олардың қоңсылас халықлар тилин билиуин, сол арқалы Шығыс классик әдебиятын терең ийелегенин, аўдарғанын, олардың басқа тилди билип ғана қоймай, оны ана тили сыяқлы меңгергенин және сол тилде қосықлар дәреткенин көрсетеди (Буған мысал етип Эжинияздың дәретпелерин келтиреді). Бул жерде қарақалпақ шайырларының Наўайы, Физули, Саади, Фирдаўси, Мақтумқулы шығармалары менен жақын таныс болуын көрсетип, уллы классиклердин шығармалары оларға не бергени, қандай шығармаларды дәретиуине себепши болғаны жөниндеги мәселени ортаға қояды.

Н.Дәўқараев қарақалпақларда саз шертиу, қосық айтыу өнеринин кең тарағанын, отырыспаларда саз шертип, қосық айтпай кетпеуин атап көрсетеди. „Халық шайырларының барлығы дерлик сазенде болған“ шайырлар өзлеринин шығармаларын отырыспаларда намаға салып оқып берген ямаса атқарған. Демек, сазенделик өнеринин халық дәстүрине терең сиңиуи, усыған байланыслы халық шайырының бәри дерлик намаға салып оқып хәм дуўтарда атқарған, өзлери де нама шығарған, бизге жеткен халық намаларының жетилисиуине үлес қосқан. Бул жерде намаға салып атқаруы менен сазенделик жолы менен атқаруы екеуи еки басқа өнер. Енди олар қандай намаларды пайдаланған, қысса намалары ма яки басқа намалары болған ба деген сорау туўады. Биз мәселениң усы жерине келгенде сорауға жуўап бериуге қыйналамыз.

Халық шайырларының және бир өзгешелиги - өз шығармаларын

сазға қосып атқарыуы, гейпара шайырлардың „бақсы“, „жырау“ болып қалыптескеніне тоқтайды. Классик шайырлардың бәрі бақсы, жырау болып қалыптеспеген, Жийен жырау, Бердақ бақсы болған. Халыққа бақсы, жырау болып танылуы үшін ол профессиональ дәрежеге көтерілуі керек. Профессиональ жырау, бақсының репертуарында белгилі дәстандар болады. Дәстандардың поэтикасы менен жазба әдебиет поэтикасының биригуі процессі ушы шайырлар творчествосында қалай іске асқанын изертлеуге устаз бағдар береді. Бақсы, жырауға қосымша халық шайырлары, қыссаханлар, кәтиптер менен байланысына кеуіл бөледі. Булардың екеуі де халық шайырының фольклорды жазба түрде атқаруы және таратуы ұазыйпасын атқарған өзінше әдебий типтер. Халық шайырларының кәтип болғаны, қыссаханшылық еткени белгилі. Қыссаханларды „XIX әсирдің орталарында белгилі таярлықтан өтіп түрлі ашықлық дәстандарды, поэмаларды, қосықтарды оқыйтуғын арнаулы адамдар“ деп белгилейді. Қыссаханлардың бақсы, жырау сыяқлы таярлықтан, мектептен шығуы, олардың репертуарының кендигі және ең баслы өзгешелігі өзнамасына салып оқыуы. Қыссаханлар халық шайыры шығармаларын халық арасына оқып таратушылар. Олар оқыйтуғын шығармасын өзі жазма деген сорау тууылады. Жок, бул жерде және бир кәсип ийесі-кәтиптер араласады.

Н.Дәуқараев бир шайырдың бойында қаншама өнердің барлығын көрсетіп қарақалпақ шайырының миллий өзгешелігін анықлайды. Ол буннан соң XVIII әсир, XIX әсир қарақалпақ әдебиятының ири ұәкиллері Жийен, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш, Омар, Гүлмурат, Құлмурат, Сарыбай, Сыдық, Қазы Маулик творчествосына тоқтайды. Бул бизің классик әдебиятымыздың бир тутас халында биринши рет таңлап алынуы хәм әдебиет тарийхының жазылуы еди. Усылай изертлеген жұмысқа бизің халқымыз сол дәуірде мүтәж еди. Мектептер, жоқары оқыу орынлары, муғаллимлер үшін бул ең керекли оқыу куралы болды.

Н.Дәуқараев мийнетлерінде әдебиет тарийхының изертлениуінің өзінше методы бар. Ол әдебиеттағы шығармалардың дөрелиуін халықтың тарийхы, жәмийетлик-сиясий, экономикалық хәм мәдений турмысы менен бирге алып қарайды. Шығарманы стихиялы түрде әйтеуір дөрелген нәрсе емес, оның дөрелиуіне себепши болған орталықты алды менен изертлейді. Усылай ол хәр бир шығарманың илимий көз-қарастан әхмийетін ортаға қояды. Әдебиетта тосыннан пайда болатуғын шығарма жоқ, шығарманың дөрелиуі тарийхына усылай қарау үшін изертлеуши халықтың жәмийетлик-сиясий тарийхын терең билиуі керек. Бул мәселеде Н.Дәуқараевтың көз-қарасы, эрудициясы, билими терең илимпаз екенлігін көрсетеди.

Н.Дәуқараев қарақалпақ жазба әдебиятын Жийен жыраудан баслайды. Ол Жийеннің шайыр, жырау болғанын, бизің батырлық жырларымыздың көпшилигі оған байланыслы бизге жеткенін көрсетеди. Жийен жырау творчествосы толық түрде жыйналмағанын, еле анықланатугын мәселелер барлығын дурыс айтып кетті. Устаздың бул айтқаны дурыс еди. Жийен шығармалары бизде соңғы изертлеулерде (А.Каримовтың „Жийен жыраудың өмири хәм творчествосы“ диссер-

тациясы, К.Мәмбетовтың мийнетлери хәм т.б.) Тағай улы емес, Аман-лық улы деп анықланды, оның „Бер түйемди“, „Уллы тау“ хәм т.б. шығармалары табылды.

Н.Дәўқараев Күнхожа, Әжинияз, Бердақ творчествосын сөз етиў арқалы XIX әсир қарақалпақларының сиясий, жәмийетлик турмысын ашып береді. Күнхожа шығармаларындағы социаллық турмыстың терең ашылығы, Әжинияз, Бердақ шығармаларында тарийхый-сиясий турмыстың ашылығына тоқтайды. Оның Әжинияздың „Бозатаў“ поэмасына анализи тарийхшылар ушын әҳмийети үлкен. Себеби, „Бозатаў“ поэмасына тоқтай отырып ол XIX әсирдеги қарақалпақлардың Хийўа ханының ҳәдден тыс талаўшылық саясатына қарсы төрт рет үлкен көтерілиске шыққанын (1807-жылғы Төремурат суўпы баслаған, 1827-жылғы Айдос бий, 1855-56-жылғы Ерназар алакөз, 1858-1859-жылғы Бозатаў көтерілиси) көрсетеді. Соның ишинде Бозатаў көтерілиси-бул 1858-1859-жылы болған ең қайғылы көтерілислердің бири. Оның келип шығыў тарийхы Хийўа ханының талаўшылық саясаты болса, оның ақыбети көтерілиске қатнасқан халықтың биреўин де қалдырмай жоқ етилиўи, өлтирилиўи, кул етип сатылығы менен көтерілис жуўмақланады. Усы көтерілисти Әжинияз „Бозатаў“ поэмасы менен тарийх бетинде көркем образда сүүретлеп бергенлигин илимпаз анализ етеді.

Қарақалпақ әдебиятының ең ири ўәкили, уллы демократ шайыр Бердақтың творчествосына жоқары баға берген Н.Дәўқараев болды. Н.Дәўқараевтың барлық мийнетлеринде Бердақты „Ғарғабай улы“ деп бермейди, ал Қарғабай улы деп береді. Ол шайырдың жеке творчествосына ҳақыйқый баға берди, Бердақ творчествосын анализ етип, оның талантын, творчествосының маңызын ашты. Уллы демократ, гуманист шайыр екенлигин, соның менен бирге Бердақтың қарақалпақ әдебияты тарийхында, улыўма жәмийетлик тарийхында орнын илимий жақтан дәлиллеп берди.

1950-жыллары халық мийрасына нигилистлик коз-қарастан тонылыс күшейип турған дәўирде Бердақ шайырды реакцион, русларға қарсы шайыр, Россияға қосылығыға қарсы болған шайыр деп оның творчествосын үйрениўден алып таслаў мәселеси көтерілип атырғанда жәмийетшиликке оның творчествосы халықтың жырын жырлап, мунын муңлаўдан туратуғынын дәлиллеп бериў илимпазға аңсат болмады. „Бердақ шайыр“ брошюрасында усы мәселени айтқаны ушын урылды. Брошюра ҳаққында И.Ефимовтың „Идеологиялық жақтан бурмаланған брошюра“ (Советская Каракалпакия. 1952, 2-март.) қарсы жазылған статья болды. Н.Дәўқараевтың „Бердақ өз дәўириниң билимли адамы болды“ деген сөзин босқа мақтаў деп критикалайды. Бердақтың өз дәўириниң билимли адамы болғанлығын анықлаў ушын сол дәўирдеги қарақалпақлардың турмысы менен таныс болыўы керек. Әлбетте, Бердақ XIX әсирдеги қарақалпақ халық шайырлары жасаған орталықты, көтерген мәселелериниң бәрін изертлегенде шығатуғын жуўмақ, оның Шығыс, Европа мәденияты менен таныс болғанлығы, өз заманының илимли адамы екенлиги көринеди. Бердақ халықтың жырын жырлап, мунын муңлаған халық шайыры деген сөзин И.Ефимов халықты жырлаған емес, ал реакцион халыққа қарсы идея-

да турған шайыр деп Н.Дәуқараевтың пикирин бұрмалайды. Бірақ, Бердақ шайыр жөнінде И.Ефимов қатты қателесті, ал Бердақ шайыр жөнінде Н.Дәуқараев қақыйқат, ұллы демократ, халық шайыры екенін, бұрын айтылған пикирлерді жыйнақтастырып, Бердақтың қақыйқат бағасын берді.

Қарақалпақ әдебиатының XIX ғасырдың ақыры XX ғасырдың басындағы дәуірін өз алдына ізертлеу керектігін илимий жақтан бірінші дәлелдеген Н.Дәуқараев болды. Ол бұл дәуірде қарақалпақ халқының экономикалық, саясий турмысында болған өзгерістер халықтың санасына, әдебиатына тәсірлер жасағанын көрсетіп, бұл дәуір әдебиаты XIX ғасыр әдебиатына ұқсамайтуының өзгешеліктерін, және XIX ғасыр әдебиатының дауамы екендігін көрсетеді. Бұл дәуір әдебиатының үкілдері Құлымбет шайыр, Құлмурат шайыр, Гүлмурат шайыр, Сарыбай, Аннақұл, Омар, Сыдық, Қазы Мәулік шайырлардың творчествосына, олардың әр бірінші әдебиетке әкелген жаңалығына тоқтайды. Құлымбет шайырдың Әбубәкір молла менен хат арқалы айтысының 1905-жылы Қазанда, „Адабиет қазақия“ топтамасында басылып шыққаны, Гүлмураттың „Қайрауда жалғыз ғаз“, Құлмураттың „Он тоғыз“, Қазы Мәуліктің „Ғаззели Шымбай“ қосықтары бірінші рет әдебиет бетінде сөз етіледі. Бұл дәуірде Қазы Мәулік шайырдың өз заманын мақтағаны үшін байлардың заманын мақтаушы, ұлуғаушы шайыр сыпатында қуғыдаланып отырғанына қарамай, ол бұл шайырдың әдебиетте орны бар шайыр сыпатында баға береді. Ол бұл дәуірде Қожанияз, Разбек, Сейдабұлла сыяқты шайырлардың болғандығы жөнінде мағлұмат береді.

Бұнан соң XX ғасырдың 20-жылдарындағы қарақалпақ совет дәуірі әдебиатының 1917-жылдан 50-жылдарға шекемгі тарихына тоқтайды. Совет дәуірінде қарақалпақ әдебиатын ол 4 дәуірге бөледі: 1920-1931-жж., 1931-1941-жж. 1941-1945-жж. 1945-1949-жж. Оның ұсы дәуірге бөліуі бұнан соңғы әдебиет тарихын ізертлегенде тийкарланды. (Мысалы, „Қарақалпақ совет әдебиаты тарихының очерктері“, „Қарақалпақ совет әдебиаты тарихы“ мийнеттерінде ұсылай дәуір бөлінді). Совет дәуіріндегі қарақалпақ әдебиатын ол Аяпбергненнен бастайды, оннан соң А.Добылов, С.Нұрымбетов, А.Матякупов, Ә.Өтепов, Х.Ахметов, Ж.Аймурзаев, М.Дәрибаев, Д.Назбергенов, Н.Жапақов, Х.Сейитов творчестволарына тоқтайды. Совет дәуіріндегі қарақалпақ әдебиаты тарихын бірінші рет жазыушылардың творчестволық портреттері менен олардың шығармаларын тарихый-әдебиет көз-қарастан илимий бағасының берілуі еді.

Н.Дәуқараевтың қарақалпақ әдебиаты тарихын ізертлеген, бизін әдебиеттануы илимимиздің кәруанбасысы болған илимпаз. Оның әдебиеттануы илиминде тыңнан жарып бір өзі салған жол хәзір үлкен айдын жолға айналды. Ол баслаған кәруанды оның дауамшылары болған қарақалпақ әдебиеттануы илиминің хәзіргі үкілдері жаңа мән-зиллерге қарай мәрдіана алып бармақта.

АЛП АНАДАН ТУҰЫЛАДЫ

Г.Есемуратов

филология илимлерінің кандидаты

Нәжим Дәуқараевтың өмирі хәм дәретиүшилик жолы ҳаққында ең дәслепки мағлыұмат 1940-жылы шыққан „Әдебият хрестоматиясы“нда (Толық емес орта мектеплер ушын сабақлық. Қарақалпақ мәмлекетлик баспасы. Москва-Төрткүл, 1940, 153-6.) бериледи. Биз „Н.Дәуқараев“ (Нөкис, „Қарақалпақстан“, 1965) атлы илимий-библиографиялық очеркимизде жазыушының шығармалары, ҳәр түрли катнас қағазлар, буйрық нұсқалары, справка, отзыв, минезлеме, архив материаллары, туўған-туўысқанлары хәм бирге ислескен адамлардың еске түсириўлери хәм т.б. Н.Дәуқараевқа тийисли бираз нәрселерди биринши мәрте оқырманларға толығырақ түринде усындық. Жазылып, ҳәр түрли себеплер менен питпей қалған дереклерге қозғау саидық, айырымларын талладық. Китапша Н.Дәуқараевтың көп тараўлы мийнетлерине жән-жақлы сыпатлама беріўди алға тутқан мақсет-ўазыйпаға ылайықланған яднама, естелик болып, арадан ертерек кеткен устазымызға халық ҳүрметин жүзеге келтириўден ибарат еди. Бул жумыс бизди қырық жылдан кейин де өзине бәнт етти...

Н.Дәуқараев 1905-жылы Қоңырат районында, қурғын қарақалпақ семьясында туўылды. Әуели ески мектепте саўат ашқан. Бизин бул пикиримизди соңғы жыллары әдебиятшы Қырықбай Байниязов тапқан мағлыұматлар тастыйықлайды хәм тағы да толықтырады. Нәжим ағаның „...Мениң өзим Қоңырат районы 7-аўыл Соркөлде туўылғанман. Миллетим-қарақалпақ... Н.Дәуқараев... жас ўақтында жеткиликли дәрежеде ескише билим алғанын бизлердин ҳазир жасырыўымыздың кереги жоқ“ (Қ.Байниязов. Бизлер тағы да ушырасамыз. „Нәжим Дәуқараев“ атлы топлам. Нөкис. „Қарақалпақстан“, 1990. 77-78-81-бб.).

Жас ўақтында ядында қалған қосықты бала үлкейгенде де умытпайды. Әлбетте, бул баласына байланыслы. Н.Дәуқараев әдебиятқа қалай келгени туўралы былай гүрриң қылады. „Жас ўағымда бизиң үйге Атамурат деген ғарры көп келетуғын еди. Ол киcи өзи шайыр хәм қыссахан еди. Келген сайын бизлерге қосық айтып, қысса оқып беретуғын еди. Оннан:

„Дәрья тасса суў ақпай ма сай менен,
Мергенлер оқ атар гембил жай менен,-

дегенге усаған бир талай қосықларды ядлап айтып жүрдим“. („Әдебият хрестоматиясы“, 153-бет). Усы жазғанын есине түсирип, Нәжим ағадан бир сапар „сол Атамурат ғарры қай жақтан келетуғын еди“ дегенimde, ол ҳайран қалғанын жасыра алмай, бетиме қарап турып: „Дәрьяның арқасынан ба, қубласынан ба... ой, билмедим“ деди. Жаныма от түсти. Бурын Қутлымурат беглер-бегиниң сорамиында болған аўылларда Атамурат атлы адамлар көп болған. Атамурат мерген, Атамурат қазы, Атамурат үйши, Атамурат шеримши, Атамурат зергер... 1954-1958-жыллардың арасында әдебий экспедицияда жүрипте, „сары ябылы салыкеш шайыр“ атанған жылларымда да, оннан соң да сорастырдым. Еле таба алмай жүрмен...

Нәжиматдийин (Нәжим) сөз бағып, илим-билимнің жолын тутты.

Усы бағдарда оның адамгершилик сана-сезими жүдә ерте оянды. Өзи менен қатар заманасларына салыстырғанда әлдеқайда ересек, ақыл тоқтатқан адамдай болып көрінген. „Қатар оқыдық. Илим жүкқанға жуғады. Нәжим құдай аржағына берген адам. Алты айдан кейін оны оқытқан молла, енді молла болдың, балам,-деп пәтия беріп жиберди. Ал, бизлер ауызларымыз аңқайып отырып қала бердик“, -деп ағам Мақсет айтатуғын еди (Палұан ғарры, урууы теристамғалы, 75 жаста. Қанлыкөл, 2005-ж. 17-февраль. „Жол дәптер“ден). Бул жағынан Мийнет Қахарманы Қаллибек Камаловтың Нәжим ағаны орыслардың 19 жасар Ломоносовына теңеуінің жаны бар. Нәжим аға 19 жасында Қоңыраттағы Соркөл, Қанлыкөлдің даласын илим кууалап узынына, кесесине кесіп өтті.

1951-1952-жыллар. Қаллы Айымбетовқа да үйренісип изине ерип жүрген гезім. Зорға жаздырылып, Нәжим ағаға бардым. Жол жөнекей жумыс тапсырып атырып, „Арық“ деди. Тәжетдийин (Арық) Дәўқараның баласы Алламбергеннің татар хаялы Минсулұдан туылған. Тауып алдым. Кемпир қуяшқа шығып отыр екен. Салемимди алып қолын берди де, әсте мырсылдап күліп қойып ғәп баслады. Мениң рас атым-Тәжетдийин, Арық-лақабым. Арық болғаным ушын жеңгелерім, келин-кепшиклер жүдә сыйлап (бул сөзди айтып та күлімсірейди), дурис атымды айтпай, „Арық“ деп атап кеткен. Тийкарында бул атты маған таққан Нәжим! Ата-анамның қулағыма үш мәрте бақырып қойған аты бир жақта қала берди, соң жаңа атыма өзімнің де қулағым үйреніп кетти. Сен Тәжетдийин аға деп айта бер... Жумыс та питти. Мени өзім тирисинде көре алмай қалған әзийз пәдериме уқсатқанын айтып, жолына хаят оқыды. Усыннан кейін Нәжим ағаға болған ықлас-мириўбетим тағы да артты.

Дәўқара-Н.Дәўқараевтың бабасы. Оннан Алламберген, Алламбергеннің баласы Саатдийиннің қарақалпақ хаялы Улханнан Нәжиматдийин (Нәжим), Зийнеп, Ажар хәм Уснатдийин (Уснат) тууылады. Улқан Бердақтың:

Хәм мақтап Қулен болысты,

Ағаң сарпай алған емес,

деп жүрген қәндекли Қулен болыстың қызы. Құдай Саатдийинге бағ-дәўлет сыйласа да, қыз сүйерлик шырай-сымбат бермеген. Сулуы қыз быдым-быдым, жөн-жөн, әрре-тәрре жигитти көріп әўелги ұақытта жүдә қапа болып, ойланып қалған. Әкесинің куда түсіп қойғанын еситкен соң, үделди күн жақын қалғанда алдына кирип барғанда, Қулен болыс орнынан тикке турған... Сол заманның дәстүри бойынша әкесинің алдына шәрт қойып, сол шәрт орынланғаннан соң жүдә келісигин келтиргеннен кейін барып узатылған. Қулен болыс бундайда трагедиялық жағдайлардың (Қанлыкөлдегидей, мысалы) жүз беріуінен қатты қәўетерленип, қызының шәртин мүлтиксиз орынлаған. Булар Нәжим ағаның қулағына тийгенде, ол апасын қушақлап (Анасын дым жақсы көретуғын еди. Улқан 1968-жылы Уснаттың қолында 85 жасында қайтыс болды) ішек-силеси қатып күлген. Нәжим аға „саған еле керек болады“ деп әкесинің минлерин меннен жасырмайтуғын еди... Саатдийин қызыл империяның қармағына илинип, Хийұаның зинданында азапланып өлген.

„Дәўқара“ деген атты қой, сонда басына булттай дөнип турған кә-

үйіп-қатерден аман қаласаң, деп жақын-жууық, туған-туысқанлары Нәжим ағаның босағасын тоздырған. Бірақ, ол дүняда „Дәуқара, Нәжим“ деген атлар қалыуы керек!-деп айтқанында тұрып алған. Бир өзи мың менен айқасқан нағыз Ер Шора болған. „Қоңырат-Дәуқара“ сыйқырлы, кийели тарийхый-географиялық атамалар. „Булардан кешкенде мен неше пуллық адам боламан“ деген. Безгенде де бәри бир еди. Қызыл империя еки жүзшиликтиң барлық түрин алдын-ала ойластырып ис етип атырғанына оның ақылы алысты. Қазақтың Бауыржан Момыш улы, егер фамилиясын өзгерткенде, ап-ансат Советлер Союзының Қахарманы атағын алып тур еди. Атам-анамның қойған атын өзгертпеймен, қулағыңа қонбаса атағыңды бермей-ақ қой, деп қасарысып тұрып алды. Москваны фашистлерден қорғағаным, қан төккенім ырас, оны тарийх бийкарламас, сол жетеди!.. Атақтан бос қалды. Нәжим аға да басы кетсе де тарийхта „Қоңырат-Дәуқара-Нәжим“ болып қалыұды әрман етти.

„Нәжим Дәуқараев“ (1990) атлы топламға кирген „Умытпайман“, Нәжим аға!„ яднамамдағы мынадай бир елеспесиз фактти келтирейин: Үйине уры түсипти... Өзи жазыұшы, атақлы илимпаз, бай турады деп ойласа керек, уры пақыр. Нәтийжеде кітаптардан басқа хеш нәрсе таба алмай ашыұы келип бир-екеұин ылақтырып, текшелерин теұип қулатып шығып кетипти...

-Бизң үйден кітаптан басқа не алады? Қолжазбалар керек болып келип жүрген биреұ болмасын...!

Фольклор-тири илим. Жыйналды, тәртипке салынды, басып шығарылды, үйренилди... Енди бүгинги күни шанашында не бар, ески нұсқалардың, дәстанлардың тәғдири қандай? Буның тийкарығы купыясын жәмийетлик өмирдің өзине тән өзгешелигинен, руұхый талап-тилеги, мүтәжликлеринен қарастырыұға болмас па еди? Жаңа әсир-жаңа қурыұдың әсири болады деп атырмыз. Мысалы, „Едиге“ни сахналастырыұ көп нәрсе бермес пе еди? Ол нағыз батырлық дәстан. Көп қырлы, көп ұақыялы, көп қахарманлар қатнасады. Онда алыс тарийхымыздың жаңғырығы, еле өшпеген изи бар. Нәжим аға фольклорды ізертлеұши ғана емес, ал оған жаңа өмир беріұши де болып еди. 1942-жылы „Аппамыс“ пьесасын жазды. Өз ұақтында, соң да сахнаға көп қойылған пьесалардың бири болды. Автор бунда лиро-эпикалық батырлық дәстан характерин дурыс белгиледи хәм тутас пьесаны усы ұлгиден шығарды. Буннан тысқары, ол „Қоблан“ дәстаны тийкарында муздрама, Әжинияздың „Бозатаұ“ поэмасының тийкарында „Бозатаұ“ драма-сын, өзиниң „Ким билмейди Айшаны“ шығармасы тийкарында лирикалық муздрама жазыұды жобаластырып жүрген. „Бозатаұ“ пьесасының жобасын хәм айрым жазылған көринислерин,-деп жазады искусство таныұшы мархум Т.Алланазаров,-1946-жылы Ташкенте „Национал“ мийманханасында маған оқып берген еди.

Анаұ-мынаұ ғалма-ғаллардан кейин қасына шақырып алып, Нәжим ағаның қулағыма куйғандарының жон-жосағы қысқаша мынандай:

а) Сен еле үлкен әдебиятшы-илимпаз боласаң. Хәзир барлығы-тил, әдебит, тарийх, көркем-өнер, театр... дегендей араласып атыр. Мениң үлесиме соларды белгили бир тәртипке салып, сыпатлама беріұ тиген. Бир өзим үлгере алмайман. Адам керек... Жала жаұып, биразлар меннен қашып атыр...

б) Бизде бай фольклорлық материаллар бар. Ондай байлық хеш бир республикада жоқ десем де болады. Булар көп ғәрежет, азап-ақыретлер менен жыйналған еди, қыймайман. Көзиннің қарашығындай етип сақлауын керек. Қай жерде не барын Қаллы айтады, биледи...

в) Булардың барлығы еле қайтадан қолға алынып бақаланады, изертленеди. Хәр тарау өз алдына бөлинип кетеди. Сөйтсе де дәстанларға, Әжинияз, Бердаққа бек болуы керек. Ондай шайырлар дүньяға келе бермейди...! Усы тақылетте сөйлесер едик. Тек айтып қоймастан, арнаулы тапсырмалар берди. Құрбанбай жыраудан „Ерзийұар“ дәстанын жазып алдым. Тапсырмаларын бәрха қадағалап сорап турды. Соң қолы тийе бермейтуғын болды. Докторлық диссертациясына сүңгип кетти.

Нәжим ағаның тапсырмаларын орынлауға қолымнан келгенинше хәрекет еттім. Үзип-жулып дегендей, айрым материаллар Қазақстанның архивине берип жиберилди. Қымбат төлеп алатуғын еди. Бул жөнінде баспасөзде ызым-сызым айтылған болды. Айырым дәстанлар Ташкенттің Пушкин институтына өтип, басқа ат пенен дара-дара китап болып шығып та үлгерди, себеби, Ташкенттен келген фольклористлерге бизің кітапханамыздың есиги кең ашылды. Мен әри-бери шырладым. Тыңлайтуғын кулақ болмады... Соң Наұрыз аға келип азырақ абырайымыз жабылды. Кенесип турдық. Генжемурат, барлығы сенің айтқанындай екен, деп үлкен еки сейф соқтырып, дәстанларды хәм т.б. еки сейфке салып, гилтин өзінде сақлады. Әттен, Наұрыз аға өлгеннен кейин еки сейф те аңқайып ашылып кетти... Сонда да Наұрыз аға менен бирликте жобаластырылған жигирма томлықтың дәслепки нәллери көринди. Исленетуғын жумыслар жеткиликли... Буны билетуғыным, Нәжим ағаның иси көтерілип атырған уақытта Нөкис қалалық хәм областылық партия комитетиндегилер мени мезгилли-мезгилсиз шақырып алып, тергер еди. Жазып барғанларымды алып қалады. Соң ядтан айта беретуғын болдым. Сонда мен оларға зәрүр қолжазбалардың, дәстанлардың атамаларын, дизимлерин бердим, мазмунларын айттым. Қайталап еске алып атырғанымның себеби, Нәжим ағаның тәдири қайуақ-бируақ меннен де сoralатуғын анық билер едим..!

Қарақалпақ жазыушылар отызыншы жыллары тек бир жанр-поэзияның дөгерегине топлаып атырған мәхәлде ортаны жарып шығып, киши хәм үлкен прозаға соқпақ салған көрнекли қадем тербетіушілердің бири Нәжим Дәуқараев болды. Сол гезлерде төбесин көрсетип жүрген жазыушыларды тәрезинің бир жағына, оны екінши жағына салғанда Н.Дәуқараевтың тасы басым туратуғын еди. „Мен,-деп жазады ол,-шынтлап жазыуға 1933-жылдан баслап киристим. Бул жылы „Ким билмейди Айшаны“ деген қосық жаздым. „Партизанлар“ деген роман, „Агроном“ деген повестылерди жазып жүрмен. Быйыл екеуін де питкеремен“. Екеуін де питкере алмады. „Көп күнлердің бирейі“, „Интернатта“ хәм өзи атаған „Партизанлар“ повесть, романның қәлибинен қысқа түрінде шықты. „Қарақалпақ прозасының пайда болуы, қәлиплесіуі хәм рауажланыу жоллары“ мийнетинде академик М.Нурмухамедов та бундай болжауларды бийкарламады. Себеби, Н.Дәуқараевтың қысқалық-таланттың туысқан қарындасы уғымында турып қәлем тартқанына ол гүманланбады. Нәжим аға көп сөзликтен

қашты. Қаллы ағаның „Көп сөз ешекке жүк“ деп қайтара беретұғын нақылы оған дым унайтуғынын мен билетұғын едим. Соңғы ұақытта қарақалпақ прозасын изертлеуші илимпазлардың әдебияттың басқа тарауларына ауысуына байланысты повесть, роман жанрының бий-ноқыясын терең үйрениушілер таңсық болып қалды. Оқырманлар тек кітап оқып ғана тынбайды, ал сын да беретұғын сыншы халық. Солай болғанлықтан, бүгінгі қарақалпақ прозасының мәпи ушын кошкини зэрре тереңірекке таслаганын пайдадан басқа залели жоқ. Компьютер заманында роман үш жүз ямаса бес жүз беттен ибарат болсын деген гәптің басына барып атырғанлар да сийрек. Усы жағынан Н.Дәуқараев өзінде тырнағы илген ауын тегинликте жаздырмайтуғын дала бүрkitин елеслетеди. Ол 1935-1936-жыллардан баслап поэзиядан, 1950-жылларға келе оқыу құралларын, сабақлықларды дүзиуден өз қәлеуи менен бас тартты. Бул ұазыйпаларды басқаларға, шәкиртлерине исенип тапсырды. „Қарақалпақ поэзиясына өзиниң ийеси, теңи-тайы жоқ бир шайыр кирип киятыр... Енди бизлер проза, драмамызды жаза берсек те болады“, - деди ол басқоспа секторымыздағы талқылауда. Ол 20 жасында „Жолдас мұғаллим“ поэмасын дөреткен Ибрайым Юсупов еди.

1927-1930-жыллардан баслап Н.Дәуқараевтың кейнине ылғый қызғаншақ, жалақор, күншиллер ашық хәм жасырын түрде түсти. Ол буған дәслепки ұақытларда онша әхмийет бермей, соң-соң асқындырып алады. Бул гезде олар жәмлесип, тил бириктирип үлгерген еди. Н.Дәуқараев шыққан жарқын талант, ғайратлы хәм омыраулы жас түлек болғанлығы себепли пайын жибермеді. 20-жыллардың ишинде-ақ Қоңырат округлик комитетинде хәуескерлер кружокларында жұмыс ислеп жүрип, Ә.Өтеповтың „Шәлекебай“ пьесасында бас рольди атқаруы (Қ.Байниязовтың жоқарыда аты аталған мақаласын қараң) буған дәлил. Қарсыласлары енди оның эззи жағын излей баслады. Дәуқара..! Өлип кетсе де Нәжимниң буннан айрылмайтуғынын билип, гүрестің түрин иштен тоғанақ шалыуға ауыстырды. Қолайлы ұақытты күтті. Нәжим аға өлгенде апыр-сапыр болып жүрип анасы Улқанның жоқлауына қулақ түрген жан болмады. Ол сонда:

Көрейин дер жүр ме едим Дәуқараны,

Түлетип, аңға салған қусымды алды!-деген еди ап-анық етип. Ал-бырамады да, жаттаңлап қарамады да. Сынын бузбай, дәстүрге тән берип отыра берди. Мен оның усы жоқлауын ядлап қалдым. Ана улының образын жоқлауға түсирди. „Түлетип, аңға салған қусы“ - Нәжим аға! Ал, жайлаған мәканы - Дәуқараны маңлайына тиккен улысыз көргиси келип пе еди?! Тилеги басқа еди ғой...

Бүгінгі хәм келешек әуладлар оны Нәжим (Нәжиматдийин Саатдийин улы) Дәуқараев аты менен түсинеми хәм қадирлейди. Ол усы аты менен үлкен илимге жол салды, кимсең Нәжим Дәуқараев атанды, нағыз халықлық қахарман болды.

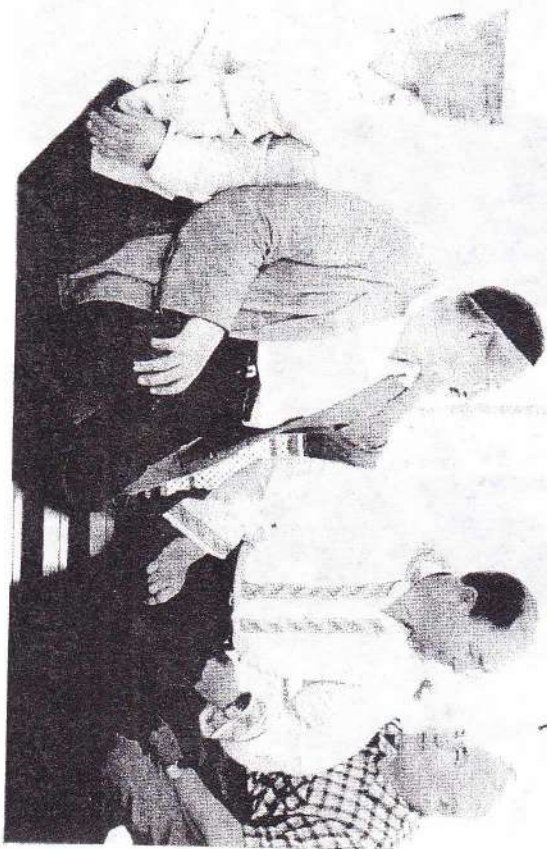
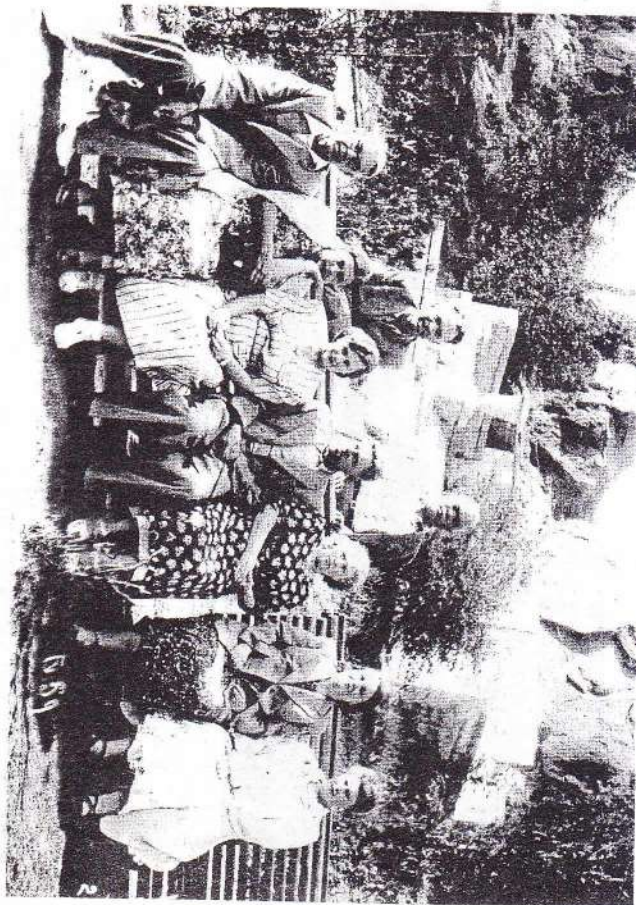
Илимге үлкен жол салмаға,

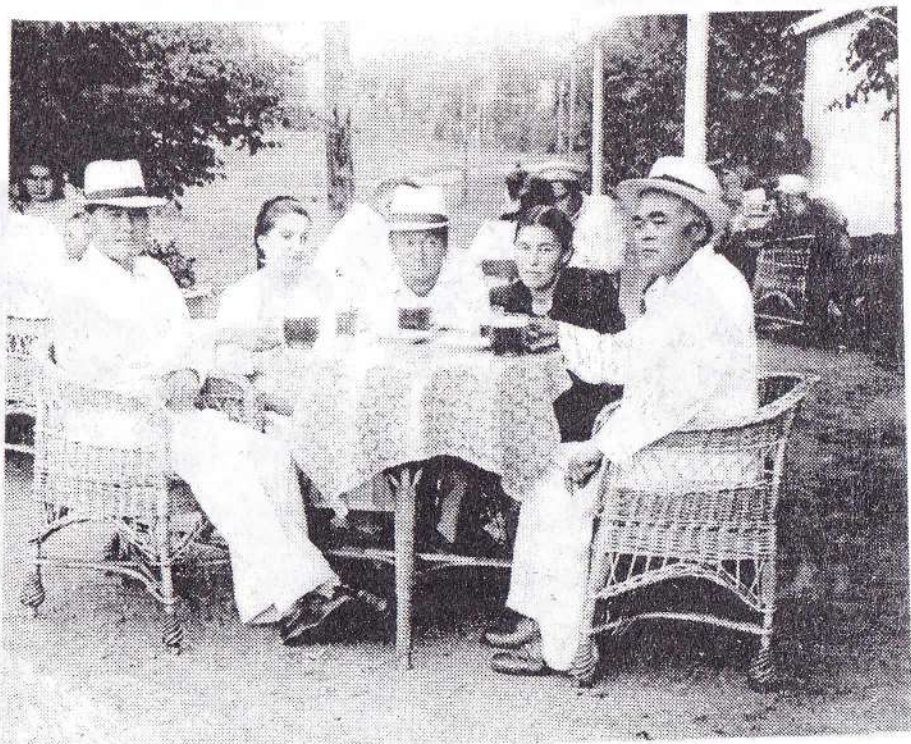
Доктор атағын алмаға,

Дәуқараевтай болмаға,

Қай бириңниң шамаң келди!

Н. ДӘУҚАРАЕВТЫҢ ӨЗИ ТОЛТЫРҒАН ИЛИМИЙ МИЙНЕТЛЕРИНИҢ ХӘМ КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРЫ, АҰДАРМАЛАРЫНЫҢ ДИЗИМИ

1. НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКАЯ РАБОТА

1. Қарақалпақ поэзиясы. „Қызыл Қарақалпақстан“. 1936. N86, 87, 88.
2. Қарақалпақ фольклоры. „Совет муғаллими“. 1936. N52, 53, 54.
3. Аяпберген Муұсаев-талантлы совет шайыры. „Қызыл Қарақалпақ-стан“. 1937. N105.
4. Қахарманлық дәстан „Алпамыс“. „Қызыл Қарақалпақстан“. 1937. N132, 0,75 б.т.
5. Бердақ қарақалпақ әдебиятының классиги. „Қызыл Қарақалпақ-стан“. 1938. N91.
6. Қарақалпақ әдебияты тарихы жөнінде. „Қызыл Қарақалпақстан“. 1939. N89.
7. Аяпберген (О.Кожуров пенен авторлықта). „Советская Каракалпакия“. 1939. 4-март.
8. Қарақалпақ әдебиятын оқытыу жөнінде. „Совет муғаллими“. 1937. N13, 14, 15.
9. Қарақалпақ тилинің орфографиясы (Қ.Аимбетов, Г.Убайдуллаев пенен биргеликте). Төрткул. ҚҚМБ. 1939.
10. Қарақалпақ әдебий тилинің рауажланыу жолы. „Совет муғаллими“. 1939. N59.
11. Н.Гоголь. „Қызыл Қарақалпақстан“. 1939. N29, 0,25 б.т.
12. Т.Шевченко хәм қарақалпақ поэзиясы. „Қызыл Қарақалпақстан“. 1939. N83.
13. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты. „Советская Каракалпакия“. 1939.
14. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты. „Қарақалпақ әдебияты хәм искусствосы“ журналы. 1939. N5.
15. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты. „Ўзбекистон адабиети ва санъати“. 1939. N6, 1 б.т.
16. Каракалпакская поэзия. „Дружба народов“. 1939. N3.
17. „Алпамыс“. Пьеса. „Қарақалпақ әдебияты хәм искусствосы“. 1940. N3.
18. Бердақ уллы шайыр. „Қарақалпақ әдебияты хәм искусствосы“. 1940. N8.
19. Образ Ленина в каракалпакской литературе (с О.Кожуровым). „Советская Каракалпакия“. 1940. 20 января.
20. Классики каракалпакской литературы. (с О.Кожуровым) „Советская Каракалпакия“. 1940. N73, 0,5 п.л.
21. Алишер Навои - великий поэт, гуманист, философ. Предисловие „Фархада-Ширина“, изд. на кк.языке.
22. Мактымкулы и дореволюционная каракалпакская литература. Научные исследования. 1944. рукопись, 1,5 п.л.
23. Дореволюционная каракалпакская литература. Бюллетень Академии наук УзССР. 1945. N9-10.
24. Каракалпакакская литература XIX века. Автореферат. Ташкент.

1946.

25. Историческая хрестоматия. Дорев. период. Учеб. пособие для учителей и педагогов. 1947. 30 п.л. Находится изд. АН УзССР.
26. Бердах шаир. Нукус. ККМБ. 1951, рус тилинде.
27. Бердах-великий поэт-гуманист. „Звезда Востока“. 1951. N1.
28. Бердах-гуманист шоир. „Шарк юлдузи“. 1951. N1.
29. Очерки по истории дореволюционной каракалпакской литературы. Ташкент. 1958.
30. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарихының очеркleri. Нөкис. 1961.

2. УЧЕБНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ РАБОТА

31. Литературная хрестоматия для 3 класса. Москва. Учпедгиз, 1936. 6-переизд. 1946 г., Нукус-ККГИЗ.
32. Литература. Хрестоматия для 4 класса. Москва. Учпедгиз, 1936. 5-е переизд. 1944. ККГИЗ, Нукус.
33. Литературная хрестоматия для 5 класса. Москва. Учпедгиз, 1939.
34. Грамматика каракалпакского языка. Стабильный учебник для 3-4 классов. Москва. Учпедгиз, 1936, 1937, 1938, 1939 гг.
35. Синтаксис каракалпакского языка. Стабильный учебник для 4-6-кл. Москва. Учпедгиз, 1937, 1939 гг. 5-е переизд. 1940-1944-1946 гг. Турткуль-Нукус ККГИЗ.
36. Программа каракалпакского языка и литературы для неполной средней школы. 1938. ККГИЗ. Турткуль.
37. О некоторых методах преподавания каракалпакской литературы. „Совет мугаллими“. 1940. N39.
38. Әдебият хрестоматиясы. Нөкис. ККМБ, 1944.

3. ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ЛИТЕРАТУРА

39. Один из многих дней. Рассказ. Журнал „Жана мектеп“. 1929. N11, 12. Алма-Ата, на казахском языке 3 п.л.
40. Кто не знает Айшу. Поэма. „Қызыл Қарақалпақстан“. 1935. N168. Турткуль. В переводе А. Сеитковского. „Советская Каракалпакия“. Турткуль. „Литературная газета“ в Москве 1935 г. в журнале „Работница“ 1936 г.
41. Агроном. Повесть. Отрывок. „Литературный альманах“. Турткуль, 3,5 п.л.
42. Партизаны. Повесть. Отрывок. 1936 г. „Альманах“. Турткуль, 2,5 п.л.
43. Биbihан. Рассказ. „Қызыл Қарақалпақстан“. 1937. 31, 0,70 п.л.
44. „Алпамыс“. Драма в 7 картинах из 4 актов. „Литература и искусство Каракалпакии“. 1940. N3. (На русском языке в переводе А. Волкова в альманахе „Возрожденный народ“. 1941. Турткуль, 4 п.л.
45. Садовник. Очерк. „Қызыл Қарақалпақстан“. 1941. N142, 0,5 п.л.
46. Геройства. „Альманах“. 1943. 1 п.л.
47. Бахытлы мийнет. Нөкис. ҚҚМБ, 1949.

4. ЛИТЕРАТУРА, ПЕРЕВЕДЕННАЯ НА КАРАКАЛПАКСКИЙ ЯЗЫК

48. А.С.Пушкин. Пиковая дама. 1938. ККГИЗ, Турткуль.
49. Л.Толстой. Кавказский пленник. 1938. ККГИЗ, Турткуль.
50. А.С.Пушкин. Капитанская дочка. 1939. ККГИЗ, Турткуль.
51. Биография и творчество А.Навои. Шарафутдинова. 1939. ККГИЗ, Турткуль.
52. Горшин. Лягушка-путешественница. 1939. ККГИЗ, Турткуль.
53. Н. Некрасов. Железная дорога. 1940. Напечатана в ряде сборников, журналах, хрестоматиях.
54. Хамза. Прodelки Майсары. 1940. Поставлен.
55. А.П.Чехов. Каштанка. 1940. ККГИЗ, Турткуль.
56. К.Симонов. Русские люди. 1942. Поставлен кк.гос.театра.

Кроме того, мною переведены ряд стихов и прозы Пушкина, Лермонтова, Чехова, Некрасова, Крылова, Горького и т.д.

Н.Давкараев. 1951 г.

**ӨЗБЕКСТАН ИЛИМЛЕР АКАДЕМИЯСЫ ҚАРАҚАЛПАҚСТАН
БӨЛИМИ ХӘМ УСЫ БӨЛИМНИҢ Н.ДӘУҚАРАЕВ АТЫНДАҒЫ
ТИЛ ХӘМ ӘДЕБИЯТ ИНСТИТУТЫ ТӨРЕПИНЕН
ШӨЛКЕМЛЕСТИРИЛГЕН "ҚАРАҚАЛПАҚ ИЛИМИНИҢ
ТУҢҒЫШ ЖУЛДЫЗЫ" АТАМАСЫНДА ҮЛКЕМІЗДЕГІ
БІРІНШІ ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМЛЕРІНИҢ ДОКТОРЫ,
КӨРНЕКЛИ АЛЫМ, ВЕЛГИЛИ ЖӘМИЙЕТЛИК ИСКЕР,
УСТАЗ НӘЖИМ ДӘУҚАРАЕВТЫҢ ТУҰЙЛҒАНЫНА
100 ЖЫЛ ТОЛЫҒУЫНА АРНАЛҒАН РЕСПУБЛИКАЛЫҚ
ИЛИМИЙ-ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ**

ҚАРАРЫ

Атақлы илимпаз, жазыушы хәм дилмаш, жәмиyetлик ғайраткер, Қарақалпақстандағы биринши илим докторы Нәжим (Нәжиматдийин Саатдийин улы) Дәуқараев 1905-жылы бурынғы Хийуа ханлығы Қонырат беклигиниң Соркөл елатында (хәзирги Мойнақ районы Мойнақ хожалығы) курғын қарақалпақ шаңарағында тууылды. Ол дәслеп ески мектепте, медиреседе тәлим алады, соңынан кеңес хукимети төрепинен ашылған жоқарғы оқыу орынларында өзиниң билимин жетилистиреди.

Н.Дәуқараев 1924-жылы Оренбург қаласындағы педагогикалық институттың таярлық курсында оқыйды. Ол 1925-жылы Қарақалпақстанға қайтып келип, дәслеп Қонырат округлик атқарыу комитетинде инструктор, соңынан Төрткүл қаласында областлық судта практикант болып хызмет ислейди. 1926-1930-жыллары Алма-Ата қаласындағы Халық ағартыу институтының агробиологиялық бөлиминде оқыйды. Усының менен бирге 1928-1932-жыллары Оренбург пединститутының қазақ тили хәм әдебияты факультетинде де оқып, бирден еки институтты питкерип шығады. Н.Дәуқараев 1930-1934-жыллары Алма-Ата, Қостанай қалаларындағы педагогикалық техникумларда, 1929-1932-жыллары Урал педагогикалық институтында қазақ тили хәм әдебияты пәни бойынша оқытыушы болып ислейди.

1934-жылы жоқары мағлыұматлы педагог Н.Дәуқараевты Қарақалпақстан хукимети басшылары шақырып алады хәм ол Қарақалпақстан муғаллимлер институтының қарақалпақ тили хәм әдебияты кафедрасының баслығы болып ислейди. Усының менен бирге Н.Дәуқараев Қарақалпақстан АССР Халық Билимлендириу Комиссариатында инспектор-методист лауазымын да қоса атқарады. 1939-жылы Қарақалпақстан жазыушыларының II съездинде Н.Дәуқараев Қарақалпақстан жазыушылар ауқамы басқармасының жууаплы хаткери болып сайланады. 1942-1944-жылларда Қарақалпақстан Халық Комиссарлар Совети қасындағы көркем өнер ислери бойынша басқарманың баслығы, К.С.Станиславский атындағы музыкалық драма театрының директоры болып ислейди. 1944-жылы ҚҚАССР Министрлер Советиниң қасынан ашылған Тил хәм әдебият институтының директоры болып ислейди (бул институт 1947-жылы Өзбекстан Илимлер академиясының Экономика хәм мәдениат институты болып өзгертилген), усының ме-

нен бирге ол өмиринин ақырына шекем педагогикалық институтта қарақалпақ әдебияты кафедрасының баслығы лауазымларын атқарды.

Н.Дәуқараевтың илимий хәм әдебий мийрасларын көркем шығармалар, сабақлықлар хәм методикалық қолланбалар, илимий-изертлеу жумыслары, аудармалар деп шәртли түрде төрт топарға бөлиўимизге болады.

Н.Дәуқараев жаңа қарақалпақ әдебиятына талантлы прозаик сыпатында келип кирди. Оның студент дәуиринде жазған „Көп күнлердин бири“ атлы гүрриңи 1929-жылы Алма-Ата қаласындағы „Жаңа мектеп“ журналында (№11, 12) басылған еди. Прозаиктиң „Интернатта“, „Партизанлар“, „Тойға барғанда“, „Бағман“, „Бийбихан“, „Өлимди писент етпеўшилер“ усаған көлемли шығармалары қарақалпақ әдебиятында жаңа жанрдың қәлиплесиўи ушын үлкен әҳмийетке ийе болды. Сондай-ақ ол „Алпамыс“ драмасы арқалы қарақалпақ әдебияты хәм көркем өнериниң раўажланыўына салмақлы үлес қосты. Дүнья жүзлик әдебият үлгилеринен А.С.Пушкинниң „Капитан қызы“, „Фарғаның гүлдәстеси“, Н.А.Некрасовтың „Темир жол“, Л.Н.Толстойдың „Кавказ тукыны“, А.П.Чеховтың „Каштанка“, „Ванька“, В.М.Гаршинниң „Саяхатшы қурбақа“, К.М.Симоновтың „Рус адамлары“ шығармаларын жоқары көркемлик дәрежеде ана тилимизге аударып, китап оқыўшыларына ылайықлы саўға қылды. Дилмаштың бул мийнетлери хәзирги күнге шекем өзиниң қунын жоғалтқан жоқ.

Н.Дәуқараев баслаўыш хәм орта мектептер ушын қарақалпақ тили хәм әдебиятынан сабақлықлар менен оқыў бағдарламаларын дүзиўге белсене қатнасты. Қарақалпақстан жасларының пүтин бир әўлады Нәжим Дәуқараев дүзген „Әлипбе“ден саўат ашып, „Оқыў китабы“ арқалы қарақалпақ тили грамматикасынан өзлериниң билимлерин хәр тәреплеме жетилистирди. Усының менен бирге ол Г.Убайдуллаев, Қ.Айымбетовлар менен бирликте латын графикасына тийкарланған қарақалпақ тили орфографиясын (имласын) дүзди хәм әдебий тил мәселелери бойынша бир қанша мақалалар жәриялады.

Н.Дәуқараев қарақалпақ әдебияттаныў илиминиң тийкарын салған уллы илимпаз болды. Ол көп санлы илимий мақалалар, рецензиялар жазыў менен бирге қарақалпақ халық аўызеки дәретпелери, классикалық поэзия хәм жаңа қарақалпақ әдебияты туўралы ири-ири монографияларды дәретти хәм 1946-жылы „XIX әсирдеги қарақалпақ әдебияты“ деген темада кандидатлық диссертациясын Өзбекстан Илимлер академиясы А.С.Пушкин атындағы Тил хәм әдебият институтында, 1951-жылы Москвада СССР Илимлер академиясының Шығыстаныў институтының илимий кеңесинде „Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери“ деген темада докторлық диссертациясын табыслы жақлап, қарақалпақ халқынан шыққан биринши илим докторы болып өсип жетилисти.

Республикамыз ҳүкимети көрнекли илимпаз-жазыўшы хәм дилмаш Н.Дәуқараевтың илимий-дәретиўшилиқ мийнетлерин жоқары баҳалады. Ол бир неше орден хәм медаллар, Өзбекстан хәм Қарақалпақстан Жоқарғы Советлериниң Хүрмет жарлықлары менен сыйлықланды, 1944-жылы оған „Өзбекстан Республикасына мийнети сиңген

муғаллим“ ҳурметли атағы берилди, 1947-жылы Өзбекстан ҳам 1951-жылы Қарақалпақстан Жоқарғы Советлерине депутат болып сайланды.

Тилекке қарсы, Н.Дәуқараев 50-жылларда совет хукіметиниң идеологиялық хызметкерлерди қуўдалаўының ҳам халық мийрасына на-туўры сиясатының қурбаны болды. Ол 1952-жылдан баслап „Алпамыс“ пьесасын жазғаны ҳам уллы қарақалпақ классик шайыры Бердақтың қосықларын терең илимий изертлегени ушын бир топар шовинистлер тәрәпинен қуўдалаўға ушырады. Миллий мәдениятымыз бенен әдебиятымыздан улыўма хабары жоқ „әдебиятшысымақлар“ баспасөз бетлеринде ашықтан-ашық жала жабыўға, уллы алымды жұмыстан шетлестирилип, партия қатарынан өшириўге ҳәрекет етти. Бул жағдайлар оның ден-саўлығына тәсир етпей қоймады, нәтийжеде усы ўақыялардан соң көп узамай, қарақалпақ халқының қасыл перзенти, зәбердес алым Н.Дәуқараев қатты наўқасланып, 1953-жылы 20-июльде 48 жасында биймезгил дүньядан өтті.

Республикамыз жәмийетшилиги бул уллы алымның исмин мәңгилестириў бойынша тийисли илажларды әмелге асырды. 1965-жылы Өзбекстан Илимлер академиясы Қарақалпақстан филиалының (1992-жылдан Бөлим болып шөлкемлестирилген) Тил ҳам әдебият институты, Нөкис, Қанлыкөл, Қоңырат районларындағы көшелер, Қанлыкөл районындағы бир орта мектеп Н.Дәуқараевтың атына қойылды. Оның көркем-әдебий ҳам илимий мийнетлериниң толық жыйнағы баспаға таярланып, 1,2,3 томлары басылып шығып, китап оқыўшыларына ылайықлы саўға етилди.

Н.Дәуқараев халқымызға қарақалпақ әдебиятының, фольклорының тарийхын фундаментал изертлеў жұмысын дәретип берип кетти. Оның бул мийнетлери менен бүгинги әдебияттаныў, фольклор изертлеў тырнағы болып есапланады. Оның қәлеминен дөреген көркем образлар қарақалпақ әдебиятының алтын фондына киреди. Оның творчествосы XX әсир қарақалпақ әдебиятында ылайықлы орнына ийе, мектеп, жоқары оқыў орынлары сабақлықларында үйрениледі.

Көрнекли алым, жәмийетлик ғайраткер Нәжим Дәуқараевтың қарақалпақ миллий мәдениятын, әдебиятын, илимин шөлкемлестириўдеги және раўажландырыўдағы үлкен хызметлерин мүнәсип бағалаў, халқымыздың руўхый дүньясын байытыўдағы алымның пидәкерлик мийнетлерин буннан былай да кеңнен үгит-нәсиятлаў мақсетинде „Қарақалпақ илиминиң туңғыш жулдызы“ атамасындағы Республикалық илимий-теориялық конференция

қарар етеди:

1. Қарақалпақстан Республикасы тарийхында тутқан айырықша орны, қарақалпақ миллий мәдениятын, әдебиятын, илимин раўажландырыўдағы уллы мийнетлери ушын Нәжим Дәуқараев Өзбекстан Республикасының „Буюк хизматлари учун“ орденине усынылсын. Бул усынысты қоллап-қууатлаў Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңеси менен Министрлер Кеңесинен соралсын.

2. Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңесі менен Министрлер Кеңесіне қазіргі Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықты әдебиет хәм көркем өнер тараулары ушын қалдырып, илим хәм техника тарауында Н.Дәўқараев атындағы мәмлекетлик сыйлықты шөлкемлестиріу усыныс етилсин.

3. Қарақалпақ мәмлекетлик университети менен Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтында, басқа да илимий мәкемелерде және оқыу орынларында талантлы студентлер, изертлеуши жаслар ушын Н.Дәўқараев атындағы стипендия шөлкемлестиріу тийисли шөлкемлерден соралсын.

4. Қар жылы январь айында республикамыздағы илимпазлар, оқытушылар және талантлы жаслар қатнасуында „Н.Дәўқараев оқыулары (семинары)“ шөлкемлестирилсин.

5. Нөкис қаласында Н.Дәўқараевтың естелигин, 1940-1953-жылларда Н.Дәўқараев жасаған жайға (Нөкис қаласы, Ж.Сейтова көшеси, 14-жай) естелик-тахта орнату, Нөкис қаласының орайындағы көшелердің бирин Н.Дәўқараев атына қойу, пайтахтымыздағы жоқарғы оқыу орынларында Н.Дәўқараевтың бюстин орнату бойынша тийисли жоқарғы шөлкемлерге усыныслар менен шығу ОзР ИА ҚҚБ Президиумынан соралсын.

6. Н.Дәўқараевтың 100 жыллығына арнап оның шығармаларының толық жыйнағын баспадан шығару ушын тийисли қаржетлер дереклерин табу мәселеси бойынша тийисли жоқарғы шөлкемлерге усыныс киргизилсин.

7. Н.Дәўқараевтың үй-музейин шөлкемлестиріу мәселеси Республикалық көркем-өнер хәм үлке таныу музейлери басшылығы менен бирликте көрип шығылсын хәм тийисли усыныслар таярлансын.

МАЗМУНЫ

<i>К и р и с и ъ</i>	3
✓ <i>С.Камалов</i> – Қарақалпақстанға илим сағасын ашқан алым	5
<i>С.Бахадырова</i> –Нәжим Дәуқараевтың өмирі хәм творчестволық жолы	10
<i>Қ.Байниязов, Т.Байниязова</i> – Нәжим Дәуқараевтың әдебий, илимий мийрасларының жыйналыу хәм басып шығарылыу жағдайлары хәққында	22
✓ <i>Х.Хамидов</i> – Илим байрағын көтерген инсан.....	28
<i>М.Дәулетов</i> – Н.Дәуқараев-мектеп сабақлықларын дәслепки дүзиушилердің бири.....	31
<i>М.Қ.Айымбетов</i> – Н.Дәуқараев-қарақалпақ әдебияттануы илимин баслаушыларының бири.....	37
<i>К.Алламбергенов</i> – Н.Дәуқараев хәм қарақалпақ фольклоры	38
<i>О.Доспанов</i> – Н.Дәуқараевтың жәхән алымлары менен байланысы	41
<i>Қ.Оразымбетов</i> – Н.Дәуқараевтың илимий-изертлеу жумысларында теориялық көз-қараслар.....	43
<i>Қ.Жәримбетов</i> – Нәжим Дәуқараев әдебий жанрлар туұралы	46
<i>Б.Қәлиметов</i> – Нәжим Дәуқараев-қарақалпақ классикалық жазба әдебиятының жанкүйери	49
<i>Ж.Хошниязов</i> – Н.Дәуқараев дәстанлардың дәретилген дәуирлери хәққында.....	53
<i>З.Бекбергенова</i> – Н.Дәуқараевтың прозалық шығармаларында инсан характери хәм табият көринисин сүүретлеудин бирлиги	56
<i>Ж.Низаматәинов</i> – Н.Дәуқараев қарақалпақ эпослары хәққында.....	59
<i>П.Нуржанов</i> – XX әсир қарақалпақ әдебияты хәм Н.Дәуқараев мийнетлери	60
<i>М.Каленәеров</i> – Дәуқараев Нәжим Саатдин улының лексикография тарауындағы хызметлери	65
<i>А.Пахратәинов</i> – Н.Дәуқараев үлкен алым хәм қадирдан устаз болды.....	68
<i>Ш.Бабашев</i> – Н.Дәуқараевтың сиясий репрессияға ушырауы	70
<i>М.Мәмбетова</i> – Н.Дәуқараевтың „Алпамыс“ пьесасы, оның сахнаға қойылыуы.....	73
<i>Қ.Байниязов, Т.Байниязова</i> – Нәжим Дәуқараев хәққында жаңа мағлыұматлар	75
<i>Қ.Байниязов, Т.Байниязова</i> – Н.Дәуқараевтың сын хәм илимий мақалалары	84
<i>Б.Кошанов</i> – Эпоха Нажима Давқараева и вопросы изучения истории науки.....	89
<i>С.Бахадырова</i> – Нәжим Дәуқараев-қарақалпақ фольклор изертлеу илиминин атасы.....	91
<i>С.Бахадырова</i> – Нәжим Дәуқараев қарақалпақ әдебияттануы илиминин негизин салыушы.....	99
<i>Г.Есемуратов</i> – Алп анадан туұылады	104
<i>Н.Дәуқараевтың өзи толтырган илимий мийнетлеринин хәм көркем шығармалары, аудармаларының дизими</i>	109
<i>Нәжим Дәуқараевтың туұылғанына 100 жыл толыуына арналған Республикалық илимий-теориялық конференцияның қарары</i>	112